

СУЧАСНІСТЬ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1980 — Ч. 7-8 (235-236)

У. САМЧУК: ЗУСТРІЧ ІНШИХ

Б. РУБЧАК: ТРИ ЛЕГКІ ЛЕКЦІЇ

Б. НИЖАНКІВСЬКИЙ: ФОРТЕП'ЯН

І. СВІТЛИЧНИЙ: АРХІМЕД

В. ІЛЛЯ: СТРУКТУРА ЧИ ДУША?

Д. СТРУК: ВИННИЧЕНКОВА МОРАЛЬНА
ЛЯБОРАТОРІЯ

В. ВИТВИЦЬКИЙ: СВІДЧЕННЯ ШОСТАКОВИЧА

А. КАМІНСЬКИЙ: ТІТО І ЙОГО СПАДЩИНА

А. СКЕД: ШОТЛЯНДСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ
СПЕКТР РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ
В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

В. ГЕЙЛ: ПРАГА — ДІЙСНІСТЬ, ПЕРСПЕКТИВА

В. МАРКАДЕ: УКРАЇНСЬКИЙ ВНЕСОК
ДО АВАНГАРДНОГО МИСТЕЦТВА

Д. ШУМУК: ВІД МАЙОРЩИНИ ДО ХОРОЛУ

Н. СВІТЛИЧНА: РУСИФІКАЦІЯ НА УКРАЇНІ

Б. БОЙЧУК: ДРУГИЙ ЦІКАВИЙ ЛИСТ

«SUČASNIST» — JULI-AUGUST 1980
HIRSCHBERGSTR. 1, 8000 MÜNCHEN 19

У ближних числах «Сучасности» заплановано вмістити серед іншого такі матеріали:

- нові поезії Емми Андіївської, Олександра Смотрича, Ліди Палій та Мойсея Фішбейна,
- «Магія Косинчиного слова» Докії Гуменної,
- «Проект на академію Бродів» Юрія Тарнавського,
- «На волосинці» Ігоря Померанцева,
- «Гамлет проти Сталіна», спогади Івана Майстренка,
- статтю Івана Кошелівця. «Туга за катарсисом (Післяювілейне про Миколу Бажана)»,
- статтю Ігоря Качуровського «Нащадок кривавого бандуриста»,
- статтю Г. Костюка «... що вгору йде»,
- статтю Василя Гришка «П'ятдесят років процесу СБУ»,
- статтю Богдана Рубчака «Меандрами Віри Вовк»,
- статтю Хуана Матесанса «Проблема національностей в Іспанії»,
- статтю Богдана Бойчука «Відбуті і невідбуті зустрічі з Павлом Вірським»,
- статтю Бориса Левицького «Проблеми ісламських народів СРСР»,
- статтю С. Процюка «Голод 1933 р. в новій радянській повісті»,
- «Життя в Сучаві» А.-Г. Горбач,
- «Мої друзі» Віри Вовк.

Іван Майстренко
ІСТОРІЯ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ
УКРАЇНИ

Мюнхен, 1979, 260 ст. Обкладинка Ореста Слупчинського. Книжка складається з таких розділів: Передісторія КПУ, Створення КП(б)У і збройна боротьба за советизацію України, КП(б)У в добу НЕПу і українізації, Поворот більшовизму до російського великодержавія, КП(б)У під час війни і в повоєнний період, КПУ після смерті Сталіна (доба Хрущова), КПУ в добу Брежнєва, Ленін і національне питання.

Ціна: 8 ам. дол.

**Замовлення на всі видання «Сучасности» висипати
на адреси В-ва:**

В Європі:

Sučasnist
Hirschbergstr. 1
8000 München 19
Federal Republic of Germany

У США і Канаді:

Nina Ilnytzkyj
254 West 31st St. 15th Floor
New York, N. Y. 10001
USA

СУЧАСНІСТЬ

ЛІТЕРАТУРА, МИСТЕЦТВО,
СУСПІЛЬНЕ ЖИТТЯ

ЛИПЕНЬ-СЕРПЕНЬ 1980
Ч. 7-8 (235-236)
РІК ВИДАННЯ ДВАДЦЯТИЙ
МЮНХЕН

Редактор: Юрій Шевельов.

Заступник редактора: Марта Скорупська.

Редакційна колегія: Вольфрам Бургардт, Василь Витвицький, Анатоль Камінський, Богдан Кордюк, Іван Кошелівець, Василь Маркусь, Кирило Митрович, Аркадія Оленська-Петришина, Леонід Плющ, Мирослав Прокоп, Роман Рахманний, Богдан Рубчак, Надія Світлична.

Видає: Українське товариство закордонних студій «Сучасність».

Усі матеріяли до редакції просимо надсилати на адресу: Sučasnist, 254 West 31 St., 15th floor, New York, N. Y., 10001 U.S.A. Редакція не приймає матеріялів, не підписаних автором, і застерігає за собою право скорочувати статті і правити мову.

Статті, підписані авторами, висловлюють їх власні погляди, а не погляди редакції.

Усі права застережені. Передруки і переклади дозволені тільки за згодою автора і видавництва. Передруки крайових матеріялів дозволені за поданням джерела.

Резюме статей цього журналу друкується і реєструється в «Historical Abstracts».

Gemäss dem Gesetz über die Presse vom 3. 10. 1949 (§ 8, Abs. 3) und gemäss der Verordnung zur Durchführung dieses Gesetzes vom 7. 2. 1950 wird mitgeteilt:

Inhaber und Herausgeber: Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien «Sučasnist» e. V. München.

Geschäftsführer und für den Inhalt verantwortlich: I. Czornij.

Anschrift für alle:

Hirschbergstraße 1 (Telefon 1 67 95 12)
8000 München 19
Bundesrepublik Deutschland.

Druck: Gebrüder Westenhuber
8000 München 2, Heimeranplatz 4.

ЗУСТРІЧ ІНШИХ

Улас Самчук

Удома чекала Нестора несподіванка, він застав Ірину в завязтій дискусії з Сашком на тему абстрактного мистецтва. Обоє курили, і їх маленька кімнатка була вщерть наповнена димом цигарок Америки.

— Приємно бачити вас у наших хоромах, — привітав Сашка Нестор. — Яким таким чином?

— Дуже простим, Несторе Павловичу, — казав Сашко з виразом захоплення. — Звабив мене на це наш спільний друг і колега Лука Жеваго. Мотив: — ваша чудова дружина, моя давня кама-радиця по кіно-студії, бувша Сухарева, тепер Сидорук. У бувшій... Пригадуєте — "бывшая Фундуклеевская"?.. В родині Ірини Сергіївни було повно мистецтва, а тому нам не довго шукати споріднення. Ми тут стялися за стилі. Ірина Сергіївна домагається від стилю змісту, я — естетики. І це все.

— Ви не будете, думаю, в претенсії, коли я звільню трохи вашу аудиторію від диму, — казав Нестор, відчиняючи вікно.

— Правильно! — викрикнув Сашко. — А ми? Ми сиділи в цій гущі й домагались естетики.

— Щасливі оточення не помічають, — казав Нестор. — Між іншим, вас хотіла бачити Морозівна. Де ви зникли?

— Як то, де зник? Мені сказали, що вона відійшла додому. Я рушив навздогін і напоровся на Жеваго.

— Панове, дозвольте залишити вас на цій точці уваги, а я відійду до кухні, — сказала Ірина і вийшла.

— Ми ще не вичерпали наших думок про Кокошку, — казав їй навздогін Сашко.

— Іншим разом, — була її відповідь вже з коридору.

То ж то обидва панове далі вели свою мову на ту ж тему, лишень з малярства перейшли на літературу. Нема, мовляв, неці-

---

Уривок з третьої книги трилогії "Ост" — "Втеча від себе". Книга готується до друку і має бути видана протягом цього року. Перша книга трилогії "Морозів хутір" вийшла 1948 р., друга — "Темнота" — 1957 р.

Дія уривка відбувається на селі біля Ваймару в Німеччині влітку 1945 року, за американської окупації. Дійові особи: Іван Мороз — головний персонаж усіх трьох книг; Сашко (Олександр Рокита), син провідного слідчого НКВД часів Ягоди; Ірина і Нестор Сидоруки — політичні втікачі.

кавого змісту, лишень нецікаве його подання. Сахаринний романтизм, лімонадний ліризм, плюс пласкість думки, і виїде бідний наймит Петро в шараварах з святоугодницьким соцпоходженням. Це думки, розуміється, Сашка. — Мені інколи видається, що наші широкі шаравари та солом'яні брили більше пасують для Індії, але яким чином вони забрели на континент русичів? Зрештою, зрештою... Чорт з тими шараварами... Найгірше, що в них стільки порожнього і не лишень матні. Коли настромити на патик баняка, — матимете той самий інтелектуальний ефект, що і з кожним Рудим Паньком, коли він почне проповідь про свою капусту з горохом. Співучо-причитальний, мудрагельсько-хитрунсько-солодко-кавуновий тон, — закінчив Сашко свою убийчу дефініцію такого стилю. Найсуворіша оцінка речі, яку тільки коли чув Нестор.

— Національний стиль, — додав він до цього.

— Національний? В Україні швендяли готи, гуни, скіти, половці... Варяги... І прочая, і прочая твар земная, і чому тільки турки та цигани мали б визначити її стиль? Хто таке вигадав?

— А що по-вашому слов'яни? — запитав Нестор.

— Які там слов'яни! За винятком безладдя, вони на нас не подібні.

— Чому ігноруєте мову? — далі питав Нестор.

— Хіба "родіна" в мові? Це окрема галактика.

— Але мова надає стилю... Те, про що вам ідеться.

— З мови можна ліпити які хочете вареники. Це тісто.

— Житнє, пшеничне, гречане?

— Окріп, у якому варяться. Турок, якою б мовою не говорив, лишається турком. Мої предки міняли свою мову п'ять разів, а лишилися юде, жид, джю, гебрей. Не питаєте мене, якою мовою говорив прапраотець Авраам чи Ісаак, але я знаю, що він говорив моєю мовою: ураїнською. Ми з ним розуміємось навіть у Біблії. Але з Рудим Паньком... Вибач, Миколо Васильовичу... З Рудим Паньком я такий же брат чи сват, як і з його муругим волон. Чи ви читали Гоголя? Я питаю поважно: Знаю, що ви його знаєте... "Чуден Днепр"... І так далі й так далі. Але чи читали ви його поза його "язиком"? Є він "великий русский писатель", з шинелі якого виросла вся русская література, як це рече Достоєвський, а чи є це звичайний хахол-мазниця, що "матнею вулицю мете" не гірше любого Передерикожуха, який вип'є з півкварту сивухи? Його предки з Польщі, його отчизна Полтавщина, місце перебування Петербург, місце думання Рим, а резюме з цього: не в мові його стиль, а в кро... Ні, ні, ні... Хочу сказати — в набутій звичці Запоріжжя, що стала традицією... Найпорожніше місце думання всієї нашої історії... І найбарвистіше.

— Найестетичніше, — перебив його з ноткою іронії Нестор,

натякаючи на Сашкові вимоги стилю.

— Но, но, но... Хочу сказати, — вів далі Сашко, — що український стиль не Гоголь, не шаравари. Його похоронено під руїнами Києва часів Бату Хана. Його останнім зразком є "Слово о полку"... Так само, як стиль Європи похоронено під руїнами Ваймару. Далі це буде стиль Америки...

Коли прийшла Ірина і принесла на таці чай, масло, яєшню, сир і хліб, вони обсіли маленький столик, їли не менш завзято, ніж говорили, і в прилив цієї ерупції провадили далі дискусію, власливо, мову Сашка, бо Нестор лишень хвилинами вривався до слова, а Ірина тільки мовчазно слухала.

Нарешті Сашко схаменувся, він зайшов задалеко. Говорячи про романтику, він почав казати, що це поняття також треба розрізняти. Є романтика і романтика. Романтика слинтяїв, смакунів медової патоки і романтика Гюґо, який ризикнув створити Notre Dame. Забуваючи, що це надреальне. Висловлене під кутом бачення реального, коли надреальне стає реальністю. Від Гомера до Гюґо це правило домінує в динаміці творчих темпераментів. Навіть холодний, суґубо реальний Толстой не є тут виїмком. Він картає Шекспіра за "неправдивість" реального, а пише "Війну і мир", найнеправдивішу річ з усіх неправдивих.

— Як це треба розуміти? — встала питання Ірина.

— Гіперболізація. Усе в нього переборщене. Сліпий Кутузов — воєнний геній, Наполеон — паяц.

— Чому це переборщено? — питала знов Ірина.

— Підробка. Вигадка. А зрештою... — схаменувся враз Сашко, помітивши, що течія його думок зливається на непевний ґрунт, і він раптом міняє тему... — А пророс реальности: ви чули? Повідомляють, що позавчора повісили Муссоліні. За ноги. Як ви це пояснюєте?

— Стилем доби, — відповів Нестор.

— Думаєте, що він був геніяльним?

— Раз його повісили, як апостола Петра. Можливо.

— Яка доба! Яка вишукано безглузда доба! Не дурно німці розгромили Ясну Полян.

— Її власник з них кпив. Вони пішли і вибили йому вікна.

— За що потерпів Гете? Його будинок розламано навпіл, як сірника. І навіть без причини. З висоти нічного неба... Але знаєте що, мої друзі, — зірвав знов свій діалог Сашко. Він пригадав, що він фактично прийшов сюди говорити не так про стилі і романтизм, ані навіть не була це лишень погоня за Вірою, як бажання бачити зблизька такий міраж, яким на протязі багатьох років був для нього Іван Мороз. І чи міг би Нестор йому таку зустріч влаштувати?

Дуже охоче. Нестор годиться на таку місію захоплено. Цікаво бачити зударення таких протиставлень на цьому нейтральному ґрунті. Іван виростав з небуття, як титан трагічної легенди, то ж то Сашко з'явився, як дух з містерії Фавста в вигляді Мефістофеля, якому заманулось побавитись в добродійство.

І одразу по вечері вони обидва туди вирушили. Надворі вже темніло, вітер повернув з заходу, погода обіцяла змінитися на краще. І застали вони Івана в його поземому стані, у постелі, нечесаного й неголеного, у зім'ятому плащі замість халата і в черевиках на босу ногу. З настроєм, виразно кислим і виразно настовбурченим.

— Радий вас бачити, — промовив він хриплим, заспаним баритоном, вітаючися з Нестором. А коли той представив Сашка і назвав його Рокита, Іван враз підвів голову, його сірі очі загорілися, здавалось, його вдарено.

— Рокита? — по хвилині надуми запитав Іван.

— Рокита, — відповів Сашко з легкою, загадковою посмішкою.

Іван не відповів. Щось в ньому бурилось. Він присів назад на ліжку, загортаючи голі коліна полами плаща. Здавалось, йому не вистачає дихання. А коли він отямився, він проговорив: — То сідайте. Не хочу вірити. Як же це так? Ви той самий... Що з Вірою... Відмовляюсь вірити.

— Так, це я, — говорив Сашко.

— О! Так. Зрозумів. Невже ви... Його син? — дивувався далі Іван.

— Його син, — відповів Сашко.

— А де ж він сам? — запитав Іван з повним переконанням якоїсь своєї, глибокої правоти, ніби він відкривав істину, що її було забули.

— З ночі 27-ого на 28-е лютого 1937 року він не повернувся зі своєї служби.

— Ага. Зрозуміло. Я його попереджав. А ви, значить, його син... І говорите по...

— Українськи, — перебив його, з легкою посмішкою, Сашко.

— Яким таким каком? І чому?

— Можливо, вашими заслугами.

— Моїми заслугами? Не можу цього розкумекати.

— Це не так просто. Можливо, колись іншим разом.

— Ви мали матір?

— Розуміється.

— А де ж вона?

— Її також забрали.

Широкі Іванові уста розтягнулися в дивну гримасу болю, здивовання, вдоволення, він потягнувся за недопалком цигарки на

нічному столику, запалив її сірником, наробив хмару диму і продовжував: — І це вас напутило охриститися в українство. Чому? Російська ССР куди вдячніше поле попасу для такого чесного космополіта.

— Я не космополіт, дозвольте вам зазначити, — відповів спокійно Сашко і присів на стільці біля столу, бо до цього часу, він, мов заворожений, стояв перед Іваном.

— Не подобається термін?

— Не в терміні суть.

— То в чому скажете?

— В органічності.

— Навіть? — у тоні Івана звучала гостро іронія.

— Я не прийшов сюди кається, ані сповідатись. Ваш батько й мій батько однаково над Дніпром народилися. Так само, як і я, як і ви. І я несу за це відповідальність, — пожвавлював тон Сашко.

— За що несете відповідальність? — далі злоречив Іван.

— От хоч би за те... Що трапилось з вами.

— Чи я вас просив?

— Ви багато дечого не просили. Бути цербером в Ухта-Печорську, гостем Бухенвальду. Дорікаєте мені космополітством... А чи ви за стільки років яюсь себе визначили? Чи ви маєте батьківщину? Ходите з-під дощу під ринву, а де ваше місце — хай німець скаже. Ви сліпа кишка в череві імперії, такий же само мурин, як і мій батько! Що пішов своїми руками загрибати чужий жар, — казав Сашко злегка піднесеним, але на диво логічним тоном.

Іван був приголомшений, такого він ще не чув і не сподівався чути. Та ще й від кого? Він аж поблід. — Це моя родіна! — викрикнув він знічев'я. Його очі впиралися в Сашка грізно.

— Спокійно. Лише спокій. Не кричіть. Ми не глухі. Ваша родіна. Дуже гарно. Яка руками мого батька висотувала з вас жили. Чи ви пам'ятаєте "стул"?* Родіна? Ваша родіна? Чорт би вас таких забрав!

— Бо це ви! Бо це ви! — зірвався Іван на ноги. — Маркс! Він приніс ту заразу! — кричав Іван.

— Маркс давно вже лежить на кладовищі Лондону... Але де Ленін? Чи не стояли і ви часом у черзі ідіотів перед його пірамідою? Це ваша родіна. Вона ставить трупам капища, а вас змусила жити в ямах разом з щурами. Вона розігнала вас по світі, як гній вивозить в льодові простори, вириває з вас вашу мову, ломить ваш характер, гасить свідомість. Це ваша родіна. Чим ви були в тому вашому Печорську? Великим гівном, яке спрепарував з вас мій батько.

---

*"Стул" — стілець, рід тортур у радянських органах безпеки. — Ред.

Це було громом, Іван розторощений, він навіть утратив мову. Сашко говорив без злости, без афектації, і це найбільше Івана бентежило. І поки він шукав слова якоїсь відповіді, Сашко громив його далі: — Я чув, я чув. Ви хочете вертатися. Вертайтеся. Там ваше місце. На смітниках. Там досить товкли кал вашою мордою, ніби збиточного кота, але вам цього ще мало. Ви хочете більше. Бо ви не вірите в себе, в свою силу, свою амбіцію, свою гордість. Бо ви втратили гордість, ви не звикли себе боронити, вас загіпнотизовано, як зайця коброю, ви звикли бути рабом. Без обличчя, без назви, без чести. Вам плюють у вічі, а ви кажете — доц.

Обличчя Іванове почало наливатися густою, червоною барвою, очі підпнути підтьоками, ніби в тварини, що збирається кинутися на свою жертву, і Нестор, що все ще стояв при дверях біля посудника нерухомо, жадібно вислухуючи тиради Сашка, які йому подобались, змінив своє місце і став поміж ліжком і столом, де сидів Сашко. — Гей, гей! Глядіятори! Чи не час вам змінити пози? — казав він.

— Ні, Несторе Павловичу. Чекайте, — заговорив Іван голосом, ніби його душили за горло. — Чекайте, що я тому сучому сину, скажу. Боїтесь, що поб'ю йому морду. Ні. Ще ні. До морди ще дійде... А на цей раз... Як вас, кажете, звати? — говорив він, задихаючись і вказуючи вказівним пальцем на Сашка, ніби хотів його цим пронизати, мов шпагою.

— Ро-ки-та! — відповів той підкреслено.

— Хто ви є, питаю, — казав Іван з намагою, ніби двигаючи тягар.

— Ро-ки-та!

— Звучить гупо, але хто ви, до чорта, є?

— Не вірите? Хочете помацати? Підступіть і торкніться.

— Ви нахаба, гідний вашого батька. Але він не взяв мене своїм "стулом", не візьмете й ви вашим нахабством. Ваш батько програв по всій лінії, і ви програєте по всій лінії. Ваш батько мене не ранив, він мене образив... І з цим він не втече. Це собі затямте. Як не втечете і ви... У мене ось тут завалаялася недопита пляшка... Давайте ми її, отак у трійцю, докінчимо, а тоді буде видно. Ну, то як? — сказав Іван, змінивши нагло тон і вигляд і всю свою бойову поставу. Цей, такий гостро несподіваний, його хід зробив враження. Урочисто-тріумфальний тон Сашка збито одним махом. Він змушений раптом рятувати свою позицію.

— О, це розумію. Як ковбаса та чарка, то й минеться сварка, — викрикнув він.

— Ні, — казав Іван, — тут лишень цибуля і чарка. Вибачте. А щодо сварки — ми ше останнього слова не сказали. — І, не чекаючи відповіді, він сягнув рукою за спинку ліжка, дістав пляшку, знайшов чарку, чашку і склянку, розлив до них рідину чайового

кольору, задержав за собою склянку, а чашку і чарку подав гостям. — Отже, як там вас величати? За здоров'я! — сказав він і вилив свою порцію до рота. Сашко і Нестор пішли за його прикладом, але не повністю. Іван спорожнив своє до дна, а ті двоє тільки до половини. Іван закусив хлібом з цибулею, а ті від цього відмовились, Іван швидко п'янів, а ті лиш проясніли, і мав він, видно, якусь настирливу думку, яку хотів сказати, намагався віднайти рівновагу, почав закурювати недопалок цигарки, що лежав на краю стола в бляшанці з цейльонського чаю. І при тому було помітно його хвилювання. Його руки незграбно тримали паперовий американський сірник, який ламався і опікав його пальці.

— Ооо, так, — бурчав він при тому, ніби сам до себе. — Він мене того... Здорово. Розклепав на бляху. Я от... Як вам сказати? Чи ви, молоді люди, колинебудь відчували, що це таке "родіна"? Ми маємо слово — батьківщина, але це не те. "Родіна" — це те місце, де я народився. Батьківщина — місце моїх батьків. І дідів. І прадідів. Коли я кажу "родіна", це лиш обман. Ви, Рокито, можете говорити про "родіну", але я про батьківщину. Ваша батьківщина деінде. Ми ще за царя вчили в нашій школі так званий закон Божий. Ной з ковчегом. Авраам, Ісаак, Іаков. Ми це знали краще, ніж ці тепер знають історію ВКПб. І з цього така мораль: ви людина, що не має батьківщини... Лише місце народження. Добре воно, — добре, — геть! Образив мене Джугашвілі — геть з "родіною". Посадив мене Рокита на "стул" — *далою* батьківщину, забрав у мене Ленін хутір — до дідька з батьківщиною, виривають з вас вашу мову — до ста чортів з батьківщиною. Лишаю її, плюю на неї, обтрясаю від неї порох мого взуття і зникаю за океаном. І хай там потоп. Дуже легке рішення справи. Забрав свої валізки і пішов.

— Але ви мене слухайте... Я вас слухав. І не хвилюйтеся. Ось допийте вашу чарку, як допив я свою. А справа в тому, що для мене, ні Ульянов з Чувашії, ні Джугашвілі з Грузії, ні Рокита з Месопотамії, ні Дзержинський з Польщі не є батьківщина. Тааак. Правильно. Вони товкли мною, як ката в кал мордою. Вони знищили мою родину, скалічили мою мову. Характер. Ви знаєте, що вони розтягали мене на диби, як шкуру теляти, з якої роблять барабани. Вони намагалися зробити з мене провокатора. Гірше: просто ката. Ах, знаєте... — тут він на хвилинку зупинився, ніби шукав відповідного слова, — те, що ви отут кинули мені межі очі, — така спіпуча правда, що заперечити її те саме, що заперечити сонце. Ми з вами розходимось ось лиш у чому: ви билися, вас побили, і ви тікаєте, мене били, мене побили, а я встаю і хочю битися далі. Це вже така, вірте не вірте, наша хахлацька вдача. Ми осячачо вперті, і нас так скоро не збавишся... Кажете: не назвав себе. Що з того, що ви називали себе раз так, раз інакше... Що з того? Я не піду в

мандри, як "вічний жид" тільки тому, що якісь сучі сини садили мене на "стул". Моїх предків садили на паль, варили в мідяних биках, гноїли в соловецьких ямах. Але ті не тікали. Знаємо, не забуваємо, і прийде час — розрахуємось. В моєму Києві шаліє "всьо равно", "родіна" танцює розкамарінського, силою роблять з нас Ірляндію, але знаєте, коли саме Україна наплює їм усім у очі? Коли київський воляпюк стане її язиком. Вона відродиться через поневолення. Вірте мені.

— Таак... Росія обертається в "совет". В "родіну". Сто народів зліплено тим чаром. Земля безбатьченків... Але чи хтось повірить, що в такій кваші зродиться братерство?

— Але покищо моє місце там. Двісті мільйонів зачумлених страхом плазунів, і я між ними. Бачите оте там страхіття у Ваймарі з тим "смерть фашизму"? З косолапими архангелами в брамі? Такого видовища не знайдете ніде в світі, це їх праобраз, але та он дітвора туди лізе. На рожен лізе... І полізу я з ними. Це боротьба чортів перед брамою світового пекла.

— Але інша справа моя дочка, — вів Іван свою мову, по короткій перерві, зміненим тоном, налив собі ще раз з пляшки і автоматично випив. Сашко з Нестором слухали його як проповідника, своєрідного Савонаролю, з запертим диханням. — Вона, — казав спокійніше Іван, — народилася ще на моєму хуторі, але вже його не знає. Вона вже нічого не знає. Ні батьківщини, ні родини... Але я її батько... І для мене вона... Віра моя дочка. Чи ви це розумієте?

— Ми це розуміємо, Іване Григоровичу, — спокійно вже відповів Сашко.

— Ви хотіли говорити про неї, — казав Іван.

— Хотіли, але тепер вже ні. Принаймні, не хочу я, — відповів Сашко.

— Що ви хотіли сказати? — питав Іван.

— Багато, — відповів Сашко.

— Щоб я не віз її у те "смерть фашизму"?

— Може й це.

— Сам їду і її везу, — стукнув Іван кулаком по нічному століку.

— Чи не досить тієї гістерії? — зауважив Сашко.

— Ми всі в гістерії. Це наш клімат, — відповів знов піднесеним тоном Іван.

— Особливо, коли торкнутись родини. Вони там усі кричать, — докинув Сашко.

— А ти не торкайся. Це рана... Болить.

— Головне, страшно. Ви знаєте.

— Геть! Іди геть! — викрикнув Іван різким голосом. Заносилось знов на бучу, Нестор знов зайняв місце між Сашком і Іваном.

— Вибачте, Іване Григоровичу, і заспокойтесь, — сказав Нестор. — Ми не прийшли з вами сваритися... Лишень обмінялись думками. І було приємно вас почути... Нам час відходити.

Іван сидів на ліжку, обнявши голову руками, на слова Нестора не відповів і навіть не підвів голови. Коли його гості відходили і сказали "на все добре", він так само не відповів. У такому стані вони його залишили.

І було їм прикро... Щось ніби між ними і ним сталося... Якась з'явилася прірва... Вони це обидва відчували, але не називали словом. Надворі далі було холодно і темно. Сашко вертається до Ваймару, Нестор провів його гень за село, і дорогою вони все таки згадали Івана.

— Та... Він хворий. Він просто хворий, — казав Нестор. — Його логіка правильна... Це логіка всіх тих, що замість заграниці воліли в лоб кулю. Що мав би він тут робити?

— Доживати спокійно віку. Він на це заслужив, — казав Сашко.

— Спокійно? Морально він би тут не видержав. Дуже вже він органічний там і чужий тут. І мені здається, що він починає переходити з лінії імперії на лінію України. Він жив імперією Руси з її початком у Києві. Структура якої вросла в його організм. Але ця Совдепія, Совет, ці так звані республіки його не переконують. Забагато в тому фальшу, все це шито дуже червоною ниткою, щоб того не бачити, і це його разить. Більше, ніж усі оті "стули".

— Можливо... Дуже можливо, — казав на це Сашко. — Лишень, забагато в тому хахлацької кваші. Добрий зашийник йому не пошкодить. Хай іде. Хай пробує... Мені йде тут лишень про Віру. Їй там нема місця.

ТРИ ЛЕГКІ ЛЕКЦІЇ

Богдан Рубчак

НАУКА КРАПЛИН ДОЩУ

Упадав я в тобі щоночі,
але в снах. На сльотавих площах
не зліталися наші очі,

а тремтіли в облич деревах,
суплячись під дощами ревними,
перелякані кривим зовом.

Ніч ревла. Злив проваллям. Зривом.
З нього мавка мене манила
сміхом тихим, твоїм, зрадливим:

кров карала полином марив,
бо вбивав я наш сміх триванням,
відрікаючись добрих чарів,

м'ятних варив хвилинних втілень.
Та краплини дощу на листі,
що з дитячих далин летіли,

щоб розплинутись у хвилині
(не як сльози, на віях вічні), —
відповіли мені: віднині

я цвістиму в тобі щонічно,
наче всесвіт в одній краплині.

НАУКА РІЧКИ

Задовго шукав я соків
в так званих травах шовкових
та в мисках яблук воскованих.

Зачасто грибів питав я
про темну тайну літання,
та руту мучив про радість.

Про рук старі замовляння,
очей німі голосіння
немов нічого не знав я;

неначе зроду не бачив
ремесел, ніччю звичайних,
і креслень, простих, як вічність.

Тепер камінню орлину
відкрию тайну, і руті
про мирт збираюсь казати:

новий послушний челядник
сузір'я Лади ладнає
на річки дзвінкім верстаті.

НАУКА МОРЯ

Все ще тривожать ці моці
усопших рабів квітневих,
прозорі, немов пелюстка.

Все ще маячу прощами
у недокровні люстра,
заклечані тінню вітру.

Небо все ще не ближче,
як очі, пристрастю тьмяні,
в синіх листах на горищі:

наче з павучої ніші
уст іконні шептання
кличуть, жагуче кличуть.

Пора лишити ці мандри
молодшим. Зосталось мало
хвиль на таке марнування.

За милями, мислей скелями,
слів проваллями — море
вітає хвилею ранньою.

ФОРТЕПІЯН

Богдан Нижанківський

1

Якби не чорний фортепіан, що двадцять три роки стояв у вітальні, притиснувши делікатно до стіни високого олеандра, пані Антонина Горинська ніколи, мабуть, не була б познайомилася ближче з людьми, які змінили свій соціальний стан, а радше перемістилися з нижчого соціального стану у вищий. Хіба нікого не треба переконувати, що таке явище нормальне і приємне, хоч такі переміщені люди, скажімо щиро, часто тратять рівновагу і летять на зломану голову униз — на короткий або на довший час, залежно від темпераменту. Це, як стверджують з багатомовною усмішкою деякі ще живі нащадки збіднілих і забутих шляхетських родів, стається внаслідок непосильної напруги достосуватися до нового соціального й товариського рівня. Але будьмо толерантні, не вимагаймо, щоб від них, переміщених, променіло сяйво високого думання та інтелігентности, винайчених на ідилічних приходствах. Їм до самої смерти туркотітимуть драбинасті вози, іржатимуть коні, мукатимуть корови, п'ятимуть півні, гавкатимуть цепні пси, ляскатимуть праники, гупатимуть ціпи, клекотатимуть бузьки, дурманитиме запах сіна і соломи... А це, прошу панства, сила Людина не може від себе відректися, ні себе заперечити — ні по-тверезому, ні по-п'яному. Очевидно, пані Антонина Горинська, яка, стуливши коліна і сплвіши під грудьми руки, сиділа на блискитному вилинялому фотелі, зовсім не думала ні про соціальні, ні про товариські переміни, які відбувалися навколо неї, і трохи далі, і зовсім далеко. Вона, привітно усміхаючись, слухала Кліма Пакункового, який, розставивши ноги, сидів на крайчику також блакитної і вилинялої канапи і, час від часу потираючи рапаві долоні, складав до купи слова так, як сам навчився і як навчили його мама і тато, — хай спокійно спочивають, — стараючися з усіх сил робити добре враження. Мудрі люди завжди цінують добрі наміри. Вони, оті наміри, по кількадесяти роках, як учить досвід, завершуються деяким, а часом більш, ніж деяким успіхом.

Клим Пакунковий говорив, часом проковтуючи слова, але не зовсім:

— Ви не гнівайтесь, бо то для вас така, ну, знаєте, несподіванка, так, ніби ви впали, дайми на то, зі сходів, вибачте. Бо

пощо я до вас прийшов? Як то вам сказати? Я вже розмахувався цілий місяць, а моя Мариня, її тепер називають мизис Мері, кожного дня питає мене: "Ти вже був?" А я, прошу пані, не маю часу. Чи ви знаєте кілька я трачу, як сиджу тут?

Антонина Горинська звела тоненькі, вміло підмальовані брови:

— Тратите?

Клим Пакунковий потер долоні:

— Шур! Трачу. Не центи, а зелені. Доляри, доляри, доляри... Але я не нарікаю. Бог людськими руками дає, а я беру. Бо треба вам знати, пані, я буду епартаменти і продаю. Сі? Муха не сідає. Я не хвалюся. Що правда, то правда. Чи ви, пані, думаєте, що спочатку легко було? Гел! Не раз було так, що я думав, що мене погребник забере. Але я собі сказав: "Климку, гризи землю, але не дайся". І що? Бачите? Я, вибачайте, сиджу на вашій канапі та й дивлюся на вас і на той ваш фортеп'ян. Райт! Окрім того думаю собі: "Климку, добре-сь зробив, що купив Марині такий сам, а може трохи ліпший, вибачайте". Як моя Мариня побачила той великий інструмент, то аж долонями сплеснула: "Агій!" Тільки то сказала, решту їй заткало. Ото була несподіванка! Чи ви знаєте, пані, як вона сказала "агій", то мені зробилося так приємно, ніби мене моя небіжка-мама погладили по голові. Анести Гад! Ми собі з Маринею живемо добре, може не так, як Адам і Ева, але добре, вона не нарікає, і я не нарікаю. А ви знаєте, як деякі люди живуть? Шур, напевно знаєте! Чи ви чули про Матея Папку? Не питайте! Нобаді! Роки тому я жив коло нього, ми були сусідами. Що то плачу було, крику і сміху! Часом між Матеєм і його жінкою доходило до рукопашні. Вона була маломовна, але зате швидка на руку. Отож, вона одно слово, він два, вона два — він чотири, і так нагромаджувалася купа неприємних і дурних слів, що далі ні в кут, ні в двері. Тоді вона спокійно казала: "Зараз дістанеш". А він надівав новий капелюх і говорив: "Ану, спробуй". Він знав, що їй шкода буде капелюха. Але одного разу жінка мала того досить і вперіщила його валком по новім капелюсі. Тож то було! Матеєм два тижні не міг надіти на голову капелюха, бо був замалий. І знаєте, пані, трохи помудрів, так здавалося. Коли доходило до сварки, Матеєм виходив за двері й говорив: "Вже не будеш така моцна". Якось жінка йому сказала: "Не публічя і не стій за порогом, як бом, ще сусіди подумают, що мене боїшся". І він, дурний, тільки но ступив у хату, а жінка його валком! Тоді, власне, качала тісто на вареники, посипане мукою, аж мука пурхнула навколо. Було Матеєм бачити! Капелюх заліз нижче вух, а вони в нього, як лопухи, і Матеєм з гуком сів на підлогу, аж хохля зі стола впала, і навіть не пробував зняти капелюха, тільки позагробовим голосом сказав: "Я з тобою розведуся". Я, прошу пані, бачив і чув, бо в той час увійшов до хати, щоби продати Матеєві тикети на парафіяльний

пiкник. І що ви думаєте — продав? Натiн! Жiнка сказала: "Вiн уже має пiкник". І мав. На голові була гуля, як томейто. Чи таким людям потрібний фортеп'ян?

Антонина Горинська, знову звiвши тоненькi, вмило пiдмальованi брови, усмiхнулася, прикусивши уста:

— Думаю, що нi.

Клим Пакунковий пригладив двома долоньями сиваве волосся, яке постiйно потребувало гребiнця, i трохи вигiднiше вмостився на канапi:

— Ю райт, панi. Приємно балакати з мудрою особою, яка скiнчила якусь школу i розумiється на розмовi. Я мiркую, панi, що вже час аби-м почав вiд початку, пощо я до вас прийшов. Моя Мариня, ви вже знаєте, її називають мизис Мерi, отож, вона казала менi до вас потелефонувати, але де-де! Тi епартаменти так менi залiзли в голову, що не маю часу подумати навіть про один гайбол. Бо то, прошу панi, грошi, великi грошi! Не питайте, як багато, бо не скажу, не хочу вас страшити. Отож, щоби вам, панi, не завертати голови, ну, i собi часу не збавляти, бо кожна хвилинка — доляри, скажу коротко: я купив фортеп'ян. А чому? А тому, щоби жiнка мала, бо вона в мене господиня. Як зробить порядок — муха не сiдає, а як борщ зварить — пальцi лизати, а опрiч того, хата — як грiм, така, що кожний, хто побачить — ахає, за мiстом, де самi багачi, один вiд одного далеко, ну, так що каменем не можна докинути, за хатою лiсок, а спереду один акр гладенькоi трави i квіти, i гараж на три авта. Я не люблю хвалитися, але часом мушу. Не витримую, бiгме! А тепер берiмся за бизнес, то є, з чим я прийшов. Моя Мариня має грати на фортеп'яни, на тiм, що я купив. Но вей назад! Я собi так сказав i жiнцi так сказав, i так буде, i тому я до вас, панi прийшов, бо чув, забув вiд кого, що вчите грати на фортеп'яни, i здається менi, що я раз навіть вас бачив, як ви грали в Народному домі на святi героiв чи то на якомусь бенкетi. Ви знаєте, де грали, я не дуже всюди можу ходити, бо бизнес насамперед. Ну, скажiть, що ви на то?

Антонина Горинська довго дивилася на Клима Пакункового, який зосереджено глипав то на неї, то на фортеп'ян, склала долонi, як до молитви i ледь хитнула головою:

— Добре.

Клим Пакунковий схопився з канапи, вхопив Антонину Горинську за праву руку i цмокнув:

— О бой, як я скажу своїй Маринi, то вона сяде. Я вже тепер бачу, як вона заграє, то не одну приятельку шляк трафить. Буде на шо подивитися. Я вам заплачу наперед. Скажете кiлька, а я грошi на стiл. Я, панi, до бизнесу добрий.

Антонина Горинська взяла Клима Пакункового за рукав:

— Прошу, сiдайте. Я хочу дещо запитати.

Клим Пакунковий сів на канапу і підніс угору вказівний палець:
— Я на все згоджуюся.

Антонина Горинська підійшла до фортепіяну:

— Чи ваша жінка грала коли на фортепіяні?

Клим Пакунковий здивовано розвів руками:

— Вона? Яким чином?

— А ноти вміє читати?

— Ноти? Вона їх ніколи не бачила. Вона читає газету.

Антонина Горинська пройшлася кімнатою, глянула уважно на Кліма Пакункового, який трохи знітився, і сіла на фотель:

— Пане Пакунковий, наука гри на фортепіяні триває довго.

Клим Пакунковий майже розпачливо глянув на фортепіан:

— Довго? Пані, я не можу довго чекати і моя жінка також.

Вона має грати на фортепіяні за три місяці і шкода скузуватися. Я не кажу грати так, як ви граєте, але грати, щоби якась музика з-під пальців виходила, щоби можна було при тім щось заспівати і так далі...

Антонина Горинська глибоко зідхнула:

— За три місяці? Чому за три місяці?

Клим Пакунковий, підійшовши до Антонини Горинської, присів перед нею навпочепки:

— Я заплачу кілька хочете. Але мусить грати за три місяці. Тоді мої уродини, буду мати п'ятьдесятку, прийдуть приятелі, я їм хочу показати, най знають, хто є Клим Пакунковий і хто є Мері! Зрозумійте, пані, я вас прошу. Мариня не мусить багато кавалків грати. Ну, "Взяв би я бандуру", "Ой не ходи, Грицю", "І шумить і гуде", "Гей, видно село", "Віють вітри" і ще кілька, більше ні, бо вона не дасть ради, може потім, на мої іменини. Добре?

Антонина Горинська сперлася на спинку фотеля і широко усміхнулася, при чому на лиці з'явилися дрібні зморшки:

— Добре. Нехай ваша жінка прийде завтра о третій годині.

Клим Пакунковий випрямився, аж йому в двох колінах хруснуло, і поклепав фортепіан:

— Пані, як вам коли, не дай Боже, ваша хатка завалиться, ви скажіть мені, я її поставлю даром, я — Клим Пакунковий.

2

Антонина Горинська відчинила двері й, очевидно, побачивши Мариню Пакункову, тобто мисис Мері, зовсім не була здивована, бо знала, що прийде о третій, але все таки сказала: "О, то ви?" і додала: "Дуже приємно", посторонилась і ще сказала: "Заходьте, прошу". Мариня Пакункова, сказавши добридень, ступила крок ліворуч, потім крок праворуч, не знати чого оглянулася позад

себе, на стелю і щиро запитала:

— Ви тут мешкаєте?

Антонина Горинська знизала плечима:

— Мешкаю, вже двадцять три роки. Ви — Мариня Пакункова, якщо не помиляюся? Скиньте плащ і капелюх. Будьте, як у себе.

Мариня Пакункова скинула легкий яснобрунатний плащ, яснобрунатні рукавички (їх засунула в ірхову торбинку) і темнобрунатний ширококрисий капелюх — на канапу, а Антонина Горинська взяла це все, попробувала пальцями тканину плаща і віднесла між інші плащі і капелюхи, трохи давнішої моди. Мариня Пакункова підгорнула під коліна краї чорної спіднички і, поправивши комірець білої з мереживними рукавами блюзочки, яка в широкому поясі висмикнулася, м'яко сіла на канапу, пильно глянула на неї і на фотель, а тоді, задивившись на фортепіан, тихо зідхнула: "О Боже..."

Антонина Горинська, як звичайно, сіла на фотель і, заплівши під грудьми руки, кивнула головою в бік фортепіана:

— Ті, що вчилися грати на ньому, вже поженились або повиходили заміж і мають дітей. Тепер ті діти також вчать, деякі. Фортепіан це королівський інструмент. Коли добрий піяніст грає, він полонює цілий світ. Чи ви слухали коли доброго піяніста?

Мариня Пакункова зсутилася:

— Я? Ніколи.

Антонина Горинська знову кивнула головою в бік фортепіана:

— Його вже треба настроїти. Наступного тижня прийде настроювач. Він має абсолютний слух. Чи ви маєте добрий слух?

Мариня Пакункова усміхнулася і по-дитячому засоромилася:

— Не знаю. Я в хорі ніколи не співала, але люблю співати в церкві, як усі співають. Завсігди собі пригадую, як співали у нас у селі, а особливо як співали колядки і гагілки. Але то було так давно... А тут, ви знаєте, пані, спочатку нікому не було до співу. От я чекаю, щоби мій син — Юрко — він учиться на доктора, — оженився з нашою дівчиною і щоби вони мали діти, тоді вже буду їм співати. А чи так буде? Мій Клим тільки гроші робить, а я йому кажу: "Хіба ще мало?" Він щасливий на руку. Він каже: "Буде для внуків".

Антонина Горинська підвелася з фотеля:

— Вибачте, я піду до кухні, зроблю свіжу каву, нап'ємося. Тепер мій час пити каву. Лекцію почнемо за пів години, добре? Додому приїдете пів години пізніше. Чи по вас приїде ваш чоловік?

Голос Марині Пакункової забринів самопевно:

— О, ні! Я приїхала своїм олдсмоби́лем. Стоїть перед вашою хатою. Я свого чоловіка не бадрую. Він має роботу.

Антонина Горинська глянула у вікно:

— Не боїтеся шоферувати?

— Привикла, але часом, на гайвею, боюся.

Антонина Горинська на порозі кухні відвернулася:

— Тут усе так. До праці швидко, з праці швидко і на цвинтар швидко.

Мариня Пакункова не відповіла нічого, бо що ж було відповідати? Вона про це навіть не хотіла думати. Недавно була молода, в поясі як лялька, а тепер, як дивиться в дзеркало, то відвертається, добре, що ззаду не цілу себе бачить. Що з того, що гроші, а вона наче б молодію була тільки в неділю, і то до полудня, у церкві, або на пікніку до вечора, а вдома — хіба свою молодість побачиш? Тепер може трохи навчиться грати на фортепіяні. Чому? Щоб здивувати знайомих? Чи їй це потрібне? Може так, може ні. Цей фортепіян мовчазний, і вона мовчазна. А що буде, як з-під її пальців почне розмотуватися мелодія? Мариня Пакункова усміхнулася до фортепіяна. Він, цей фортепіян отут, був привітніший, ніж той, що вже цілий місяць стояв у їх просторій вітальні і тільки час від часу гаркав, коли Клим товк пальцями по клявішах, куди попало. Так, мабуть, і з людьми. Як не вмієш з ними бути, то вони гаркають. Гаркало б їм!

Мариня Пакункова підвелася, поправила на правій нозі зморщену панчошу і обережно, щоб не стукати високими обцасами, пішла до кухні. На порозі зняковіло зупинилася:

— Перепрошую, пані, чи можу допомогти?

Антонина Горинська задумано глянула на неї:

— Помогти? Бачите, я живу сама і все роблю сама. Але як ви хочете... Ось там, у шафці, філіжанки з блакитними смужками і тарілки, вони ще з дому, їх тільки по дві з цілого сервісу. В нас, на приходстві, була порцеляна, мама любила порцеляну... Чи ви п'єте каву зі сметанкою?

Мариня Пакункова обережно взяла з шафки дві філіжанки і дві тарілки і поставила на круглий стіл, накритий блакитним обрусом:

— Я завжди п'ю з пісним молоком, але нині нап'юся зі сметанкою. Чи подати ложечки?

Антонина Горинська кивнула головою:

— До нас на приходство часто приходила дівчинка, Ганнуся, русявка, мала зеленкуваті очі. Вона спершу зупинялась на порозі і питалася: "Перепрошую, пані, чи можу допомогти?" Так, подайте ложечки, вони он там, у шухляді, срібні.

Мариня Пакункова поклала ложечки на стіл і дивилась на Антонину Горинську, яка схилила голову над кавником:

— Чи ще щось, прошу пані?

Антонина Горинська поволі глянула їй в очі:

— Що кажете?

Мариня Пакункова тихо повторила:

— Чи ще щось, прошу пані?

Антонина Горинська взяла її за лікоть:

— Сідаймо. Я п'ю без цукру.

— Я також. Колись я любила солодку каву. Мушу схуднути...

Антонина Горинська поволі надпила каву:

— Це крісло, на якому сидите, трохи розхитане. Дяк з нашої церкви вже два рази його направляв, чи то склеював, чи то цвяшками прибивав. Не знаю. Його дочку, Аню, я вчила на фортепіяні... Вона вже доросла, часом везе мене автом. Буває, як ніхто не подзвонить, не приїде — в хаті нас двоє: я і фортепіян.

Мариня Пакункова глянула по кухні:

— А в нас була лава. Мій батько казав, що вона мала сто років, ще батьків дідо робив. На тій лаві спали мій прадід, і дідо, і батько, і навіть я, а тепер хто спить — не знаю. Мій Клим купив новий сет меблів до їдальні, а ніжки у кріслах вигнуті, а ще й тонкі, як у козенят, аж страшно сідати. І що думаєте, пані? Прийшов такий Джімі, він працює для Кліма, гупнув на крісло — і одна ніжка зламалася. Було бачити Кліма! Я вийшла до спальні, не хотіла нічого чути. Мій Клим не скупий, о ні! Не любить бачити, як людська праця йде намарно.

Антонина Горинська обвела очима кухню:

— Ваш чоловік казав, що маєте велику хату, лісок, і далеко від сусідів.

Мариня Пакункова допила каву:

— Маємо, аж мені часом дивно. Чотири спальні. Чи я коли думала?.. І маємо також пса, Худик називається. Минулого року приплентався, худий-худий, шкіра і кісті, і заталаний по самі очі. А тепер, ви побачили б — як теля, господарський. Як гавкне, то шиби дзвенять. Тому кілька місяців прийшов новий листоноша, і тільки но ступив на нашу проперті — відразу сів. Худик стояв над ним, як чорт над грішною душею. Люблю того пса. Колись такі пси були у нас у селі, на фільварку.

Антонина Горинська відсунула філіжанку і підвелася:

— Я мала kota, Білик називався, бо був білий. Одного дня вибіг на вулицю і авто його переїхало. А я йому казала, щоб не вибігав на вулицю, і то не раз. Не послухав.

Мариня Пакункова підвелася також, сказала: "Дякую за каву", і відчула, як їй під спідничкою щось тріснуло. Вона поволі йшла за Антониною Горинською до вітальні й неспокійними очима водила навколо спіднички, потрясла цілим тілом, обмацала себе від талії до колін — і нічого. Трохи зарум'янилась, трохи їй стало гаряче, і вона глибоко вдихнула повітря. Що таке тріснуло?

Антонина Горинська, зупинившись, глянула на фортепіян і взяла Мариню Пакункову за її дві долоні:

- Ви тяжко напрацювалися.
- Мариня Пакункова стулила повіки:
- Та напрацювалася.

В цьому моменті з-під спіднички випав білий гудзичок і, підстрибнувши, покотився під фортепіан.

3

Пес Худик, на короткому ланцюзі, бігав перед гаражем по цементовій доріжці і, час від часу глибоко погавкуючи, махав маєстатичним хвостом. Деяких гостей, які ось-ось мали з'явитися, він знав і любив, а деяких не знав — і їх ні любив, ні не любив, тобто ця справа мала вирішитися в майбутньому. Першим приїхав Омелько Пипунець, бо шанував точність. Він завжди, коли була нагода, говорив: "Точність і велике пиво додають людині поваги". Зрештою, Клим Пакунковий сказав, що кокталь почнеться о годині п'ятій, а урочиста вечеря годину пізніше. Омелько Пипунець зупинив свого гранатового крайслера подальше від гаражу і, тріснувши дверми, підійшов до Худика, який сіпався на ланцюзі:

— Не пробуй, не пробуй. Ти вже забув, що мало-мало листоноша не з'їв? Почекай, побачиш купу гостей, аж тобі язик звисне.

Худик швидше замахав хвостом, а Омелько Пипунець потермосив його за вухо:

— Ти, герою! Пізніше принесу тобі пиво.

Поки Омелько Пипунець дійшов до дверей, над'їхав поплястий форд-гелаксі з Мартином Перканцем і його Катериною, яка, сідаючи в авто і висідаючи, завжди стогнала: "Чи ті двері не можуть бути ширші?"; за ними котився кремовий понтіяк, а в ньому Віктор Волосинка зі своєю Меланією — русява зачіска, як церковна баня; а коли вони всі виходили з авт, при чому Меланіна зачіска мало що не зазнала аварії, по-завадіяцьки в'їхав чорний тандербирд з Яськом Дошкою і його Юстиною, яка поспішно накладала на довгий ніс білий пудер і одночасно теркотіла: "Ти завжди їдеш, як вар'ят, а я тобі говорю і говорю". Худик гавкав до кожного, ставав дибки, присідав і крутився навколо себе, вкінці сів і висолопив язика. Кожний казав: "Дай Боже здоров'я, як ся маєте, о, давно ми не бачилися, як там ваше коліно, що нового чувати...", а Юстина шепнула до Яська Дошки: "Алеж та Меланія висадила собі копицю". Відомо, що серед знайомих і приятелів діють відосередні й доосередні сили, і вони керують товариським життям. Коментар Юстини Дошки про зачіску Меланії Волосинки не свідчить про нетолерантність, а радше свідчить про інший естетичний погляд. Нетолерантність була б тоді, якби Юстина Дошка вхо-

пила Меланію Волосинку за зачіску і з більшим чи меншим успіхом посмикала її (тут добавляється також темперамент). Можна робити різні припущення, але вони є нереальні, тим більше, що на те, аби людину добре розгадати, треба багато років, а не, як в цьому випадку, кілька хвилин спостереження і то в присутності пса Худика. Нехай гості йдуть у хату, бо саме двері відчинилися навстіж і в них з'явився Клим Пакунковий, усміхнений, як то кажуть, навколо голови, в смокінгу, причесаний, аж лискучий, який, розкинувши руки і тупнувши ногою гукнув:

— Вітайте, вітайте! Котіться до середини. Моя Мариня буде алямінут. Вона, власне, кінчить манікури. Сіни — бачите, на цілу компанію війська, скидайте, хто що має, і вішайте.

До сіней, з однією дзеркальною стіною, м'який вітер підвіяв кілька пожовклих листків, але й тут вони не мали спокою — їх ганяли в різні місця три жіночі плащі різного кольору і крою і з підпинкою дощовик Віктора Волосинки, — поки гості, за виїнятком Омелька Пипунця, який приглядався до себе в дзеркалі, поважно, як гуси, увійшли до вітальні.

Клим Пакунковий затер долоні й ляснув Омелька Пипунця по плечу:

— А тепер мої дорогі, будьте, як у себе. Паням, як захочуть, вино або лікер або щось гостріше. Отож, до вибору й до кольору. Омельку, ти наймолодший і щасливий кавалер, поки ще можеш, поскачи коло жіноцтва і поспитайся, що котра собі зичить. А я собі пораджу з тими отут ветеранами, що вже губами плямкають. Покищо сідайте, як хто хоче. У мене — комфорт і вигода. Ми вже досить стояли! Минулося!

Катерина Перканець по клуби занурилася в рожеву канапу, і то так нагло, що Меланія Волосинка, яка сіла раніше, аж підстрибнула, а зачіска небезпечно захиталася. Юстина Дошка насамперед рукою помацала канапу і сіла боком, цаль за цалем обдивляючи зелену сукню Меланії Волосинки. Омелько Пипунець поправив краватку, обсмикав поли гранатової блюзи, що була завершенням темно-сивих штанів, і підійшов до канапи:

— Прошу, що ваші цнотливі душі собі бажають?

Катерина Перканець старалась трішки підвестися, але тільки зідхнула:

— Мені чиста з кока-колею.

Меланія Волосинка маєстатично хитнула зачіскою:

— Мартел.

Юстина Дошка хотіла вигідніше всістися на канапу, і її короткі ноги несподівано пішли вгору. Омелько Пипунець нахилився над обцасами жовтих мештів:

— Юстинко, де ти? Що ти хочеш напитися?

Юстина Дошка простягнула руку:

— Джин з тоніком. Подай руку, бо втоплюся, ти, бабію. Оженися, може колись витверезієш.

Омелько Пипунець подав руку:

— Ну, віндуйся. Я на тебе мав охоту, але, на щастя, твій Ясько з тобою вженився.

Юстина Дошка не вспіла відповісти, як коло канапи, тримаючи в правій руці пів склянки чистої з тоніком, пробіг Клим Пакунковий — а куди? Відомо — до фронткових дверей, бо прийшли нові гості: Федь Мітельний зі своєю Юлією — малі, як дитячі уста і великі чорні очі, як два гудзики від зимового плаща; Ілько Пришва із своєю Рузєю — голова, тісно обгорнена чорним волоссям, і холодна, як студенець, усмішка; Кирило Ніжка із своєю Анною — круглі сині очі, кругле обличчя і кругла талія; і Теодор Грошик, сам, бо жінка недавно вмерла, повільний і вистачально сумний.

Клим Пакунковий повів навколо рукою:

— Сідайте, сідайте. Он там ще одна канапа, а там фотелі, кожний може собі вибрати до свого сайзу. Омельку, ти тут найінтелігентніший, кинься також до нового жіноцтва, нехай знають, що в мене обслуга перша кляса. А вже тих кількох пайташів обслужу сам. Гей Теодорку, пхайся до бару, до предстола, жінка в небі, і їй байбардзо, що ти робиш, відбийся за ті часи, як вона жила. Дивися на Федя, він в барі закамі'янів коло фляшок, і жадна сила його з місця не зрушить, навіть його Юлія. А ти, Ільку, чого оглядаєш фляшку, як книжку. Бери склянку — і лю! Кирилку, а ти знову витріщив очі на фортеп'янь? Не бійся, він не ходить і не кусає. Стань коло Федя, коло нього, як коло муру. Як прийде грізна хвилинка, не впадеш. Як треба буде — є чотири спальні, а каву до ліжка дістанеш.

Кажуть, що приятеля пізнати в біді. Це, мабуть, так, але як пізнати приятеля, коли біди нема? При горілці? Е, ні. Тоді всі справи і речі мають інші виміри і люди мають інші обличчя. Приятеля пізнати після випивки. Приятель неприємні справи забуде, а приємні запам'ятає, очевидно, як мозок працює нормально і не затьмарений політичними уразами. Хай від них Бог боронить кожного любителя шляхетних трунків. За це товариство, яке зібралось тут, у Кліма Пакункового, можна бути спокійним, усі були під один аршин, за винятком Омелька Пипунця, а якщо й були які відхилення, то не вгору, а вниз, на щастя.

Омелько Пипунець, по довгій надумі, згорнув до глибокого тареля із срібної таці начинені паштетом печерички і поставив на неї напої, замовлені панями, які перші занурилися в рожевій канапі. Він пам'ятав, що ще мусить з усміхом обслужити Юлію Мітельну, яка одного разу дала йому по писку, бо задовго тримав руку за її пазухою; Рузю, яка пила кожний дринк з кока-колею, і

Анну, яка могла випити дві пляшки вина, а потім з'їсти таріль росолу з клюсками. Але така товариська обслуга була йому, як псові муха, хоч він цього порівняння не любив, бо як казав, не злюбив мух з того часу, коли в рідній хаті на рідній землі вони завжди необачно падали в його таріль. Коли Омелько Пипунець вернувся від рожевої канапи, коло напоїв стало трохи свобідніше. Стояли Федь Мітельний, Кирило Ніжка і Теодор Грошик, і вони тут уже будуть стояти, до часу, коли почнеться офіційне уродинове свято, а воно, як усі знаки показували, почнеться не зараз, і це добре, Богу дякувати. Перед їдою завжди треба застосувати профілактику. Хоч ніхто з любителів профілактики не змовлявся, трійка їх дружньо піднесли склянки і глибокими й повільними ковтками, кількісно майже однаковими, надпили.

Теодор Грошик двома пальцями обтер уста і ехнув:

— Зле, що жінка померла, але приємно, як подумаю, що коли прийду до хати, ніхто не буде мене пилювати, і горілка смакує мені подвійно. Але часом собі думаю, чи така приємність буде завсігди? Як ви кажете?

Кирило Ніжка випив до дна:

— Як будеш жити довго, то не завсігди, а як коротко, то завсігди.

Федь Мітельний задумано поглянув у свою склянку:

— Нема чого про такі речі думати. П'єш — пий. Не п'єш — напийся. А не хочеш — іди спати або чіпися якоїсь роботи, бо інакше скоро вмреш.

Кирило Ніжка налив чисту, додав тоніку і докинув льоду:

— Як бачу похорон, то він завсігди мені пригадає, що життя то велика приємність. Ну, дай Боже, за життя.

Федь Мітельний нарешті спорожнив свою склянку:

— То правда. Але життя треба шанувати. Подивіться на Омелька Пипунця. Мудрий чоловік, вміє між людьми бути, роботи не боїться, але часом як зап'є, то його лікар зеленіє.

Теодор Грошик повільно кивав головою:

— А мені здається, що той Пипунець дивиться на мене, як на мале пиво. Чому?

Федь Мітельний долив собі джину й докинув льоду:

— Галюцинація. Він на всіх так дивиться.

Теодор Грошик сягнув по чисту і поволі цідив до склянки, а потім долив тоніку:

— Я йому то сказав, а він мені сказав, що йому все одно.

Федь Мітельний стукнув Теодора Грошика пальцем у зелену краватку:

— Ну, бачиш, галюцинація.

До них з порожньою тацою підійшов Омелько Пипунець і налив собі пів склянки коньяку:

— Всіх жінок я напоїв, а тепер послужу собі. Ну, калат! А вам чого носи витягнулися? Наш багач має уродини. Незадовго будемо співати: "Многая літа". Будьмо щасливі, що іще ходимо, що нас ніщо не болить, що завтра витверезіємо і позавтра також. Ну, ще раз! Хай наше буде зверху!

Поки Омелько Пипунець надпив половину порції коньяку, в барі зробилося завізно: надійшли Мартин Перканець, Віктор Волошинка, Ясько Дошка, Ілько Пришва і Анна Ніжка, яка, побачивши свого Кирила, почала йому дорікати:

— Ти сам балюєшся, а мене лишив. Я ледве вилізла з тої канапи. Я люблю своїх приятельок, але кожна дивиться на мою сукню, ніби я щодня ходжу без сукні, гола. І не тільки на мене! Та на ту, а та на тамту — дивляться, і я знаю, що думають. Бігме, я не обмовляю, мій Кирилко мене знає... Омельку, ти знаєш, що мені дати, а ти, Кирилку, не переривай собі, але уважай!

Омелько Пипунець повинувався, любив круглі форми, і відставив на тацю свій коньяк:

— Аннусю, ти райт! Вино в тонкому склі. Вже шлюсує. Я незадовго тебе поцілую, навіть якби Кирилко мене відтягав... А ти, Яську, — що? Чиста, тонік і лід. Мартин — знову сливовиця? Стрейт? Баді, пів склянки тебе скосить. Віктор — знаю. Джин, тонік, лід. А ти Яську — православна, стрейт. А я — заслужено назад до коньяку. Аннусю, і ви всі, що любите Кліма і його Мариню, хай нам буде добре якнайдовше!

Коли всі надпили, до бару ввійшов Клим Пакунковий і плеснув у долоні:

— Панове і ти Анно, бо ти тут є. За двадцять хвилин буду назад. Привезу одну правдиву паню, побачите. Омельку ти тут бос. Як я приїду, щоби всі мали гумор і ще твердо стояли. Ідїть до лівінг руму, бо Мариня, бачу, вже скінчила свої манікури, нарешті.

Кожний зі склянкою в руці з'явився у вітальні, якраз тоді, коли жінки з більшим або з меншим зусиллям підіймалися із своїх місць і делікатно цілувалися з Маринею Пакунковою, а потім знову потонули в рожевих каналах на різній глибині, а чоловіки розсілися в фотелях, заклавши праву ногу на ліву або ліву на праву, при чому виявилось, що Теодор Грошик на одній нозі має чорну скарпетку, а на другій жовту. Ну, сказано — удівець. Поки він привикне до своєї нової дійсності і почне нормально думати, мине трохи часу.

Омелько Пипунець, коли настала хвилина мовчання, підійшов до Марині Пакункової, яка в блакитній гладкій сукні стояла на середині вітальні, поцілував її в праву щоку і показав пальцем на фортепіан:

— Любиш?

Мариня Пакункова зарум'янилася:

— Так. Мій Бехштайн.

Гості ввічливо вдивлялися в фортеп'яні, а Омелько Пипунець із усмішкою знавця, який бачив безліч фортеп'янів, сказав:

— Хто хоче, може помацати, але делікатно.

4

Пес Худик терпеливо чекав на пиво, яке йому обіцяв Омелько Пипунець. Його цікавило, що діється за великими освітленими вікнами, через які до його вух долинав різнозвучий гамір, а два-три рази він уловив голос того, хто йому обіцяв пиво. Худик знав, що прийдеться чекати довго, хоч уже й так довго чекав, але він також знав, що упоминатися, тобто гавкати чи скімлити нічого не допоможе, бо ті в хаті мусять насамперед самі наїстися і напитися — чорт би їх гав-гав! Але пиво таки дістане, бо той двоногий, що часом непевно ходить, ще ніколи не сказав йому неправди. А це значить, що правда має смак пива. Чи такий самий смак має правда і в двоногих? Мабуть, їхня правда має багато смаків. Вони є володарі! Недавно один володар, який смердів бензиною, копнув його в хвіст, аж йому в очах потемніло. Дивно, він ніколи не сподівався, що хвіст може бути такий делікатний. Двоногі мають над ним, Худиком, небезпечну перевагу. Що з того, що він має більше ніг і великі зуби. Кількість ніг і великі зуби зовсім не впливають на якість мозку. Отже, треба погодитися зі своєю долею, уважати на хвіст і до ворога завжди повертатися головою. Худик задивився в вікно і знову почав скімлити. Якби тут був господар, то зараз загуркотів би: "А ти, барабо, чого?" Як нема жадного слова, то й таке добре. Але господаря тут не було, він уже давно був вистрибнув з дверей, як заєць, устрибнув у авто, задеркотів, завищав і засмердів бензиною, все навколо аж почало нудити. А що буде, як усі двоногі почнуть від'їздити? Щоб хтось погладив по голові — марно мріяти. Худик поклав голову на передні лапи і стулив повіки. Треба чекати на пиво. А тоді, а тоді... І, власне, тоді, коли навколо почало віяти довгою і безнадійною самотністю, над'їхав-вернувся Клим Пакунковий. Худик радісно (бо як же інакше?) кинувся назустріч, але ба! Забув про ланцюг — і накрився ногами. На, маєш! Тут не тільки господар, але й дама, така, що гав-гав, яких він тут ніколи не бачив. А голос! Худик нащурих вуха і закам'янів. Наївний! Навіть година щастя триває коротше, ніж секунда! Поки Худик опам'ятався, господар і дама зникли за дверима, тільки шелест чорної сукні з золотими пружками ще довго кружляв над Худиковою головою. Чи хто з двоногих відчув це щастя? Кожний, хто задумується над проблемою щастя, розуміє, що воно з плином часу проходить метаморфозу, а коли та мета-

морфоза не відбувається, щастя стає спомином, недійсністю. Але Худик над цим питанням не задумувався, Богу дякувати. Крім того, Худик не знав, що та дама — Антонина Горинська і що чорна сукня із золотими пружками, мабуть, єдина на світі, яку за довгі роки не з'їли молі. Нічого дивного, бо яке діло псові до шикарної сукні, яка не смакувала молям? Але про неї також не знали гості Кліма Пакункового, хоч ходили на всі пікніки, на кожне бінго і на похорони. Їхні погляди обліпили пані Антонину Горинську, так що трудно було їй рухатися, і вона великими питальними очима глянула на Кліма Пакункового, і він нарешті зрозумів: найперше глянув на фортепіан, на свою Мариню, яка з радості стиснула долоні, аж почервоніли, і кивнув головою у бік Антонини Горинської:

— Це пані професорова, правдива, як має бути. Ця пані вчить мою Мариню грати на фортепляні. Я не хочу хвалитися, але ви бачите на власні очі: там-во фортеплян, тут пані професорова, а тут моя Мариня. Випиймо за здоров'я нашої гості, потім, як схочете, вип'єте за моє з "Многая літа" і за кожного з нас, бо ви мої приятелі, а після того, щоб настрої був перша кляса і відповідно патріотичний, ще перед вечером, моя Мариня буде грати на фортепляні, а що — почувате. А тепер — місце для пані професорової. Омельку, рухни своєю головою, обслужи екстра пані професорову, бо вона є найперша, хоч усі в мене рівні, і також кожного, щоби ніхто не кривдував собі. Мариню, подивися, що там кухарка робить, і не будь нервова, бо через той фортеплян мені також не бесер, і я мушу собі щось калатнути, ну, і зараз вернися, бо ти тут є солістка.

Омелько Пипунець устроїв Клімові Пакунковому в руку пів склянки скатча на льоді й з тацею під пахвою, зробивши кілька еластичних кроків, зупинився перед Антониною Горинською, яка сиділа по плечі в рожевому фотелі, і якнайчемніше запитав:

— Яким трунком могу служити?

Антонина Горинська усміхнулася:

— Вибачте, я чисту содову.

Омелько Пипунець був трохи вражений, але не виведений з рівноваги:

— Вже лечу. Міх-мах — і буду назад.

Поки Антонина Горинська оглянула всіх гостей, Омелько Пипунець уже схилився перед нею з тацею різних шляхотних напоїв:

— Пані добродійко, чиста содова, ні одної порошокинки.

Дійсно, це була міх-мах обслуга, і Антонина Горинська хотіла висловити своє признання, але Омелько Пипунець уже гнув вихилля перед рожевими канапами:

— Катеринко, твоя знаменита чиста з кока-колею. Пий і зга-

дуй предків. Гей, Меланю, тут мартел, пів склянки. Не жалуй собі, бачиш? — коньяків ціла колекція. А тобі, Юстинко, як звичайно, джин з тоніком, перший раз, другий раз, третій раз і теде. Ти витримаєш. А ти, Рузю, що? Нині чиста з тоніком. Ти маєш характер! А ти, Анно, не дивися на мене, як сирітка. В барі, там для тебе фляшка вина такого, що тільки в Біблії було. Я вже її відкоркував, але не мав, як узяти. Ну, дивися, твій Кирилко перелив вино в гальбу і несе! Розкіш, не чоловік! А ти, Юльцю, куди поділася? Твої дрібненькі льочки, як у херувимчика. Чи ти далі нищиш стрейт війо?

Омелько Пипунець глянув навколо і зустрівся з неспокійними очима Марині Пакункової:

— Мариню, маєш тут джин з тоніком і з льодом, бери, він тобі добре зробить. Будеш грати, як на концерті. Вони всі і так на тому не розуміються. Присядься коло професорової і говори про фортепіан і про музику. Тут карузеля сама крутиться. Я загляну до бару, бо бачу, стара гвардія робиться відважніша, вже Федь скинув краватку і береться блюзу скидати, а Клим його одягає. Йду сказати Федеві кілька розумних слів.

Мариня Пакункова надпила ковток джину і з усмішкою, яка то з'являлася, то никла, підійшла до Антонини Горинської:

— Я денервуюся.

Антонина Горинська погладила поруччя рожевого фотеля:

— Ви щасливі, правда? Як я виступала перший раз, я також нервувалася. Думала бути великою піаністкою. Багато чого думається.

Коло них пройшов Омелько Пипунець, в правій руці ніс пляшку пива, під пахвою глибокий таріль, а в лівій руці пластиковий таріль з ковбасою і шинкою.

Мариня Пакункова широко всміхнулася:

— Він поніс вечерю Худикові. Разом будуть мати гуд тайм. Той Худик одного разу з радості перевернув Омелька і так його мотлошив, що той ледве виліз з-під нього. А тоді якраз було після дощу. Приятелі з першої зустрічі.

Ну, так, така приязнь, як кажуть старожили, найтриваліша, зокрема, між чоловіками, хібащо з'явиться жінка. Приязні Омелька Пипунця з Худиком не загрожувала жадна жінка, бо ніби як? — і вона мала шанси перетривати довгі й щасливі роки. Хіба це не радість очам і серцеві, коли Худик, побачивши Омелька Пипунця, так рвонувся на ланцюзі, що мало собі голови не урвав? А коли Омелько Пипунець нахилився до Худика, то він так лизнув його від вуха до вуха, що обмив лице принаймні на два тижні — хіба це не радість? Той, хто любить собак, таку радість зрозуміє, а хто не любить — неповноцінна людина. Собаки помагають плекати людяність — це факт, хоч може не стверджений, але незапереч-

ний. Омелько Пипунець поставив глибокий таріль перед Худиком і налив пива. Жаден любитель пива, не проявляє такої радості на вид того трунку, що її проявив Худик — пес на ланцюзі. Нехай людина не говорить, що вона є найдосконалішою живою появою на землі. Дай Боже здоров'я, приятелю Худик! Омелько Пипунець сів коло Худика, але трохи відсунувся, бо пиво прискало увсібіч — Худик то порскав, то чхав, то тряс головою, то обтирав лапою очі, то присідав, то підводився — вкінці кілька разів лизнув дно тареля і задоволено гавкнув. Омелько Пипунець потермосив його за праве вухо, потім за ліве, підсунув пластиковий таріль з ковбасою і шинкою.

— На, герою! А я собі потягну з фляшки.

Але з пляшки Омелько Пипунець не потягнув — це він зробить пізніше, і не коло Худика, а в барі. У ясноосвітлених дверях з'явився Клим Пакунковий і погрозив йому кулаком:

— Омельку! Мариня вже сидить за фортепьяном, усі готові, а ти що?! Ходи, бо мене шляк трафить!

5

Коли Мариня Пакункова звела долоні над клявіатурою, Катерині Перканець заперло віддих, так що вона мимоволі відчинила уста і заплющила очі. Але у вітальні не злинув жадний фортеп'яновий звук, тільки Теодор Грошик, раптом побачивши свої шкарпетки, сказав: "Аво, диви!.." Пані Антонина Горинська, яка непорушно вдивлялася в Мариню Пакункову, здригнулася і здивованими очима відразу знайшла Теодора Грошика, а він згорбився і не знав, куди подіти довгі ноги. Але що там пані Антонина Горинська! Клим Пакунковий підвівся з фотеля, навшпиньки підійшов до Теодора Грошика і, не мовивши ні слова, помахав вказівним пальцем перед його носом. У вітальні всі завмерли. Навіть Юстина Дошка, ноги якої стирчали з рожевої канапи і яка хотіла непомітно змінити свою невідгудну позицію, задеревіла. Клим Пакунковий вже відвернувся, щоб навшпиньки відійти, але Теодор Грошик кашельнув і сказав: "Перепрошую". Клим Пакунковий тупнув правою ногою, аж у вітальні задудоніло, і, не оглянувшись, маршовим кроком пішов на своє місце. Юстина Дошка швидко всілася вигідніше, але не зовсім, бо ноги далі стирчали і то напроти Омелька Пипунця, який хоч сидів у протилежному кінці вітальні, близько бару, бачив мереживо її короткої сорочки чи чогось іншого. Мариня Пакункова глянула боком на пані Антонину Горинську, а вона, зідхнувши, кивнула головою. Отже, можна було починати. Але і цим разом у вітальні не злинув жадний фортеп'яновий звук. Замість нього присутні почули голос Худика — він вив так задушевно, що ніхто не зронив ні слова, ні глибше не відіхнув.

Коли Худик почав високе "ц", Омелько Пипу, неквапливо пішов до бару, взяв пляшку пива, обійшов Клима Пакункового, який стиснув кулак, і ставши в дверях, м'яко сказав:

— Вибачте, панство, неграмотному Худикові, він на музиці не розуміється. Він зараз дістане ще одну порцію улюбленого пиву і піде пай-пай люлю. Прошу терпеливо сидіти на своїх місцях. Я за кільканадцять секунд зголошуся назад.

Дійсно, за шістнадцять секунд Омелько Пипунець з'явився в вітальні, уклонився навколо, до Марині Пакункової помахав долонею, швидко пройшов коло Клима Пакункового і, розкинувши руки, заглибився в бездонний фотель. Пес Худик перестав вити. Отже, можна було починати. Але гов! Клим Пакунковий тяжко підвівся з фотеля і, гостро глигнувши на Омелька Пипунця, який безжурно кивав лівою ногою, переклавши її на праву, вклонився в бік фортепіяна:

— Я перепрошую пані професорову за того пса Худика і перепрошую мою Мариню і вас усіх. Холера мене дотепер бере, але я Омелькові кривди не зроблю, бо його люблю. А він тому винен, що Худик почав вити. Ну, Мариню, заграй...

Коли Мариня Пакункова ударила пальцями об клявіші, Кирило Ніжка нахилився вперед і пукатими сивими очима водив за її руками і глипав на її обличчя, яке зарожевілося і — хто б то подумав! — раптом запримітив, що вона ногами натискає то правий педаль, то лівий. Такого він не сподівався! Це значить, що на фортепіяні грається руками і ногами! Крім того, якби були тільки білі клявіші, то, мабуть, трудніше було б грати. Чорні клявіші є на те, щоб легше було орієнтуватися між білими клявішами. Фортепіян — страшний інструмент. Руки працюють, пальці працюють, ноги працюють, а те все треба мати в голові. Він ніколи не думав, що Мариня має таку сильну голову! Кирило Ніжка здивовано обдивляв Мариню Пакункову від голови до ніг і навіть не спостеріг, як вона, поклавши руки на коліна, схилила голову. Бо ніби що сталося? Кирило Ніжка обвів усіх очима. Кожний усміхався і плескав долонями, а найбільше Клим Пакунковий — він ляскав долонями, як праниками. Ну, звичайно, Мариня — його жінка, він їй купив фортепіян, вона грала йому, бо його уродини. Таку жінку мати! Теодор Ніжка глянув на свою Анну, яка великою долонею тримала на пухких колінах пів гальби вина, підніс свою виборобу з тоніком і нервово перелив у рот. Нема ради, така доля! Але що Мариня Пакункова грала? Теодор Ніжка залишився із своїм питанням сам, без відповіді. А міг запитати Омелька Пипунця, він знав репертуар Марині Пакункової від першого вдару її твердого пальця у першій клявіш — від першого дня до сьогодні. Треба подивляти пані Антонину Горинську! Так з брили каменя скульптор починає творити мистецький твір. Помагай, Боже! Омелько

Пипунець почув першу фразу пісні — і задивився на ноги Юстини Дошки, які хоч уже не стирчали з рожевої канапи, але не дотикали підлоги. Якщо він будь-коли вжениться, то його жінка мусить мати довгі ноги, а в поясі має бути не така, як Катерина Перканець, а б'юст мусить мати такий, як Юлія Мігельна, зуби такі, як Рузя Пришва — свої і біленькі. Але, мабуть, буде зовсім інакше. Мабуть, оженився з вдовою, яку обсіли малі діти... Нехай то грім б'є! Омелько Пипунець задивився в стелю і поволі ссав коньяк, але не докінчив, бо над ним зависочів Клим Пакунковий:

— А ти чому не тішишся? Всі плещуть.

Омелько Пипунець побачив його піднебіння:

— Я тобі казав, що Мариня буде грати, правда?

Клим Пакунковий поклепав Омелька Пипунця по тім'ї:

— Казав, казав. Тепер посунься, нехай я вмощуся. Мариня зараз заграє "Гей, видно село".

Омелько Пипунець допив решту коньяку і порожню склянку поставив на підлогу біля фотеля. Клим Пакунковий, кречнувши, всунувся під бік Омелькові Пипунцеві:

— Знаєш, що я сказав Марині?

— Ну, що?

— Вона буде вчитися грати з нот.

Омелько Пипунець витягнув з-під Кліма Пакункового полу своєї гранатової блюзи:

— То добре. Вона може.

Клим Пакунковий обняв Омелька Пипунця за плече:

— За того Худика я на тебе не гніваюся. Нехай вие! Поки Мариня почне, ходім до бару. Кропнемо собі.

Ще поки у вітальні затихли останні голоси і простелилася тиша, в барі напроти один одного із щиро наповненими склянками стояли Клим Пакунковий і Омелько Пипунець, — дай їм Боже здоров'я! З першими тонами бадьорої мелодії Клим Пакунковий лівим кутиком уст шептав Омелькові Пипунцеві до його правого вуха:

— Ти знаєш, Омельку, відколи в нас стоїть той фортеплян і відколи Мариня почала вчитися грати на ньому, в хаті стало якось цікавіше, якось повніше чогось, а чого — я не можу зрозуміти. А може мені так здається? Може той фортеплян копнув мене в голову? Ну, скажи, чи не дивно? А коли одного дня я прийшов з роботи, а Мариня заграла першу пісню, мене так стиснуло за горло, що я мусів випити подвійний шат чистої, бігме, анести Гад!

Омелько Пипунець м'яко всміхнувся:

— Ти, Климку — бой, щасливий.

Клим Пакунковий потер долонею ніс, довго дивився в склянку, а потім, припавши устами до вінець, випив до дна, відставив склянку і узяв Омелька Пипунця під руку:

— Ну, вже плещуть. Ходім, Омельку.

Коло фортепіану зібрались усі гості, крім Катерини Перканець, яка вовтузилася на канапі й ніяк не могла встати, і Федя Мітельного, що вже в барі попробував коньяк і глипав на німецьке пиво. Мариня Пакункова усміхалася до кожного і щоразу повторяла "дякую, дякую, дякую...", а коли повторила, мабуть, двадцять п'ятий раз, пропхалася до Антонини Горинської, яка, стиснувши в руках торбинку, обшиту імітацією перлової луски, сиділа непорушно в фотелі. Мариня Пакункова, нахилившись до Антонини Горинської, заглянула їй в очі:

— Пані, якби не ви, мені до кінця життя ніхто не заплескав би.

Антонина Горинська, надиво легко, підвелася з фотеля і вузькою долонею погладила Мариню Пакункову по щоці:

— Ви грали добре. Я задоволена.

Клим Пакунковий по-ведмежому протиснувся між Анною Ніжкою, яка аж охнула, і Рузею Пришвою, притиснувши її до Теодора Грошика, і, клепнувши Юстину Дошку нижче хребта, правою рукою загорнув свою Мариню, а лівою Антонину Горинську і притиснув їх до себе:

— Я ніколи не сподівався, що буду такий щасливий! Ви, пані, не гнівайтесь, що я вам ребра трохи нарушив, але я не міг себе стримати.

Антонина Горинська блідо зарум'янилася, вийняла з торбинки блакитну шовкову носову хустинку і приклала її до вуст:

— Я не гніваюся, ні.

Омелько Пипунець, якому вже почали світитися очі, зайшов Мариню Пакункову з боку і обійняв за шия:

— Якби я не мав у лівому коліні ревматизму, я перед тобою клякнун би.

Але Омелько Пипунець замість клякати перед Маринею Пакунковою краще зробив би, якби поміг підвестися з канапи Катерині Перканець, якá, прошептавши нецензурне слово (воно, мабуть, допомгло), задихавшись, нарешті стала на ноги і кликнула:

— Мартине, ну, де ти?

Теж питання! А де ж він міг бути? Мартин Перканець був коло фортепіану, тобто там, де всі гості, які творили тісний гурт, що одноманітно гудів, і можна піти об заклад, що одні одних не дуже слухали, але кожний був задоволений і ввічливий. Деякі жінки, як звичайно, пішли до лазнички навести красу, обмити руки, поправити сукню і ще дещо, наприклад, Меланія Волосинка, банювата зачіска якої знову перехилилася набік, і Рузя Пришва, яку почало нудити — напевно їй зашкодила кока-кола з чистою... За ними, не дочекавшись свого чоловіка, поспішно пішла Катерина Перканець. Чоловіки не поспішали, мали час і, зрештою, як то кажеться, були ще в силі віку і не багато випили, і були обережні з пивом,

покищо. Як пізніше буде — кожний, хто бував на прийомах, добре знає і нема потреби докладніше про це говорити, крім того, тема мало елегантна. Вийнятком був Теодор Грошик, який нагло вийшов надвір і нагло вернувся, і, обтрушуючи штани і блюзу, сказав ні до кого:

— Падає дощ, направду.

Омелько Пипунець, який уже делікатно гладив лівий бік Юлії Мітельної, обернувшись, нахилився до Кліма Пакункового:

— Климку, ти чув? Дощ падає, Худик мокне!

Клим Пакунковий — з правого боку його Мариня, з лівого Антонина Горинська, а навколо них Віктор Волосинка без своєї Меланії, Ясько Дошка із своєю Юстиною, Юлія Мітельна без свого Федя, Ілько Пришва без своєї Рузі, Анна Ніжка без свого Кирила, який, не самітний, саме наливав собі в барі свій ще один трунок — і ще хто? — о, бой, хіба можна слідкувати за кожним, куди хто пішов і хто що робить, і ще думати про Худика? — отже Клим Пакунковий узяв свою Мариню за плече і підніс ліву руку:

— Пані й панове, моя Мариня! я просимо вас до їдальні, там — чим хата багата. А ти, Омельку, виведи балювальників з бару, нехай покуштують нашої страви, а трунки на них почекають. А Худика приведи до сіней, якщо він може ходити після твого частунку. Ти, Анно, зроби мені прислугу, піди до лазнички і скажи тим засідальницям, що вечеря починається.

Першою увійшла до їдальні пані Антонина Горинська, і на момент зупинилася — зі стелі звисав кришталевий жирандоль із багатьма рожевими жарівками в формі свічок. Вона йшла і не зводила з нього очей. А в них, на приходстві, були нафтові лампи і ті лампи ще й досі їй світять, а жирандоль хай світить іншим... Антонина Горинська притиснула торбинку до грудей і оглянулася на Мариню Пакункову, яка йшла за нею і вела інших гостей. Останнім увійшов Теодор Грошик, якого з бару привів Омелько Пипунець. Минаючи Кліма Пакункового, який стояв у дверях, Теодор Грошик запитав його:

— Климку, а вареники будуть?

Замість Кліма Пакункового, який скривився, відповів Омелько Пипунець:

— Вареники? Тільки селепки їдять по концерті вареники!

АРХІМЕД

(За Плужниковим «Галілеєм»)

Іван Світличний

М. Коцюбинській

Убієнним синам твоїм
І всім тим,
Що будуть забиті,
Щоб повстати в безсмертнім міті,
Всім
Їм
— Осанна!

Є. Плужник. "Галілей"

Світ розверстий, бездонний —
Сніги і сніги...
І ні сонця на небі —
Віє, віє снігів'я.
Над імперією тайги —
Летаргія.
Все розвихрене навстіж,
Летить усе з вітром, з гоном планети
Безбач все і вся з потрохами несе.
Хто ти? Де ти?
Ах, цей вітер:
Він завше такий — несе
Ностальгію по дому
І тобі, мов павук, твоє серце ссе:
Все вже звідане, все відоме,
І вночі, коли покотом гурт лежить
Зек на зекові, хлялі, обдерті, —
Раптом зовсім байдуже мені:
Чи жить, чи померти.
Гей!
Владущі!
Вдоволені!
Всякі!
Ви,
Хто людьми — мов у карти,
Це ви творите щастя?
Це — світ новий?
Що він вартий?

Ви — образці.
Нехай.
Ну, а ми — не люди?
Всі ми — ви і вони — хто ми?
Homo sapiens?
Homo ludens?
Homo faber?
Яке ми *homo*?
Та й чи homo ми взагалі?
Коли генії і герої
Благоденство по всій землі
Кроплять братньою кров'ю?
Nihil hominum!
Страховидла!
Дикі монстри —
Остогидло!
Осточортіло!
Осто...
Осто...
Ніби світ — стара Мефістофельська гра,
Діють кат і жертва.
Друг, а з другом не може без пут і ґрат.
Брат, а брата готовий зжертви.
Я міщух?
І тому лише сльози ллю,
Що мене за дроти та ґрати?
Грішний, каюся: не люблю
Ні за цапову душу вмирати.
Не потрібно, звичайно, такої бридні,
В кого доля — пані вельможна.
А як в душу мені — чоботиська брудні,
Доки можна?
І волаю я в простори крижані:
Я не вірую в правду пророчу,
Самогонного щастя не треба мені!
Самочинного раю не хочу!
К чорту всі ваші "c'est la vie"!
Чим я винен,
Що в дурній моїй голові —
Рудименти звивин?
Що ви правите їх на рівні?
Убезпечуєте від збочень?
А вони — Хоми невірні.
А вони — не хочуть.
І не буде з них прямоти.

Тільки чом я радіти мушу,
Що колись за ті звивини гнули хребти,
А тепер — тільки душу?
Тільки душу...
А в мене вона одна.
Й та смішна
Чи химерна, вірніше.
Ні футболу їй, ні вина,
Все б їй музика...
Все б їй вірші...
А ще й серце!..
Серце!..
В епоху бур
Замість бубоном марш бити,
Замість міді мажорних сурм —
Все б любити йому, любити.
А його — під дих.
А його — в кулак.
А йому скалозуби: "Струнко!"
Тоскно так йому.
Гірко так!
Ні загибелі, ні рятунку...
І заходиться серце болем.
Стропи рвуться.
Здається, буцім
Чорне сонце встає футболом.
А його по мармизі — бутсом.
І самотньо-самотньо йому, хоч плач,
Ніже слова людського.
Вінграновський, Костенко, Драч...
І нікого, нікого.
Я на нарах за плетивом дроту і ґрат
Всім, хто брат мені, чуюсь братом,
А на вищці — *hoto*, товариш і брат
З автоматом.
Ното цілить у мій кримінальний лоб
(*C'est la vie*: всі ми люди),
Цілить в серце крамольне і вперте,
Щоб — наповал, як команда буде.
Ното й сам — автомат.
В нім мисливський азарт,
Він чекає на здобич,
Йому й друг — не друг, йому родич — не родич.
Не здригнеться метка по команді рука,
Серце школене не здригнеться,

Коли скажуть натиснути сталь курка
По мішені чужого серця.
Юний *hoto* азартом ловця горить
І хіба він, той *hoto*, винен,
Що не відає, що творить?
Знає: мусить; знає: повинен.
Бідний *hoto*! А я?
Що той жаль?
Проте,
Що, як болі мої і муки,
Що, як все це — не те, не те,
Чого спрагнуть сини і онуки?
Прикро буде, коли в заповітний час
Скажуть мудрі, скажуть красиві
Нам, рокованим, всім:
— А вас
Не просили.
Буде гірко, як дужі й здорові,
Спритні лицарі ширпотребу
Скажуть:
— Раю із сліз і крові
Нам не треба.
Скажуть *hoto*, двоногі брати,
Дуром-кайфом блаженні, —
А ідіть ви під три чорти!
Навіжені!
Може ж бути так?
Може й так.
Але серце собі не для *hoto*
Викарбовує власний такт,
І словами не зіб'єм його ми.
Що для нього той *hoto*?
Він, *hoto*, шмаркач!
Не виную його, не хочу.
Він — не битий Дзюба,
Не третій Драч,
Не бувалий в бувальцях Кочур
Ці ж — навченики талана,
Інженерія серця людського,
Верблюдами плюються на
Папу з мамою,
Небо з Богом,
На себе самих.
І на вас, і на нас.
Обливається серце кров'ю!

Люди-людоньки!
Що за час?
Алеж я — без зла.
Я — з любов'ю.
Ви ж були мені нерозлий-брати,
Я ж до вас без облуди.
Не резон мені шкуру свою берегти,
Барабана з неї не буде.
Ні, тюрма — не курорт, ні, сидіти — не мед,
Та сиджу не для себе, для вас я.
Я — кровинка ваша.
Я — ваш повпред,
Alter ego!
Се моє щастя.
Не боюся випробувань, іспитів, мук.
Я — заложник свободи-волі.
Без заруки вас всіх передушать, як мух,
Із кістками з'їдять, без соли.
Це ж за те Стуси платять готівкою борг
(C'est la vie?
Так було, й є, і буде!),
Щоб святині ви — свідок Бог! —
Посбпльовували? Верблюді!
Десь для Плужників і Кулішів —
Пеклом стане їм спокій вічний,
Як для жертвенної душі
Копійчаної жаль вам свічки.
А Хохландія: скопом живі
Й мертві, падли, апостоли, юди,
І мов заповідь: c'est la vie,
Всі ми — люди.
Знову серце заходиться.
Гострий біль
На шматки по живому крає.
Серце, стихни, дурне!
Що тобі?
Хата скраю, ти чуєш?
Скраю.
Пощо страсті, коли кругом
Всі собою і світом горді.
П'ють амброзію-самогон
Мочеморди!
Серце, стихни, життя не спорт,
Обов'язок щоденний
Помпувати кров до аорт,

Поки цілі вени.
Світ — не пекло й не рай, —
Ширпотреб.
У болотній мокрозі...*
Але звідки цей дзвін?
На погреб?
Погреб!
Подзвін!
Подзвін
Калатає розгойданим серцем дзвін
Від відбою і до відбою.
А по кому він?
Не по нас із тобою?
Не по нас?
Слава Богові, не по нас!
Не по нас, то по кому?
Вічний похорон, судний час
Від народження і до скону?
Варфоломіївська ніч гуде
У хаосі морознім.
Не схватися. Як? І де?
Всюди — подзвін.
Бам! — братове, спите?
Не спить!
Бам! — на сполох, рейкою.
Бам! Бам! Бам! — на весь світ
Реквієм.
Бам! Барак скрипить, мов ковчег.
Бам! — а що, як на друзки?
Бам! Бам! Бам! — не втечеш
Від погребної музики.
Се по тих,
Хто втішаються: ми — острови,
Материк не по нас, і Бог з ним.
Ми тихенькі, тихенькі;
Ми — шепіт трави —
Подзвін!
Се по племені яничар,
Бездушних вірах,
По безвірних душах
Се по скурвлених Дзюбах,
Повійних Драчах,

---

* Тут, як виглядає, в тексті, що дістався до редакції, бракує рядка або кількох. Крапки поставлені редакцією.

По гвалтованих Якірах.
По пречистих Стусах, по Калинцях,
Мужніх Сахарових, Руденках
Без почину і без кінця
Подзвін нічно і денно;
Хто вулканом кипить,
Хто, мов камінь, застиг,
Хто по вуха в лайні,
Хто в бронзі...
І по вас, і по них, і по сих, і по тих —
Подзвін!
Розмивається материк,
Скелі падають у безодні.
А в душі — голосіння, у серці крик.
Подзвін! Подзвін!

Дні і ночі.
І ночі і дні.
І нема хати скраю
З кожним віддзвоном я в мені
Невоскресно вмираю.
Серце!
В чому ти ловиш кайф,
І для кого твій сполох?
Схаменися та пошукай
Істин голих.
Раде б. Ніколи.
Час не жде. Завтра — завтрашнє, а сьогодні
Поки дзвін — і по кому він там і хто,
Наливай ще по одній.
C'est la vie.
А не краще — сторч
Головою на дно безодні?
Доле, баста!
І не мороч голови.
Подзвін! Подзвін!
Та вгорі, над тобою і мною,
Як грядущих віків повпред,
Оповитий віків таїною,
Архімед!
Гей! Владуці! Карателі!
Та й скептики без страху й докору,
А ідіть ви всі до стоматері.
Бо ви чуєте? — Є вона все таки,
Точка опору.

ГОСПОДАР МІСТА

Василь Барка

КАРТИНА 11*

МИРОСЛАВ (на лавці — сам; дрібний скверик). Тут стрічав. Кружусь, птах коло примани: аж невдача схопить в сков.

МЕЛАНІЯ (надходячи). Ждали кого? Я спішу.

МИРОСЛАВ. Уявіть: почуття в когось і рішення — посвятитись; чи дають право: мати надію?

МЕЛАНІЯ. Коли ж вибрана сторона — чужа?

МИРОСЛАВ. Якби хоч небагато подобішали.

МЕЛАНІЯ. Я? Цікаво, ось вибрана сторона в недузі, огидній нестерпно. Язви вкривають і гній — нерухому: довгими роками. Чи здібен хтось бути завжди в кімнаті, як слуга, без надії?

МИРОСЛАВ. Можливо: почасти. Ви?

МЕЛАНІЯ. Порив один. Існую сіро; хіба нещастя запалить. Ступаю, як снохода, на гребені невідомої покрівлі. Кликнув би хто, — впаду і розіб'юсь.

МИРОСЛАВ. Мені бути вбивцею? Згадаймо, в нас підрядність: менших проти ангельського рівня. Маєм мережу — жити по серцю, в добрій течії дня.

МЕЛАНІЯ. Мережу об'їсть міль: як зветься? — нудота.

МИРОСЛАВ. Веселі ластівки об'їдають міль.

МЕЛАНІЯ. Іноді! Треба йти: конечність, як шовкова уздечка.

МИРОСЛАВ. Коли побачимось?

МЕЛАНІЯ. Денис Максимович готує зустріч: для нас і гостей: їх два. Я йду.

*

МИРОСЛАВ (сам). Подвійна спокуса. Чийсь ореол вивів з буденности. Що далі? Красна омана обпалить крила. Терпіти; я прикований до стовпа: дивитись на успіх суперників. Ненавидітиму? Не гідний мудрости, що забороняє злобу, навіть — коли вороги пиляють кістки твоїх рук і ніг.

---

*Початок — див. Сучасність 1980, 6.

КАРТИНА 12

Палісадник і лавка біля дверей гостиниці. Гості з етюдниками; часом чаркують.

ІППОЛІТ. Дві протоки серед барвистого зілля і комишів — через місто; перекошені халупки, де сушиться ганчір'я: в навалу кольорів. Знахідка для очей, змучених від скла з бетоном.

НІК. Спочинок: після бездумної метушні натовпів, одержимих жадобою до дріб'язку.

ІППОЛІТ. Але тут осісти: в поганську порожнечу? Кара!

НІК. Нудь: казнь єгипетська, і тут — на сімейні огнища.

ІППОЛІТ. З нею серце в скрип: ніби вітряк повертають, без вітру. Мабуть, кожна красуня з живою кров'ю снить щоночі: куди б вискочити з душного вогнеземельства? — в квітучий круг! Псую малюнок: кружусь, а нема якоїсь іскри з Царства.

НІК. Я теж: не схоплюю духовним зором. Уява сковзнуласть.

ІППОЛІТ. Треба бризнути від почуттєвої рани з власних грудей! А звикаєм брати впертістю мулів, стукаючи копитами в залізо брами: Відчинись!

НІК. Прорватися в горюче зосередження життя, — само заговорить. Глянь, дівчина в зеленкавому! грація кроків: від пожежності вдачі.

ІППОЛІТ. Ти смілець: зачіпати.

НІК (вставши, вклонився). Перепрошую! — чи згодні допомогти? один погляд — на етюди...

ІППОЛІТ. Для розсуду. Добір відтінків в одязі свідчить про відчуття.

МЕЛАНІЯ (знітившись). Поспішаю передати каталог для гостей...

НІК. Там нікого! Завідувач розтанув. Ми читачі.

ІППОЛІТ. Сядьмо тут. Ставлю малярство: перед очі.

МЕЛАНІЯ. Я лиш перекладачка. Вагаюсь. Вираз враження — із вибраністю ладів. Але для уяви? перевитрата в подробицях.

НІК. Моя черга: тремчу.

МЕЛАНІЯ. Добрий хід: відтворити прикметність баченого, хоч без вільності, як в житті.

ІППОЛІТ. Чи можна з вами піти в картинну ґалерію? Оглянем місто!..

МЕЛАНІЯ. Прислужиться господар: Денис Максимович. Зайдіть завтра, на дванадцятую, в міськвиконком: п'ять кварталів прямо. Там козенята — в сусідів.

НІК. Знайдем. Вам: з красою і думкою, тут вікувати? — серед скуки тисячоліть.

ІППОЛІТ. Знайдемо в столиці пристанок.

МЕЛАНІЯ. Тут добросердні приятелі, як родичі.

ІППОЛІТ. Ми заміним. Чого гаситися трояндній вроді в само-закопаності, серед задвірків? Оглянетесь: вихор років кинув під сніг поживклу юність.

НІК. Павутина смутку обкутає здерев'янілу істоту, як стовп на дикій стежці, коли козенята стали обдертими козами.

ІППОЛІТ. Пробудіться: жити, як в зірніці!

НІК. Чи переступ: діставши красу, мов барвні крила, злітати в вись! — над тими, що четвероного дрібцюють?

ІППОЛІТ. День столиці течіяма підносить в розкриття душевних сил: для зверхнього ступеня! Там, з обдаровання, досягати ангелоподібности: в світляному крузі,

НІК. Перший крок — відірватись від тараканства.

МЕЛАНІЯ. Гірко. Мені — пора. Попереджу сусідів, і вас ждати-муть. (відійшла: гості глядять, непорушні, вслід)

*

ІППОЛІТ. Почалось: вир блискавичок в глушину.

НІК. Дамо пригоді гультезний розмах...

ІППОЛІТ. Стій! Забуваю, зницівши: з від'їзду сюди була домова, — про що?

НІК. То окремо; якийсь піст...

ІППОЛІТ. Про щирість дограничну. На цьому вкріплюсь! Країна моя — квіт заокеанський: почала розвиток без отруйних гріхів древности. Юність і свіжість — скрізь: в повітрі, воді, ґрунті, харчах. Бути в чистоті світлости, що над столицею! — ти згодивсь.

НІК. Коли в шлюбний хомут влізав. Ну, останній раз, як запуст: полонянку везем.

ІППОЛІТ. Різьблю в гранітну пам'ять; гляди! Хоч почасті збіліймо — серед чорних кругоходів.

КАРТИНА 13

Міськвиконком — кабінет: голова, кривуляючи, вглядається в трюмо: на празничний відобразок; кравець скосить очі і відсахнеться. Інші господарюють.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Одяги зоставляємо власні: в тон. Вигляд достоїнности.

Телефон.

Так, я! (зготовив смішик) Єсть. Відповідальність. Звідси — в художній музей. Нічого не питаю; а певно — вияснити. Враз!

Трусить за ребра Бас, аж зваллять його самого підбаски в обкомі. Закуси тут?

КЛАРА МОДЕСТІВНА (урочиста вишуканість убору, ніби окриленого з накладкою на плечах та зметами на капелюсі: мов

ладен спурхнути; похрустування пальцями). Всі! маківники — теж.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Що ви! заокеанці звикли до смакових чортіссімо — від паризької кухні. Спіймають вам на дні моря повзучу силу: одно вухо, два роти і чотири ока, гух! — обп'ятрають і почнуть витончувати в ста каструлях: виходить висока есенція. Висмаковують всю ніч. А тут містечковий ку!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Побачим. (креслить на карті, вкріпивши)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Обладнано! Без сорому покажемось. Трохи б додати чогось від культурности, з ідей. Ага! внизу в коридорчику завалаявся бюст мислителя — з безвірців. Забув ім'я. Обличчя в сушену грушку, а на губах по́смішечка: мов вужик щойно з яйця. Миттю доставлю. (взяв з шухляди ключ; тубетейку — на стіл)

МИРОСЛАВ (злегка вистукуючи на ксилофоні). Допоможу: бюст важить...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Дарма! (кульгає в двері, — Цезарець і Клара Модестівна перегороджують)

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Там обвал.

МЕЛАНІЯ (пристиглий погляд; постояла на одному місці, переходить до другого, надіваючи і скидаючи сині окулярці). Верніться; його мало згадують.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Пустіть!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. О, невговорима вдача!

ДОКОМОРСЬКИЙ. А, я вже б приніс! (відсторонює обох і, залишивши ціпок при дверях, вишкандибує на сходи — вниз)

МЕЛАНІЯ (мов прив'язана прозорою ниткою до дверей). Годилося вдержати.

*

Чутно, в мовчанці, мелодію з-під билочок на ксилофоні.

*

ЦЕЗАРЕЦЬ. Завжди порив: крізь клопіт...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. І тривога. Та! цілий вернеться.

*

Раптом — перекотливий гуркіт і вслід ре́віт: "Сюди! Поможіть!"

МЕЛАНІЯ. (долоні до щік). Нещастя: спішім!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Придавило батечка!

МИРОСЛАВ. Витягну.

ЦЕЗАРЕЦЬ (схопив рисунок). Моя участь.

Лікар вибіг і вслід — кравець.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Пригожусь. Меланіє, стрічай гостей, бо

негаразд — без нікого. (зникла)

МЕЛАНІЯ. Невчасна біда! (на дверях довго прислухається: знов гробіт; хотіла ступити вниз, тоді — телефон) Слухаю, музей? прийдемо: з гостями, якщо ... Подзвоніть пізніш! (назустріч гомонові)

Вістрах який!

Крізь двері ввалюється і хапає ціпок Докоморський: весь сльототий і обсипаний валчком трісочками, порохнявою, від лисини до черевиків; гіркущо відхекується; в подібному стані за ним — супутники.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Уже петлю натяг бюстові на шию: кинути через плече. Тут як гряхне! — я встиг відскочити, а якраз при дверях, за крок, придавило. Спасибі, мої дорогі, перший Мирослав! — вирвали з гібелі. Ах, жаль: пропав бюст.

МИРОСЛАВ. Щастя: ви живі; груз міг роздавити.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Ледве вирвали: як із звіринця. (нюхає гранчатничок)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Пройшло: забудьмо. (став до трюмо) Мўтор який! Облацаємось?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Огляну.

*

Підходять, позиркуючи в трюмо: розпач від свого відблиску; погляд надії — на кравця, що жестами відзначає ступінь розорності.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Ну, рвонуло!.. ось як!.. ах, шкамаття!

МЕЛАНІЯ (осторонь). Бачила в фільмі крушення потяга: з купи обламків тягнуто — схожих.

ЦЕЗАРЕЦЬ (обстежує, через дзеркало, власні шкоди). Перший раз бачу кравця: аж так!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Поправиться, всім?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Дякувати, нитки паршиві: скрізь, крім двох місць, розпорото по рубцях. Зачистим, без сліду! За вечір..

*

Непомітно зайшли гості: затерпнувши, глядять.

ІППОЛІТ. О, не туди!

НІК. Витверезник?

МЕЛАНІЯ (поспішила назустріч). Вітаєм! Непередбачений випадок спричинив... Прбшу! — познайомлю вас.

*

Метушня в групі: хотять схватись один за одного; голова навіть прометнувся поза стіл, — зрештою, рішучим порухом накріпивши тубетейку, ступає наперед.

МЕЛАНІЯ. Наш господар, Денис Максимович, голова виконкому.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Від всієї теплоти серця — стрічаю.

ПЕРШИЙ ГІСТЬ. Іпполіт Моля́к, мистець: на етюдах.

ДРУГИЙ ГІСТЬ. Нік Рамеля́н, мистець, — так само.

МЕЛАНІЯ. Знайомтесь: Клара Модестівна, вам колеґа; Яків Наумович, майстер кравецтва; Мирослав, лікар.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Матінко, показайнуй!

КЛАРА МОДЕСТИВНА. Будьмо всі, як в родині. Чай і печиво.

★

Наливає кожному; Цезарець подав знак: показати маківники, — гості пробують і, відібравши миску собі, з черги пригощують один одного.

ЦЕЗАРЕЦЬ (докірливо — голові). Хто казав!

ДОКОМОРСЬКИЙ (замисленість; прошепотів: Таки два).
Найдорожчі гості і Меланіє, — ждіть: ми вийдем: взяти вигляд, відповідніший для милих розмов.

Четверо виходять.

НІК. Чому обшматовані?

МЕЛАНІЯ. Обвал: на складі внизу.

ІППОЛІТ. Хто дарував печиво? Чар!

МЕЛАНІЯ. Хворі дружини: господаря і кравця; їх замкнув ревматизм.

ІППОЛІТ. Зважиться? випурх із козячих руїнок!

НІК. Вершинний шанс раз в житті. Згода?

МЕЛАНІЯ. Децо вскладнює.

ІППОЛІТ. Наречений? вийшов, — там!..

НІК. Кризь погляд горюча залюбленість.

МЕЛАНІЯ. Він? подорожній і тільки. Я нескута.

ІППОЛІТ. Станьмо до дзеркала, птахи: на відліт в океа́нію; всім — олеандровий день.

НІК. Смілість: вільних від кайданів сіризни.

МЕЛАНІЯ (піднявши руку проти дзеркала). Згода! (прислухалась) Кроки наших.

★

Вертаються: голова попереду, ніби водій яничарів: тюбетейка, неспомірно широкі штани жовтого жеврію і тісний жакет з червоनावістю. Слідом кравець в їдкобрунастих штанцятах, вузьких і надто коротких, до половини голінної кістки, коли піджак фіялкового кольору дивовижно просторний, як шатро, накриває верхню половину особи. Мирослав носить штани сизастого тону, теж тісні,

але довгі, аж нагортаються муфтами над черевики; куртка малинового кольору з рукавами — до половини ліктя. Клара Модестівна чебер'яє в довгому, до землі, ліловому платті: як бігуни в мішках.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Знов: добрим порядком!

МЕЛАНІЯ: Я скам'янію...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Сталась помилка: не той чемодан подали помічники Якову Наумовичу — нести сюди; це забраковані речі, відкладені на переробку і перефарбування. Але обійдеться: краще, ніж дрантя.

Гості спершу високоброво притерпли; проте, бездоганно чемні, виобразили привітність.

ІППОЛІТ. Врадувані!

НІК (вказуючи на ксилофон, — до господаря). Могли б заграти: в дивовижку?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Охоче. Я кривоголосий; поторохкаю мовчки. (виторкує тони; враз вдарив по клявішах: ніби подзвеніли) Годі! Музей дожидає; звідси близько, тінистими вуличками.

*

Всі вийшли; він відгукнувся на телефон.

Хто, Стоянчук?.. гаразд; але зникни, щоб не змітили, мов — стежиш. Ідем!

КАРТИНА 14

Музей. Багріє з стіни, в нефарбованій рамі, "виробничий" сюжет; на підстанові — склупленіна заліза.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Зосередимось! Особливі зразки.

Оглядають, поділившись: голова — кравець; Мирослав — Клара Модестівна; Меланія — гості.

НІК (стиха до Меланії). Линем: найдалі від кутковин дріб'язковости і гризні, пияцтва, інтриг, пліткарства і всіх мікробів зікчемнення. В краї колібриних досвітів...

ІППОЛІТ. Заридаю на розваллях щирости! — Ну?

НІК. Я сам — їхній бранець, в ланцюги. Хтось — теж.

ІППОЛІТ. Поряд: я; врівень.

МЕЛАНІЯ. Тужу по великих кругах: щодня. Викинути хотять? (показала на стариканів, — возяться при залізі)

МИРОСЛАВ (до Клари Модестівної). Музей не надмірно цікавить мистців.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Туманять, туманять!

ДОКОМОРСЬКИЙ (врізаний зором в конструкцію). Стоянчук перестаравсь. Одрівіть мені голову і покладіть в сосновий ящик

очима вниз: трудно дивитись. Як підписано?

ЦЕЗАРЕЦЬ. "Мультивіонізм".

ДОКОМОРСЬКИЙ. З мене вся кров вирветься: на цього докообраза. Ходім до картини.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Що то? Розпливчато бачу.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ясно: артилерія на огневих позиціях.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Звідки? Подивіться на підпис!

МИРОСЛАВ (читаючи етикетку). Ливарники міді в цеху. Маляр невідомий.

ІППОЛІТ. Мистецтво, проти цієї побутовости, повинно піднести психічні стани. Відтворити в уяві чудо, як закон: через вищу справжність. Все ж тут — стилістична високість.

НІК. Драматизм і живий вираз.

ЦЕЗАРЕЦЬ (переходить і оглядає: з долонь — ніби бінокль). Розібратись.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Рух! і скажу: душевність; от — суть!

МЕЛАНІЯ. Зворушлива краса. Хоч мотив нудний.

МИРОСЛАВ. Настрій робітників — при трьох освітленнях. Від білого сонця, крізь вікна; від червоनावих ламп, під стелю; від жовто-зеленастих струмків міді. Зміст...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Ну? На підвіконнях моделі з сосни. Під стіною — вже відлиті речі, а не опрацьовані; муругі. На столах — блиск закінчених виробів. Здобуток думки і праці. Більше треба?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Піч паршива. В позах робітників недоробки. Грубо.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Відчуй: тут хвилі сердечні! — їх ніяким катовим рисунком не вчепиш, коли нема в грудях.

МЕЛАНІЯ. М'якість тонів преображує.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Приземленість! Зіпсута.

ІППОЛІТ. Автор сказав би: ви — з заздрости...

НІК. З неї! Славну композицію зганьблено.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Всі вважають? — так: хитнули головами. А вмить докажу. Зірвіть наклейку: там ім'я художника.

МИРОСЛАВ. Видно, і читаю: Клара Скорома.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Помислити міг?

МЕЛАНІЯ. Таїлись...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Від насмішок! Думала: обкусають.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Гіркий самозасуд, нащо?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Іншим оком дивлюсь: річ порється.

ІППОЛІТ. Ніяк. Подвиг праці — як в дзеркалі.

НІК. Взір обнови.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Запрошую в механічний цех, набагато кращий: прообраз праці звільненого людства.

ІППОЛІТ. Навіть він?

НІК. Нам: невиданність.

КАРТИНА 15

Простінок і виступ машини: з-поза нього шум фабричної праці.
Сцена — прибудова (як для нарад): звідти Іпполіт і Нік пастелею змальовують механічний цех.

ІППОЛІТ. Наряди в праці: мов з весілля.

НІК. Майбутність.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Я щасливий, любі гості: знайшли вінець нашого будівництва. Завтра прийняття. О! — малюнки покоряючі. Освіжим почуття. (приніс вино і частує) Скоро повернусь. (відходить в цех)

МЕЛАНІЯ. Кращі етюди, ніж при гостиниці!

ІППОЛІТ. Уявіть: хотіли розбагатіти з власного мистецтва, — зневірились.

НІК. Загроза пропасти, як мільйонер, колишній швець.

ІППОЛІТ. Щотижня раз, коли з'явитись на вечерю до жінки, замовляв концерти з танцями красунь в загорідньому палаці, їй невідомому. Засліплююча розкіш навкруг. А він в центрі яскравого кола, на червоному сукні, в обшарпаному одязі, сідав на шевський таурет і лагодив драгий черевик, куплений на базарі. Докінчивши, ставив черговий номер і не розглянувши дівчат, спроваджувавсь до дружини. Платня танцюристок все зростала, самоцвітні окраси ставали дорожчі. Жив гуртик, як в хуртовині краси.

МЕЛАНІЯ. Чи не мені? — картинка...

НІК. Раптом багач, після смерти дружини, все продав і переїхав на острів: там, з психічного розладу, загинув.

ІППОЛІТ. Чи вгадали: що — з дівчатами?

МЕЛАНІЯ. Могли стати кравчинями і вийти заміж: ні?

НІК. Одні взяли шлюб, а такі були задержувати ледарки, аж чоловіки попроганяли. Другі пішли по кабареках і спились. Декотрі повісились або збожеволіли. Лиш одна порвала навію і пішла в монастир.

МЕЛАНІЯ. Мені приклад — проти вашої ж казки; чому?

*

Гості помовчали.

*

ІППОЛІТ. Попередити?..

НІК. Огляд кругом.

МЕЛАНІЯ. Чого був празник дівчат?

ІППОЛІТ. Мабуть, іспит в гибель навіки, буває тяжчий не в племіні горя, але — з радістю, в сяйві краси: цього не витримав перший з херувимів і впав до сатанства.

МЕЛАНІЯ. Я: чи вдержусь?

НІК. Не тікаймо з більшого іспиту в менший. Ми всі в злобі; він і я — теж; розхлюпуєм незриму отруту навкруг і творим моторошну навію, де за крок — бездрабинна прірва в огонь.

ІППОЛІТ. Усвідомлюєм свою шкідливість; аби спинити.

НІК. Досі безуспішно! А вже розпізнаєм, як в дзеркалі.

МЕЛАНІЯ. З іспиту полум'ям нещастя — внизу, при землі: менше падати. Я відходжу: на службу.

*

ІППОЛІТ. Завтра окрилений вечір: з нею разом.

НІК. Певно: після етюдів з лірикою міста.

Трудяться.

КЛАРА МОДЕСТІВНА (від дверей). Де малюнки? Сюди: на мої заздрісні очі! Що ж, знахідка свіжіша, ніж моя — в цеховій прозі. Затримую?

ІППОЛІТ. Повзем до меланхолійних задвірків.

НІК. Невгасима спрага: пити подих землі, як лік проти цвільного повіву з могили, що вкинувся в єство.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Домовинний жарт.

ІППОЛІТ. Часом: простягнути руку по браслет ангела, а дістати на неї кайданик демона.

НІК. Буває туга: мов з крові голосить мільйон флейт у траурному ході.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Лабіринт. А я люблю прямість: як котиться камінь.

ЦЕЗАРЕЦЬ (наближаючись). Огляну портрети? — для них добирав кольори: в одяги робітників.

ІППОЛІТ. О, просим!

ЦЕЗАРЕЦЬ. Любо. Іноді — журба: кравцюю, а зносять, і де слід твоєї вмілости? Вкладешся в дошки: сніп на свою пору.

НІК. Печаль? Їй — інша нагода.

ДОКОМОРСЬКИЙ (вшкутильгавши). Справедливо! В нас корогва щастя.

ІППОЛІТ. Приведем життя в завінчання: з краси і змісту. Відносини — на рівні мистецтва: як в цьому цеху.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Так: вершина життя в розквіті; я весь свічусь.

НІК. Змалювавши, на доказ, подамо всім. Завтра з вами празник. Тепер спішимо.

КЛАРА МОДЕСТІВНА, ЦЕЗАРЕЦЬ. Ми теж; вслід за вами. (відхід)

ДОКОМОРСЬКИЙ (в захваті). Серце відкрите, вам — як брама в барвінках! (зоставши сам) Є, гусики! жадібні на показний мак. Пішло.

КАРТИНА 16

Контора при механічному цехові. Сусіди сортують нову одіж — по ящиках, згідно з списками, ретельно згортаючи.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Були в моді втечі, ну — з розвусатим, як дві гілляки, скаковим офіцером; бракувало, — мовчу!.. (оглядаючи списки) Перелітні; блиск і веселість, як на морських купаннях.

МЕЛАНІЯ. Душа відчуває кращий круг.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Полагодиться. Мені світнув сон: спішать натовпи, зодягнені, як на весілля.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. О, юність! — хоч приснисть: і мені...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Підходять до східців з тераси вниз, до вужчих площин при скульптурі. Мені видно, а їм — ні!.. статуя має жили з кров'ю, як пливучий лід, чомусь — горючою. Всіх переставляє в спідні місця, між залізнi стіни. Там здавлено — ні ліктем двигнути, ні слово вимовити. Зближаючись, юрми на терасі захлинаються в кипучій учті. Я хотів гукнути, а сам безголосий, обсунувся в тісноту, — від жаху розкрив очі.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Два терасники! тягнуть... мовчу!

ЦЕЗАРЕЦЬ. А що в нас? Дивіться, на кладовищі склеп — білого каменю, з фігурами; бронзові двері і решітки. Давно впокоїлись: купець другої гільдії Головінников і його благовірна; ніби в палаці. Чи кістяки дірками черепа чують розмову про розкіш будівки? Чи очними провалинами бачать її? Припустим, душа існує, над сузірністю або в безодні; чого тратила скарб на склеп?

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Всі ми привласники; при смерті...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Косенько приуявлюєм подобу тутешнього. Ніби сховок від невідомого дощу. Не згодні, що страшно відірвемся! — нічого звідси.

МЕЛАНІЯ. Склеп? Як прикраса...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Трупам? Для кого — доки?

МЕЛАНІЯ. Знайомим і родичам: нагадає про втрату. Якщо мистецький...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Резон: в однобічність. Близькі перемруть, кому надгробна чвань? Хіба що геній різьбаря захопить — потім. А вам: кращий склеп з пихою, чи проста могилка земляна, з живим квітом: перед очі?

МЕЛАНІЯ. Не зміню на мавзолей, обсіпаний алмазами.

ДОКОМОРСЬКИЙ (в одвірках). Ох, багато речей зажилено!..

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Слюсарка довга, як морська рибина, держачи светр, відхвицнула і сичить: "Згниє ж на складі!"

МЕЛАНІЯ. Чи жаль хусточки батистової: для тóкарки? — мала, як дівчинка! Хочеться трішки краси. Затиснула ткань в кулачок...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Відтріпується вільною долонею,

просячи: "Одстань, одстань, одстань!" — я й не гналась.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Коваль, кріпезник, присвоїв краватку. Переконаю: верни! хіба гризтись?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Лікті випручив назад, проти нас, напасників. Самою головою, через плечі, відкланюється, мов на бенкеті: "Найскрасніш дякую! дякую чудово і сердечно! дякую від душі, безмірно дякую". Перескочив через поріг. Другі, з новими речами, перекинули столик: бігти до шахви, по старий одяг.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Думав: з одного вчеплю — кольорові шарпетки. Кидаюсь навздогін, до ніг, як по м'яч! Але п'яти високо проплигнули.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Промах: півсекунди.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Стояв колись: я! воротар футбольний; зелена муха не пролетить. Сьогодні? — в'яла тінь. Спишем остачу одержі — на знос по виробництву. Все ж працю в цеху показано? Блиск! Завтра висвітлим відпочинок. Танці, закуски...

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Від сварки за одіж я мов ящірками об'їлась. (вжито скляний пухирчик з пахощем; частовано вчительку)

МЕЛАНІЯ. Я теж. Живими.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Хуртовина вражень: гості в гробових планках згадають. Можливо, розкриється скойка морська: їх секретик — подвоєність; зіницею в прогляд різнемо, наскрізь!

КАРТИНА 17

Вечір: бенкет і танці в виконкомі: гомін, музика — в просторі зліва, за сценою. В глибині місяць: прожовтава великанність, крізь скло.

ДОКОМОРСЬКИЙ (за столиком справа). Благополучно вдалось! Я ж тремтів.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Там: кавалеряються вкруг дівчини!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мирослав горює! — вона біжить у пастку.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Втрутитись? Некрасиво! Бо — з якого права?

Зближаються Іпполіт і Меланія, сині окулярці; початок ритмічних кроків.

ЦЕЗАРЕЦЬ. Хіба танці тепер? Вовтузня розшаркана.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Чорт йо' й що! Тепер все наперекид. То й ми так?

ЦЕЗАРЕЦЬ. Ні, звикли до борозни прямої.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Вип'єм, і — до товариства.

*

ІППОЛІТ. Як міраж, океанія; ми — на вітрильнику: до острова в

глюксиніях. Виставки картин, концерти і опера між прогчпянками при бурхливих хвилях. Загадковість...

МЕЛАНІЯ. За один крок: через прірву?

ІППОЛІТ. Небо життя теж — за крок, він зветься: ваша згода. Бо що? зотлів сосновий кóроб, — на жовтому черепі злиплись рештки побляклого волосся. Ні! переможемо небуття і знищимо скорб — великістю краси.

МЕЛАНІЯ. Чому я: призначена?

ІППОЛІТ. Співучі пташини — для розквітлих віток.

МЕЛАНІЯ. А коли крушення? Скипиться гіркущий плач від безповоротности.

ІППОЛІТ. Довіртеся.

МЕЛАНІЯ. Жодної неправди і дволичности — в мові і діях?

ІППОЛІТ. Врочисто запевняю! На заповітну карту.

Стали до вітрини, під óсвіт.

ІППОЛІТ. Куди кличу вас? он — місяць свідчить; світляний прибий, як чудо.

МЕЛАНІЯ. Невідразимий огонь!

ІППОЛІТ. Йому послух!

МЕЛАНІЯ. Світло: як в заворожену стежку. Вертаймось.

Відхід; лікар гірким поглядом проводжає їх, стаючи до дзеркала.

МИРОСЛАВ. Для багатьох простачок; у дудочки дме, приписує окуляри. Супроти залітних? злидик! Восени безлистий граб під дощову сонність. Одно тільки — що лікар. А так? дахи латати.

Похилив до столика; туди простує художниця.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Рожеву павутину в'яжуть.

МИРОСЛАВ. О, провісники зіркових вітрів: на безперервний празник. Їм вірять.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Розкушу затію! Золоті гроші беруть на зуб: чи щирі?

МИРОСЛАВ. Відгородилась.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Їм що? Холодні павуки жадають крові теплих комах.

Вхід, танець Ніка і Меланії; тоді бесідники віддаляються до дверей; гіркий погляд лікаря.

НІК. Чи в оправі з обпаленої глини тримають діамант? Ніколи. Ви — в світлицях вілли. Пелюсткові вбрання, всі окраси: золоті персні і серги, браслети і жемчужні діядемки, складуть раму вашій вроді. Додам: скрізь можна принести вітчизні користь.

МЕЛАНІЯ. Коштовності? Тимчасові.

НІК. Міти про небожителство згасли: творим його з вами.

МЕЛАНІЯ. Я недовірниця.

НІК. Брилянтно розсипати сяйво краси: в ньому зліт завжди — в зміну життя. Випряміть крила душевні!

МЕЛАНІЯ. Або дно прірви — в каліцтво. Відверті?

НІК. Без криводушности в намірах.

МЕЛАНІЯ. Можливо.

МИРОСЛАВ (ставши на дверях і враз відходячи). Трачу душу її; одиночка.

НІК. Дивіться, спломенів місяць, як з нетутешнього всесвіту — в огнений поклик, ніби шепчучи: "Ідіть в сяйво для сердець, що приливаю; рвіть сірі вузли!"

МЕЛАНІЯ. Чудесність! здається, стою на зірці.

НІК. Підкоріться.

Відхід; тоді до столика справа — зближаються і п'ють: голова і кравець.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ціпкувати павичиків! А бач, сусликом верчусь. Бо — телефон...

ЦЕЗАРЕЦЬ. Крутімся, поки можна. Перевірю подвоєнство. (став проти трюмо) Хто? Когут! — деревистого зневажено в кухні смерти. Чого ж самопрписуєшся? Торохті кістками в піджаку, походя плачучи без сліз. Геть! дзеркало — гемон: поставляє солодкий чад від самоогляду. Могилою відблизкує, а ніде дітись. Он драбина: знак нісенітности в полоні марнот, без виходу в височину. Зметнись, душе! (прямує до столика) Вам — черга. Чесно дивіться! Всім треба.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Можу. (став до трюмо) Голова міськ-виконкому? — де там! Хвіст: шелестить шерстю. Що — з перемоги? Розжеврїли очі Басів, чорні хижістю. Ідь давить душу, як ніч з пилюкою від кладовища. Заросли стежки від сердець людських до сердець. Щось віддвоюється з грудей на глибину скла; ой, гляди, бо схожо — як совість! А, непрошена! — заборонено з тобою справуватись... погасни, погасни! Не ти вказуєш, де добро, а де погань. Вказує обком: вищий. Не можеш мучити мене... Я й так, подивись! — роздавлений, мов недокурок з махорки. О, знаю суть, аж печінка скімпить: від придавки каблуком. Тс! пройди... бо кожна кровинка кричить і жилка кожна корчиться, — що з собою зробив? — ай-йа-йа-а! (похрипів, скрючуючи пальці і шарпаючи груди; переходить на шепіт) Може тут кара з присуду: за браторізню в перевороті? Стерплїй в'язилица безвидні. Що робим, — падає грузом на тім'я і вдавлює в пропад всіх, без виходу... Крицева, рама світова згвинтилась навкруг: ні щілини — вилізти. Що з глибности досвітнулось? Хіба не знаю? обривок — роченяти з малечих ребер, в скривавленості

— через небозвід назрів жаристо і спопелив побудовний замір в ніщо. Віднято право. Звиродніла обіцянка: з троянди — в чортополох! Жуї його, щоб знав, як звірувати. (оглянувсь) Хворію думкою. Ей, білоока, одвійсь! Помовчуй, дзеркало, не проблизкайся нікому, що — в душі! Вона ж роздерта; як? пополам, згори до низу! одна часть репетує: шастя здійснено зверх неба і сонця; друга одвернется і заплаче, обдихана в сірчаний дим з примарища, бо затопило всіх, як прогниле море. Чого ж собачусь на роздвобенців, коли сам — з двох половинок, нарізно! Схитрю: заплющую очі, і пово-о-лі відвертаюсь, хай там (збічна показав на дзеркало) думається, я не помічу, який розрив. А я вмить зирну!.. (так робить) Ага, два — два! чортова сороконожка. Хай би інші побачили. (оглядається з котячою обережністю, а враз очима до дзеркала) Вже нема: лісяча кров! — зникло; знов сам. Одурений, бо одна нога крива; друга підпита, ні! небагато зверх міри. Вертатися. Всі хильнули. Га, га! Весело в дружбі. (кульгає до кравця) Відчитавсь. Дзеркало всім ставмо — заміна совісти: вишкрябані.

*

Вхід: Меланія і Мирослав — на танці.

*

ЦЕЗАРЕЦЬ. Дзеркало? Спокуса, он — їй! Відбитою красою звихрює в прірву.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ходім! Хай самі розберуться.

Зникли.

МИРОСЛАВ. Прошу: стримайтесь від вина; бо — втрата зору, повна.

МЕЛАНІЯ. Був біль: різкий нападами. Клопіт? — мені самій. Місяць: який пломінний, дивіться!

МИРОСЛАВ. Не всім вісткою до серця.

МЕЛАНІЯ. Відчуєм його раду? — в нашу долю.

Безмовні.

МЕЛАНІЯ. Дивно: суміш захвату і тривоги, з незнаного. Вам?

МИРОСЛАВ. Поділено: блиск місяця — в вас; мені сутінок.

МЕЛАНІЯ. А власне, всі в сяйво — полонені. (відхід; відступила до трюмо) Я на хвилину: причешусь. (сама проти свого відбитку) Відхлюю перекладину з дороги, при двох сповісниках: мов свічконосці в стихарцях. Різні, а ніби одна вдача. Не брало серце в вибір, — доля огненним подихом позначить напрям. Чогось тоска, як червона охра в старезному погребіщі на кістках, — обпадає

мою істоту. Чи торкнуся до зірок на святковім небозводі? Останній відцвіт! — перед пов'ялістю в вигляд старухи; і просвіт — вирватись. Кому, в безсвітному колі, потрібна? Сам шлюб Мирослава, в куткову журбу. Душусь! Нагода — в свіжі високості? Беру: я — господиня її, зваженої: на терезах. Бо скоро буду труп: тонути в затхлий присмерк. Відійду; хай обкричать, хто його створили. В очах знов — різь; моє горе!..

Надхід: дві жінки.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Меланіє, тебе шукаєм. Як: втома не мучить? Додому пора.

МЕЛАНІЯ. Милий вечір. Трохи болю в очах.

СЕЛЕСТИНА. Дзеркало їсть очі, а думку скручує. Бо несправжнє вікно: на зману — бачиш тільки себе!

МЕЛАНІЯ. Причесатись: гріх?

СЕЛЕСТИНА. То я — к слову.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Бабуся серцем чує: при дзеркалі закрут строїться і тьмою в'яже.

МЕЛАНІЯ. Справді: відірвімся звідси. Думку смутить.

*

Без них, господар і гості — до столу.

ДОКОМОРСЬКИЙ (схмелів, заточується, б'ючи їх по плечах). Той... не диміть їй в голову! Я щасливий: вам сьогодні сподобалось. Певно, обидва — за народ і фронт: об'єднаний: не так?

ІППОЛІТ. Точно; ми — так! Цілком.

НІК. Не можемо бути інші.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Радію: суть єсть. Ходім до клавішів!

*

Покинтий столик — зліва.

СЕЛЕСТИНА (заміняючи порожні пляшки повними: з корзини). Веселість? — об'їдатись та обпиватись, а тоді — крутня непристойна, замість гарних танців. Казав покійний батюшка: найбільше нещастя — зникла святість між людьми! Порожньо скрізь. А залатують гульбищем. (докладає страв на стіл) Краще вже — мій сухарик. Погризу трохи. (слухає мову голови) Добре серце. А закрутивсь: говорить неправду і скоріш вірить. (поглянула набік: там відобраз у дзеркальності, — ніби злякавшись, відмахнула рукою) Пріч! велика муха кровососна, вкусити ладна в лице моє. (відхід)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Зверх міри, щоб виразити міг: моя втіха! —

нотами висловлю. (взяв "билочки")

ІППОЛІТ. Спершу просьба до наступного дня.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Грудну кістку вийму і подам! Що?..

ІППОЛІТ. Дві ікони з закритої церкви: на спогад.

НІК. Однаково: знищаться. А нам — пам'ятка...

ДОКОМОРСЬКИЙ. Найлегша річ! Завтра опівдні жду там. (пограв на ксилофоні, всі сходяться; спробував вести мелодію на голосівці: "А" — обриває) Мої приятелі, будівники віку: не одно в Україну сонце і скрізь! — присвітить, а — скільки зірок вночі... через всю землю — квіт, завбільшки з "грохот": ним зерно в клуні перевіають; ідем посередині... (схитується знов, — його вдержують кравець і лікар) Нічого, я сам — стою. Кажу: будем інші люди, зовсім! Кругом день кипить — самоцвітний; нічого брудного, бо перегорить к бісам скотячим. Сам огонь: крізь нього наскрізь видно! малюнок чистий. Любі гості, перекажіть все-світньому труду... отже: де? — в нас... (валиться — підхоплений, сідає) Веселіш! мені стакан вина, вам теж. За всіх!

Випили; виводять його під руки; гості і Меланія, затримавшись, звертають до дзеркала.

ІППОЛІТ. Від'їдем завтра ввечері...

МЕЛАНІЯ. Службу кидаю: здійметься зойк.

НІК. Полагодим. При заході сонця, в алеї, коло вокзалу — зелена лавка.

МЕЛАНІЯ. Зосталось: прощатися з могилкою нені. Зараз підозріватимуть! Я піду.

*

Гості самі.

ІППОЛІТ. Він хотів нею орудувати: знаряддя проти нас. Але її обіцянка нам — зверхня. Потім? — рух далі, окремо від полону сердець.

НІК. О, міжкраїнний виторг — дужчий! з мільйонами; скрізь провадить, а без зворотних дверей обом. (погляд на трюмо) Квітучі відсвіти зловісністю стінено вкруг очей.

ІППОЛІТ. Попіл від сполохів з ризикантської гри та пристрасти. Якби взнала вчителька про нашу протилежність! — косо з'єднані: в чеканений здобуток.

НІК. Тс! дзеркало почує! Завтра — в церкву: заради чого привів тебе.

ІППОЛІТ. Тут остання ластівка в наші беркутячі тенета. Прагну відмитись.

НІК. Згода! білий вінець.

КАРТИНА 18

В очного лікаря; на стіні — таблиця з різновеликих літер і чисел.

ДОКОМОРСЬКИЙ (в кріслі). Що значить: прицільні окуляри! — ловлю друк, хоч — як мачок.

МИРОСЛАВ (поруч, у білому). Виберіть оправу, тут знімки.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ці? схожі на ножиці Якова Наумовича. А ось манюсінькі: на кицьку. Тут! візьму прості, без блисків. Друга гризота: речі розпливаються, часом — як надвоє. Недовго, поки віддишусь. У дзеркалі два відбитки затремтять, мов крізь сльозу, і знов — один. Що?

МИРОСЛАВ. Через тривогу і дразливу турботу. Зусиллям, хай гірким, відновім душевну рівновагу.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Бас не дасть. Ліки?

МИРОСЛАВ. Прогулянка і фізичні вправи. Душ або ванна: з приємною водою. Баса згасити в уяві; двигатись кречетом!

ДОКОМОРСЬКИЙ. Тут аби пічужкою!.. Піду в аптеку — по краплі. Жінки в'яжуться оком до пір'я і втрискуються романтично, коли ходить близько барвистий жівчик. А ти? Общипанець. Шарáхни краватку, щоб аж очі трусила. На вигад бий: тимчасово. Видавичується!

МИРОСЛАВ. Спробував; на душі оскома.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Меланія сіренько ходить; криє невиситі-мість до кольорів, аж її п'янить — на втрату розсуду.

МИРОСЛАВ. Спокуса: з двома крашеними струнами.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Жіночий настрій? — морська вода: безперервно в змінах. І ми не з царського золота ліплени. Твій фах благородний — поміч. Збудуєш тут мрію: захопити її серце?

МИРОСЛАВ. Відчутно від нього: чорна крига.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Я колись надимав парусі. Тепер? Забувся порив до райдуг. Дрімаю в курятнику. Пробую деколи — з великим кудахтом перебитись через бур'ян до сараю, і все. Часом клеїт в грудях, з присвистом старого склеротика. А вам обом? — височина лазурі! Крізь грози. Вік в красі цвітній, при посвяті. Ти б розправив крило, ну? В своєму крузі...

МИРОСЛАВ. Вже!.. і — шіроко.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Де? Я не бачив.

МИРОСЛАВ. Дослід: про особливий рід операції; мало розроблені речі. Послав рукопис керівникові клініки. Відповіді жодної.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Справжнє! — так бачу я. Але в зіницях дівочих? Подумай, синку, і заходь. Спішу, бо каша фабрична кипить: аж булькіт на серці. (суворо спохмурений, шкутильгає в двері)

КАРТИНА 19

В закритій церкві-руїні: купи городини і зерна ледь обкинуто брезентом; балки прислонено до стін: іконостас напівобдертий: скрізь павутина і порохнява.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мов після татарських сокир. Хто спричинник? Я, нововірець загірности. Бас велить: розбий до канцюра! Кажу: готов! — вир'ячуюсь на обком. О, вже я перекис! Топчу, а гірко мені, як воліві з цибулі. Відарк'анитись хочу. Щось магнетністю очійсною вабить. Знаю: розказ Басів спліснявив, переступністю припряжений. Гості? ласі до вікових ікон: безвірні, а бачать дивницю, над кожну в малярстві. (стає проти образу) Обвид — мов крізь полумінь проведено, аж з'ясталась одна обвічнена жизність, і дух добрий відсвітлину поклав. Відгоріла метушня землі над безодняною темністю: спинивсь, як в червінцях, вигляд — для незрушимости. Туди я згубив стежку. Чого смуток залізними тінями давить груди? О, твар моя! Де звернешся — в час, як треба кістки скласти в глину? Душу куди відведуть? Пізно! Хоч десь, мабуть, бережеться і мені, мерзенцю, розколина: впроситися в світло. Чи ні? Гляди, впадаю в забобон і невідповідність, закляту для партійця... Бас почує — закреслить: чирк! як смерть кінцем коси. Хто ж Бас, я питаю? — муругий мікроб! Звалив би небозвід, підводячи стіни дачі. Скоро присург'аняться "друзі": просунуть руку в пазуху, віддирати від душі цінність, зміряну на гроші. А я? — шурупик з нарізкою, при червоній пружині. Держись обов'язку! (чути кроки) Лізуть.

*

Гості нерішучо прочинили двері і зближаються між складськими купами.

ІППОЛІТ, НІК. Вітаєм! Самі? Довго ждали?

ДОКОМОРСЬКИЙ. Ні; не дивіться по сторонах.

ІППОЛІТ. Навіщо розбито: старий взірець?..

ДОКОМОРСЬКИЙ. Релігія; дурман.

ІППОЛІТ. Мова про виквіт мистецтва.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Безвірні; хочем від обману — вб'ік!

ІППОЛІТ. В нас атеїсти бережуть мистецтво храмів.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Мені ясно; зробіть так — Басові!

КЛАРА МОДЕСТІВНА (стаючи в дверях). Ви при іконах, — чого?

ІППОЛІТ. Манять! невисловимо. Крім того...

НІК (перебиваючи). Тут пропадуть.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Віруючі? Потихеньку...

ІППОЛІТ, НІК. Що ви! Безбожники — обидва. Наскрізь.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Забула, ви ж — митці.

ІППОЛІТ. Ікона, від надзвичайного почуття, зросла крізь сполох: з найвищої дійсності! — в стан незрушимого чуда.

НІК. Над законоправностями, в ній загадка.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Що взяти?

КЛАРА МОДЕСТІВНА (на сторону). Хай вам руки всохнуть: тобі — даючи, а їм — беручи.

НІК. Ця! Георгій змієборець; зірковий літ вершника: разуючий; в символі. Навіть погляд коня — з людською змісністю.

ІППОЛІТ. Огонь плаща: в крилатій силі.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Зніму зараз. (взяв ікону, з нею ступає вслід Іпполітові, до царських воріт)

ІППОЛІТ. Тут; євангелист; зосереджено слух двші і погляд до висот. Сам — озарений в незнаному промені.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Миттю впораюсь. (взяв з ящика стамеску і відколює ікону від основи: крекче) Не перший раз! Треба обгорнути. (змотузовує дарунки в широкий папір: гості з художницею, оглядаючи руїну, відходять далі)

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Чого душу дівчини, в спокусах, обкидано вигадками? — як путами на зман...

ІППОЛІТ. Часом легковажні, але ціним діямантний перелив думки: творчої! — в шуканнях правд. Для розвитку в нас — повна воля! всім; їй теж можливість.

НІК. Порівняймо: он! шедеври гниють. Ми ж вивозимо: в світових збірках зберігаються, як самоцвітність! без порошокинки. Рятуюм для людства. Звичайно, і нам — заробіток.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Обпекли душу і запечатали рот.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Готово! Несу. (передає пакунки) Прийміть: в запоруку спільних дій — для обнови.

ІППОЛІТ. О, так! Найпевніш... (відскочив набік, бо кусні штукатурки від високого "паруса" з образом євангелиста при леві, — впали поряд)

НІК. Вдячні, приймаючи дар... (спіткнувшись об балку, що лежала кося при купах: — мало не впав: скидає з плеча велику павутину)

ДОКОМОРСЬКИЙ (випровадив гостей; гукає вслід). Стріча в саду: на концерті!

КЛАРА МОДЕСТІВНА (на сторону). Навіа! Нею облпудали Меланію. Тепер — я. Чую: з ними договірництво Баса. Ох, розвалина!.. (оглядає вітвар)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Видно, друзики — в народний фронт. (оглянувшись) Пхе! гидота. Павучища звисли на гойдалках, здоровезні: кожен — Бас. А розбивство! — як мені в серці. Розхватуно рештки заповітного добра. Назамін підкинуто шлунковий запас — підгнилу картоплю і пріле збіжжя. Худобино,

жери брошурщину! Забудь про висоти. (до художниці, що надійшла) Чим їх іще частувати? — яскравців!

КЛАРА МОДЕСТІВНА. А! Годі. За ними біла правда і чорна хитрість, перемішані: виходить сіро на очі. Подзвоню в гостиницю, як там.

ДОКОМОРСЬКИЙ. Фух! Аби скоріш клопіт — з горба. Зготуймо прийняття в розлуку з гостями.

КЛАРА МОДЕСТІВНА. Зробиться! Спішу. (виходить)

ДОКОМОРСЬКИЙ. Що любиш, розвалі: гнити руїною, — ось твій зодіак загірности! Бачу: аж очі тріщать! — в неправді своїй Бас згорить; колись. А тут я в шибеницю йду, крізь напад; вузол з гостями. Де ж ключ? (обмацується весь) Тут! натьма гостей, — чи зрушиться, мов стіні впасти?

КАРТИНА 20

Поляна серед ланів; стара лавка і тополя, поряд — помшілий валун.

МИРОСЛАВ (приходячи). Був поклик у мені: "Не поступайся! — твій наділ". Суперечний голос відрадив: "Нема бажання її на участь; різко виявлено: відстань! Любов знає закон: добру волю; проти неї — каліцтво і відраза". (обкружує поляну)

Не замовк підказ кращий: "Свідчення ж маєш — від зустрічей з нею: тут! в чудесній згоді; то сторонні обманом, як скритою примусовістю над думками, зруйнували цвіт, що починався тут; влізли і потоптали: з короткої розваги". Все ж голос суперечний знов присуджує: "Не повториться білість першої радості". В груди входить осінь, обсипаючи барви. Посвітила подвійна зірка: наших сердець! і розщеплено її — в розлуку. (до Меланії, що наближається) Переміг спогад про дні, коли ми тут збирали перші фіялки: в легких тінях, безконечно зворушливі. Ви згадали?

МЕЛАНІЯ. Мабуть, пам'ять моя втомлена...

МИРОСЛАВ. Розмовляли тут; лан починав зеленіти.

МЕЛАНІЯ. Іду до маминої могилки. Хочу бути сама.

МИРОСЛАВ. Темніє день. Уяву вам захопив кружний вітер: стрічати блискучі пригоди, як обіцяно з крилатих віршів. Я? — з буденної прози, скований: нести ланцюг до кінця.

МЕЛАНІЯ. Там своя втіха і винагорода: вища від скарг. Я поспішаю

*

МИРОСЛАВ. Знов — один. Стовп, соляний з огірчення. Ось — камінь: на полі, квітом тканому. Принесли, обкругливши, льодовці.

Коли ж розтанули, — зачорнів: свідок мертвоти. В грудях моїх крижаній час замкнув серце, мов камінну вагу. Надовго? Чи розтопиться крига: відкрити ниву? Надія похоронена під темністю брили. Скоріш додому!

КАРТИНА 21

Стежка на кладовищі, ліворуч склеп: заріс і почав розпадатись; праворуч дрібна могилка з красолями та братками, — на хрестіку напис "Ганна Окерсетна".

МЕЛАНІЯ (надходячи, зламає високу буркунину: відхилати зарості між гробками). Вже трудно читати імена мертвих: недобре з очима. Гордий склеп розгруз; без квіту. (сідає на лавчинці праворуч) Піду — хто догляне мамину могилку? Приб'ється квіт, що плекаю. Бур'ян закрие: як скрізь — кругом. Дощечку з іменем зірвуть на розп'ал, або згниє. Не знайде притулку ньеньчиного ніхто, і пам'яті не буде: як від татового, десь далеко. Чи осудиш — там! над зірковим зводом? (підняла суцвітки на гробку, пристелені дощем) Як терпіти? Все миле з людського розбите і втопане в бруд, все! найсвітліше з високости життя і краси, все: щирість, милосердя, чистота, — все згіджене. Задуха! Стисла душу, як камінна гора: в глуху пустку, заражену скукою невиносимою. Скоро буду суха тіль себе самої. З провалля мертвоти дряпаюся пальцями: вилізти в свіжий подих. Куди? — не знаю. Вже не можу! Крови моєї нема. Або вирвусь, або впаду і збожеволю: в скору гибель. Не осуди мене судом своїм, нене! — тобі збайдужіло все наше, а мене мучить нестерпно: як закопану живою. (виполює дрібні бур'яники з гробка) Прошепчи прощення! — я втішусь. Але не почую: велика заборона між нами; ніхто не порушить. Чи знатимеш покуту мою? Грїтиме сонце могилку і місяць стоятиме над нею: без мене. Ти ж, коли б могла, сказала б: "У рятунок від пропадів душевних, іди доню, куди кличе серце, аби тобі добре!" Хто ж pomoже мені? Ось, нагодився кораблик: переплисти на другий берег, то — чому ж?.. (наблизилась до схиленого хрестика: вивірняла)

Не хочу розкошів та блиску! Не це веде, — інше: аби серце, не здушене, жило з правдивістю, не скривлювало себе, ось — мій світик сонячний. Що ж буде? Знаю: не побачать очі мої твоєї могилки, та й недужі вони: вже лякаюся. Що з ними? (присівши до могилки, поклала руку)

Прошу мамо: дозволь мандрувати в світ! (підвелася — поспівала)

Намалюю матір
на божничку в хаті:
на божничку гляну —
матір іспом'яну.
Назад обернуся,
сльозами заллюся.

О, яка печаль мені! Піднімися, мамо, порятуй своюодинокую! Куди йти? Може під землю, до тебе... (закрила обличчя долонями — хитається, як під вітром, в плачах; і втихла, витерла очі)

Прощай, мамо. Постою трохи, мій час — відходити. Вже он сонце підбілось. (високо підвела голову і враз закричала)

Мамо, я спіпну! — а-а! — а! — чорне все... (падає на коліна і валиться на землю, при гробку. Нерухомо лежить з хвилину: тоді ворушиться потроху; зводить плечі, обпираючись однією долонею об землю, а другу держачи на очах; стає на коліна) Сльози мої лекучі, не розточили каменя в мене на серці, а зір мій розбили. Ой, біль який різучий... трохи-трохи, ледь зосталось відного світла, ледь бачу... завіса вкрила. Аби остача не згасла, поки добреду додому. Тепер одна надія — на Мирослава: його поміч...

*

Підводиться, знаходить зламану буркунину: нею, рівно станувши, пробує дорогу і помалу відходить з кладовища.

Кінець буде

ЧОТИРИ БРАЗІЛЬСЬКІ НОВЕЛИ

МІСІОНЕР

Грасільяно Рамос

— По смерті папуги, — оповідав Алешандре, — Сезарія почала мене мучити, щоб я їй роздобув іншого. Я знякочив: "Звідкіля я тобі його вичарую, стара? Що за примхи!" Але Сезарія не давала мені спокою: "Шанду, постарайся знайти когось із його родини. Не забракне ж доброї породи, Шанду". "Ну, добре вже, добре".

Я почав розвідуватися: при найближчій подорожі випитав ту бабу, яка мене облушила з шістсот двадцятьох двох тисяч і п'ятсот, кілька місяців тому. Марно я втратив час: тварина була одиначкою, неодруженою, не відали ні її кузенів, ні дядьків. Я звирився Сезарії: "Краще забудьмо, стара. Облишмо нісенітницю".

Одного дня я насолоджувався в місті на судовому засіданні промовою доктора Сільви, що рясним красномовством витягнув з

Грасільяно Рамос (Ramos) народився 1892 року в Кебрангульо в штаті Алягоас і помер у Ріо-де-Жанейро 1953 року. Цей великий майстер португальської мови з бразільським північносхідним кольоритом був сином купця, але почав цікавитися літературою ще з молодих літ, що викликало тривогу в родині. По невдалих спробах прожити з літератури в Ріо Грасільяно повернувся до Алягоасу і став бургомістром містечка Палмейра дос Індіос, де видавав тижневик "Índio" (Індіанин). Звіт з його першого року адміністрації був настільки оригінальний, далекий від бюрократичних і близький до літературних узорів, що його автор здобув собі національну славу. Він був призначений директором штатної преси, потім директором публічного навчання Алягоасу. Авторкові доводилося зазнати політичних переслідувань від противників, які закидали йому комуністичні тенденції. Він був ув'язнений; після звільнення переїхав до Ріо-де-Жанейро і працював інспектором середньошкільного навчання.

Твори Грасільяно Рамоса розгортають перед читачем справжню семантичну розкіш. Його психологічна аналіза вбудована в переважно шорсткий стиль без зайвих прикрас, що передає трагізм тієї закутини, де автор провів свою молодість: північний схід Бразилії, край, висушений жорстоким сонцем, де живуть люди покликані до трагічної долі. В "Оповіданнях про Алешандре", автор створив пару тубільців, які розважають своїх друзів уявними пригодами. Оповідання "Um missionário" взяте зі збірки: *Alexandre e outros heróis* (1966) і друкується з дозволу Гелоїси Рамос, вдови письменника.

в'язниці вісім чи десять протегованих політичного вождя. Вийшовши з суду, я пристав біля сусідського дому: там виголошували промову, схожу до тієї, яку я щойно слухав: "Панове присяжні, мій клієнт — не злочинець". І ще се і те, і таке і сяке, і так далі. Я підійшов до вікна, де збилися докупі і плескало в долоні кілька людей: "Маєш рацію. Потверджено". Я розміркував: оскільки судова зала невеличка, то решту процесів утарабанено сюди. Помилівся: істота, яка горлала, розприскуючи вирокі по людях пригорщами, то був дрібний, поганенький папуга з сумними, брудними перами. Якби він мовчав, не був би вартий п'ятох шелягів. Однак я, подумавши про бажання Сезарії, запропонував спершу за нього сто міль-рейсів, потім двісті, триста, п'ятсот, — нарешті, власник, не маєтна людина, взяв від мене грубі грошища і вручив мені клітку. "Ти здурів", заверещав папуга, як почув, що житиме на хуторі. "Мешкати в хащах? Я не на те народився!" Але не було ради: мусів звикнути.

"Ось тобі, Сезаріє". Я напутив її: "Добре доглядай це створіння, так, немов би воно було хрищене. Ти і не здогадуєшся, що ця істотка має в собі". Сезарія спробувала: "Великий паплюга. Португальський папуга. Курупаку-папаку. Як живеш, небораку?" "Погано, дуже дякую", відповів роздратований птах. "Це ж нелюдський край".

Сезарія образилася, потім злагідніла; побачила, що створіння не хотіло вчитися, бо вже все знало. Знало, мої друзі, знало, наче нотар, але тут чипіло довгі години з задеревілим язиком. За кілька тижнів ми не звертали на нього більш уваги. "Курупаку-папаку. Заспівай, небораку", казала Сезарія, щоб заохотити його. Але птах відповідав серйозно: "Облиш ті дурниці, дона. Я не куку на муню". Часом заходили батько і свекор: "Добрідень, добрий вечір, так, панібрате, як там родина?" Папуга, що дрімив у клітці, одного разу не витримав: "Що за дурний народ!" Я зацікавився, почувши такий брак пошани до гостей. Потім мені стало смішно.

Ми молилися на чотках уночі. Чоловіки ставали навколішки на солоняному килимку, Сезарія та сусідки співали побожних пісень. Папуга вгорі на стіні вибалушував очі і виправляв нісенітницю, що їх куми вплітали до літанії: "Неправильно!"

Минули місяці, і Сезарія почала знову з своїми дурницями: на її думку, було несправедливо прив'язувати ланцюгом істоту, що здатна обороняти оскарженого в суді і здатна цитувати подробиці права. То була несправедливість і брак пошани. Я відповідав: "Це ж не має найменшого глузду, жінко. Будь же ж розсудна". Але теревені не втихомирювалися. "Та невинна істота ніколи нікому нічого злого не вчинила, Шанду. Така красномовна, з розумом, спроможним витягнути з в'язниці людей поганой вдачі, і мусить прожити на ланцюзі!" Я втратив терпець: "Я не твердив, що

папуга витягав ув'язнених з тюрми!" "Не витягав, бо йому не довіряли", закричала Сезарія: "Він дрібний, пір'ястий і нехрищений. Зате говорить, як доктор Сільва. Ти сам сказав. Мені аж ушвид бачити його, нещасного, в клітці, Шанду".

— Спала мені у голову дивна думка, що ось поділитися нею хочу з товариством. Скажіть мені одне, маестро Ґавденсіо: ви вчена людина, яка читає книжки і обізнана в науці. Роз'ясніть мені, що ось сумніваюсь: невже пір'ясті птахи та й інші подібні створіння мають душі?

— Не думаю, пане Алешандре, — мугикнув знахар, випроставшись. — Деякі нехристи перебирають міру, буцімто навіть Божі діти, загартовані в заповідях і таїнствах, не мають душі. Звісно, чари нечистого. Але душа в лісовій тварини, правду кажучи, то річ, яка ніколи не містилася мені в голові. Нвже, пане Алешандре, інакше гадаєш?

— Ні, я не гадаю інакше, маестро Ґавденсіо. Але кінчик Сезаріїного язика піддав мені таку думку. Мені було так ні сюди, ні туди, особливо через те навчання кумів літанії. "Роби, як тобі підказує серце, вража бабо", вибухнув я. "Може маєш рацію". Сезарія звільнила тварину з ланцюга; вона вискочила з клітки і дуже поважно подякувала: "Хай Мати Божа вам віддячить, дона. Я не забуваю, коли мені роблять добро". Так, панове, він так сказав. Віддалився гордий, тягнувши за собою ноги, пішов оглянути подвір'я, козячу обору, водопій, стайні, стежки й кущі довкола. Провів тиждень або більше в такому безділлі; заходив додому тільки на час їжі. Раптом щез, ніхто його більш не бачив.

"Ось що ти накоїла, Сезаріє", накинувся я. "П'ятсот міль-рейсів викинено на вітер. Твоя провина". Жінка схилила голову і сумно зарюмсала: "Моя провина, бо пожаліла долю того нехриста. Сьогодні не можна нікого жаліти. Світ повний невдячних, Шанду". "Годі", урвав я, роздратований жінчиною скрухою. "Більш нема про це мови. Відтепер не ввійде мені до хати і найменший папужка. Не маю щастя з тією клятою породою. Вже двічі накоїла мені шкоди".

Ми не поверталися більш до тієї справи: в кого нема ліку, той уже випікуваний, як кажуть старі люди. Час минув, я їздив сюди й туди, від пуші до лісу, збільшуючи наше добро в мандрах, що товариство вже про них знає. Отож, раз, збираючи стадо, я спинився серед гущі кактусів, бо мене вразив несамовитий шум, і випустив з-під руки худобину, що її вже майже впіймав, а воно он висмикнулось. Я почув довгу промову, хтось перебирав гріхи. Авжеж, панове! Спочатку я не розбирав слів, гадав, то витівки нечистого або якась проклята душа страхає, бо довкола не було садиб, усі стежки були далеко. Що за мара, Боже мій? подумав я. І от почув відповідь. Приклав руку до вуха і зовсім ясно зрозумів:

"Отче наш, іже еси на небеси, да святиться ім'я Твоє, да прийде царствіє Твоє..." І свята низанка добігла точно до краю, без ніякої помилки. Тоді встряли різні голоси, вже близько від мене; їх була ціла юрба, десь коло сотні, та я вловлював: "Богородице Діво, радуйся, обрадована Маріє, Господь з Тобою, благословенна ти в жонах..." Мені роззявило рот. Хто б міг молитися тут у пустелі, в таку годину, з сонцем угорі, в страшній спеці, що палила листя на деревах? Певно, гурт грішників тут покутував, шукав спасіння, так я собі міркував. Я зліз із коня, зняв капелюха, став навколішки, перехрестився і витяг чотки, — хотів приєднатися до прочан. Аж ось хмара папуг знялась за кілька ліктів від мене, понад катінгейрами* та імбуранами**. Той, що летів попереду, проказував отченаша з усіма крапками й комами, а ті позаду зовсім правильно викрикували "Богородице-Діво", наче в церкві або при науці катехизиса. Я розсердився і звівся на рівні ноги. П'ять чи шість хвилин бути навколішках, битися в груди, пальцями, чотками, аж мозок кипів! Став я роздумувати. От тому і запитав вас, маестро Гавденсіо. Питаю: чи той, що проводив папуг, що так добре знав молитися, чи то був той самий, що казав промову, сидячи на судових паперах? Думаю, що той самий, та не можу поручитися. Пригадував, як він дякував Сезарії: "Я не забуваю, коли мені роблять добро, дона". Пригадав собі так само одну святу місію в місті, два роки тому. Владика казав про небо, про пекло, про чистилище. А коли плутався, брав чотки і казав: "Отче наш, іже еси на небеси..." А сотня кумів, що стояли навколішках на моріжку, охоче відрікали: "Богородице Діво..." Папуга чув проповідь, так гадаю, і от захотів показати своїй родині рай небесний. Місіонер, цяточка в цяточку.

МИ — ХИТАЮЧИСЯ

Жоан Гімарайнс Роза

Філософи вважають, нібито нашим головним конфліктом і єдиною нашою драмою має справді бути — "існувати-на-світі". Шіко, наш герой, не додовбувався так глибоко. Не став інтерпретувати серію символів, що правлять нам за життя по-цей-бік-

---

*Рід кактуса.

** Куц (Bursera haptophleas).

Жоан Гімарайнс Роза народився 1908 року в Кордісбурґо, штату Мінас Жерайс, помер 1967 року в Ріо-де-Жанейро. Студіював медицину в Бельо Горізонте, завжди захоплений природою і мовами. Якийсь час

могили, й зовсім не намагався репрезентувати будь-який там символ, тим паче показуватися переодягнений для фарсу. Йому вистачало щоденної проблематики, яку він бажав так часто, як тільки можна, перетворити на нереальність. Усе це — котившись вниз, шкандибаючи й вихиляючи чарку за чаркою від бару до бару.

Вправлявся в одному з них аж до перших диплопічних* вагань:

— Коли... — по-лікарському підносив вказівний палець — ... коли вважати, що цих два пальці є чотири...

Він був самотній, хоч ненавидів осамітнення. Провітрював його, ogrіваючи підбадьоренням, викликом пригод. Вийшов звідти вже напівгикавий.

І, коливався Ноєм, поголublений, верхи-на-спині-струся, ні тротуар, ні очиста вулиця не пропонували йому достатньої широчини. Випадком пройшов попри нього знайомий священник, який вийняв з часослова окуляри, щоб сказати йому з докором пастиря до своєї овечки:

— Перепитий знову...

— Так? Я таки... — відповів йому Шіко бакхієм, найщирішим гикненням і усмішкою.

І, тому що життя означає повторення, незадовго знову його зачепили:

— Знову перепитий?

На що він:

— Ні, добродію... Все ще...

І, ще три кроки, з дригльстими ногами, надибав пані з бідолашним виглядом, що визвірилася на нього тридцятьма кішками.

— Поганюща! — сказав Шіко, з якого вислизла ввічливість.

— А ти, п'янице?! — озвіріла вона.

На те Шіко:

працював лікарем в глибині Мінас Жерайс, в Ітауні й Барбасені. В 1934 році пройшов конкурс для Міністерства закордонних справ і почав свою дипломатичну кар'єру. Був консулом у Гамбургу, секретарем посольства в Боготі, канцлером у Парижі. 1958 року перейняв Міністерство освіти в Ріо-де-Жанейро, завжди лишаючися вірний літературній творчості. Три дні перед смертю його вибрали на члена Бразильської Академії Наук.

Жоан Гімарайнс Роза — великий майстер слова. Він уживає говірки своєї родинної закутини, на пограниччі штатів Мінас Жерайс і Багія, збагаченої рясними неологізмами і зовсім оригінальною синтаксою. Притаманні його стилеві еліпса й незвичайні асоціації слів, перебудованих наново, за законами мови, з первісного кореня. Буйна уява, елегантність, розкішний гумор і глибокий ліризм помітні в кожному творі. Оповідання "Nós, os temulentos" узяті зі збірки оповідань "Tutaméia" (1967) і друкуються з дозволу Вілми Гімарайнс Роза, вдови письменника.

*Диплопія — подвійне бачення.

— Я? Я завтра буду знову гаразд...

І, шкандибаючи далі з упевненою непевністю, привів себе до іншого місця, де зібралися його чашодрузі на питокумстві. Жозе, на ультиматум, не потрапляв до цілі і вливав собі дорогоцінний напій до вуха.

— Знаменито! Ти її виховав? — вишукано запитався Жоан.

— Ні. Я п'ю, щоб розкохатися...

Але в Шіка були подібні мотиви:

— А я, щоб забути...

— Забути, що?

— Вже забув.

І, після надгодинности, вийшли. Шіко і Жоан підтримуючи Жозе, в якого була машина. По дорозі роздумали, відклали думку й увійшли в інші двері, на останню чарку. Жоан і Шіко волочили за собою Жозе, тепер уже наче приповідкового мерця.

— Два віскі для кожного з нас, — попросили Шіко і Жоан, — і одну коку-колю для нашого тут товариша, бо він буде провадити автомобіль...

І, хто зна, яким робом, втрапили до авта та пустили його в рух. Лише на кілька метрів, бо там стояв стовп. Ще одним чудом їх вирятувано з заглади, живих і цілих, з неподірвленими легенями включно.

— Хто з панів сидів при кермі? — спитали їх.

А вони:

— Ніхто, жаден з нас. Усі ми сиділи на задньому сидці...

І, залишивши Жозе, який ні до чого вже не надавався, Шіко і Жоан не знати як мусіли повертатися до домів. Шіко, в меандрах, спотикаючися: що кому з теоретичного розмотування ніг? Що до Жоана, то його хід гайта й вісьта був ще більше нескоординаний.

— Слухай: я не скажу нікому, де ми були дотепер... — заглядав у прийдешнє, підсумовуючи минуле, Жоан. І Шіко відповів Жоанові:

— Але мені, своєму приятелеві, ти міг би сказати...

І, раптом Шіко спитав Жоана:

Якщо ти спроможний, скажи мені причину, чому ти в такому стані?!

На що Жоан відрік:

— Якби я знайшов найменшу причину, вже був би повернувся додому, щоб моя жінка її заперечила...

І, невдоволені обидва з цього, Жоан залишив Шіка, а Шіко залишив Жоана.

Передостанній, — веселий, хоч фізично і метафізично осамотнений, відчув усесвіт: пішов йому дощ.

— Я наче Діоген і Данаїди, — ототожнив себе для нового

вступного слова. Але, натякаючи на Жоана:

— Ось так... П'яниці завжди зривають стосунки... — потішив себе, хитаючися. Почав кружляти вулицями, напіввідважний, у різних напрямках. Побачив достойного чоловіка і обняв його:

— Чи можете мені сказати, де я?

— На розі вулиць Дванадцятого Вересня і Сьомого Жовтня.

— Облиште дати і подробиці! Я хочу знати назву міста...

І перейшов вулицю та, відгикуючися, спитав когось:

— Будь ласка, де є другий бік?

— Там... — відповів чоловік.

— Невже! Я там питався, і мені сказали, що це тут...

І, повернувся *містолінійно* (то просто, то криволінійно), але, але. Спотикнувся і впав на край басейну в публічному парку, майже носом у воду — а там місяць, наче млинове коло, віддзеркалений.

— О Господи, в яких висотах знаходжуся!.. — Так сталося, що, підвівшись сам, ішов-не-йшов, так і шкутильгав, з однією ногою на тротуарі, а з другою вдолі у рівчачку. Якась добра душа простягла йому руку, поправивши його позицію.

— Слава Богу! — прорік. — Я вже думав, що я кривий.

А далі дерево та він натрапили одне на одного; він попросив пробачення. Присів у порталі і розсудно сказав:

— Краще підожду, аж перейде вся процесія...

І, ще далі, — знову колізія. Упав на землю оливом. Інший прохожий запропонував підвести його.

— Рятуйте перше жінок і дітей! — запротестував Шіко. — Я вмю плавати.

І вдалося йому звестися на руки й ноги, потім стати доземно, готовому ворохобити в просторі свою плотську тяжінь. Тоді вдарився об стовп. Попросив його:

— Пане міліціанте, можете пустити мою руку, я сам спроможний стояти...

Відступив з острахом, метнувся, і знову, і наново, і ще раз вдарився, і ще ще раз. Просльозився:

— Мій Боже, я загубився в непрохідному лісі!

З плачем прийшла до нього ласкава ностальгія. З ніжністю поглянув він на свій капелюх на землі:

— Якщо не зігнуся, не досягну тебе. Якщо зігнуся, не підведуся. Ми мусимо тут розстатися...

Коли він був здатний на більше, його затримали.

— Я чекаю на трамвай, — відповів.

— Нема трамваю о цій годині.

— Невже? Тоді навіщо тут рейки на землі?

Затримав ще одного перехожого та спитав, котра година. А потім:

— Не розумію... — буркнув невдячний. — Цілий день дістаю різні відповіді...

І, також, затримав його міліціант.

— Ти перепився, волоцюго.

— Перепився — не перепився...

— Отож іди прямо цією лінією по землі.

— Котрою з обох?

І пішов зигзагом, повернувся зигзагом. Бачили його при вході до одного будинка, зігнутого у карлючку, випробовував.

— Як це ви намагаєтеся розімкнути двері цигарою?

— Справді... Виглядає, що я викурих ключ...

І, годину пізніше, індичкою-під-кінець-року, стояв розсіяний, з ключем у руці, здаючи собі справу з легкого землетрусу:

— Я? Чекаю, щоб мій дім зблизився, щоб відчинити двері...

Всунули його до середини.

І, силуючи двері старого ліфту, не помітивши, що кабіна була вгорі, впав до ліфтової кліті. Не поломив кісток. Але:

— Чортів ліфтовик! Я певний, що сказав йому: "Другий поверх!"

І, зрікшись ліфту, порачкував сходами вгору. Дістався до мешкання. Жінка чекала на нього з валком у руці.

— Кохана! — зворушився Шіко. — Ти готуєш мені вареники?

І, прийшовши до себе, пригадав собі, що був неодружений і що то були тільки залишки прадавньої анекдоти. Прийшов до кімнати. Хотів роздягнутися перед дзеркалом шафи.

— Що?! Тут чоловік, ще й голий до пояса? Забирайся, а то я тебе розчавлю!

І рушив проти шафи, помітивши, що той другий також ішов на нього. Дав йому удар ногою, який розтрощив дзеркало на тисячу дрібних шматочків.

— Вибач, друже. Але хто тобі казав залишити окуляри на носі? — Шікові зробилося шкода.

На цьому закінчив: кинувся одразу на ліжку і зник від самого себе.

СВІЧКА ДЛЯ ДАРІО

Далтон Тревізан

Даріо поспішав з парасолею, почепленою на ліву руку, а, обійшовши ріг вулиці, уповільнив крок, спинився і сперся об мур дому. Тоді посунувся по ньому спиною, сів на ще вогкий від дощу

Далтон Тревізан (D. Trevisan) народився 1925 року в Курітібі. Закінчив студії права і почав видавати літературний журнал "Йоаким" (Joaquim).

тротуар і поклав поруч із собою люльку.

Дві чи три особи, оточивши його, спитали, чи йому погано. Даріо розтулив рота, поворушив губами, але відповіді не було. Один товстий паняга в білому зауважив, що в нього либонь серцевий напад.

Даріо простягся ще трохи і лежав тепер на тротуарі; люлька, поруч, згасла. Один вусатий юнак попрохав людей, щоб усунулись і дали йому віддихати. Він розщібнув йому костюм, комірець, розвільнив краватку і пояс. Коли роззували Даріо, він захрипів з горлянки, і цівка слини потекла з кута губів.

Кожний новоприбулий ставав навшпиньки, щоб міг його як слід розгледіти. Мешканці вулиці перекликувалися від дверей до дверей, побудили дітей, які в піжамах визирали з вікон. Товстий паняга повторював, що Даріо сів на тротуар і ще пускав дим з люльки та обпер парасоллю об мур. Але не було видно ні люльки, ні парасолі поруч.

Одна сивоволоса старенька заверещала, що Даріо вмирає. Юрба понесла його до таксі на розі вулиці. Вже впхали в середину половину тіла, коли водій запротестував: хто заплатить за їзду? а що, коли він помре по дорозі? Натовп виявив готовість викликати карету швидкої допомоги. Понесли Даріо назад і обперли об мур. Він був без черевиків і без перлини на краватці.

Хтось сповістив, що на другій вулиці є аптека. Понесли Даріо до рогу; аптека була на кінці кварталу, а крім того, він був надто важкий. Залишили його при вході до рибної крамниці. Рій мух обсів його обличчя, а він не зробив найменшого руху, щоб відігнатися.

Особи, які понадходили, щоб подивитися на подію, зайняли столики поблизької каварні, і тепер, ївши та пивши, насолоджувалися чарами ночі. Даріо залишився так кривосидячи, як його покинули на сходах рибної крамниці, — без годинника на руці.

Хтось піддав думку, щоб переглянути його папери. Повитягали різні речі з його кишень і поскладали їх на білій сорочці. Довідалися про його ім'я, вік, колір очей, родимі ознаки, але адреса в паспорті була з іншого міста.

одне з найважливіших літературних об'явлень у 1940-их роках. Тоді ж такі він видавав свої власні твори, друковані в дешевих зошитах, які нагадують популярну народну творчість Бразилії (*literatura de cordel*) і являють собою сьгодні бібліографічну рідкість. Тревізан шукає свої теми в поліційних повідомленнях, лікарських бюлетенях, плякатах і т. д. Ролю автора він визначає так: "Вампір душ, шпигун сердець, скорпіон, готовий ужалити". Його твори відзначаються незвичайною економією слів, ляпідарністю. Оповідання "Uma vela para Dario" із збірки "20 contos menores" (1979) друкується з дозволу автора.

Зібрався тлум з понад двісті цікавих, що цієї години облягли всю вулицю й тротуари; раптом — поліція. Чорна машина метнулася на людей, і різні особи спотикнулись об тіло Дарія, потоптане вже сімнадцять разів.

Поліцей підійшов до мерця і не був спроможний установити його особистість — кишені порожні. Залишилася тільки золота обручка на лівій руці, якої він сам за життя не міг зняти з пальця, не натерши його спершу милом. Вирішено, що це справа для похоронної карети.

Останній рот повторив: "Він помер, він помер", і тоді люди почали розходитися. Дарію треба було дві години, щоб сконати, і ніхто навіть не вірив, що він справді скінчився. Тепер ті, хто міг його розгледіти, бачили, що він виглядав достоту як небіжчик.

Якийсь побожний добродій зняв з Дарію жакет, щоб підкласти його йому під голову. Схрестив йому руки на грудях. Не міг заплющити йому очей, ані затулити рота, з якого зникли слиняні бульбашки. То був тільки небіжчик, і юрба швидко розповзлася, спорожніли столики каварні. Деякі мешканці, що поприносили собі подушини під лікті, постояли ще трохи при вікнах.

Один темношкірий хлопчина приніс свічку і запалив її біля тіла. Воно мало такий вигляд, ніби він був мертвий уже протягом довгих років, майже зняток мерця, збляклий від дощу.

Позачинялися одні за одними всі вікна, і три години згодом Дарію усе ще дожидав похоронної карети. Голова лежала на камені, тіло без жакета, палець без обручки. Свічка згоріла до половини і згасла від перших краплин дощу, який почав іти наново.

КУРКА

Клярісе Ліспектор

То була недільна курка. Ще жива, бо не минула дев'ята година ранку.

Виглядала спокійною. Від суботи присіла в кутку кухні. Не звертала ні на кого уваги і ніхто на зважав на неї. Навіть тоді, коли її вибирали, байдуже обмацуючи її інтимні частини, не могли вирішити, чи вона товста, чи худа. Ніколи не підозрівали б у неї одробину якоїсь тривоги.

Клярісе Ліспектор народилася 1925 року в єврейській родині в Чечельнику на Україні. Дворічною дівчинкою приїхала з батьками до Бразилії. Родина Ліспекторів зажила в Ресіфе, а в 1934 році переселилася до Ріо-де-Жанейро, де Клярісе скінчила гімназію та почала студіювати

Це була несподіванка, коли уздріли, що вона розширила крила до короткого льоту, надула груди і двома-трьома помахами крил здобула бильця тераси. Хвилину завагалася — досить, щоб куховарка скрикнула, — і зараз опинилася на сусідній терасі, звідки наново, незручним льотом, дісталася аж на дах. Там правила за невідповідну прикрасу, спираючися раз на одну, раз на другу ногу. Поспішно прикликано родину, яка з розчаруванням побачила свій обід коло комину.

Господар дому, пригадавши собі подвійну потребу — час-від-часу вправлятися в спорті і пообідати, вдоволений, одягнув купальний костюм і рішив іти курячою тропою: обережними стрибками здобув дах, де нерішена, тремтяча курка похапцем шукала нового напрямку. Погоня ставала щораз гарячішою. Від даху до даху простяглася далі, поза квартал вулиці. Мало здатна на дику боротьбу за існування, курка мусіла рішати сама, без допомоги інстинкту своєї породи, який їй шлях вибирати. Але в чоловікові був розбуджений мисливець. І, хоч як ница була здобич, пролунав крик до бою.

Сама на світі, без батька й матері, вона поспішала, сопіла, німа й зосереджена. Часом серед утечі задихана рівноважилася на крайчику даха, віддихаючи з трудом хвилину, поки чоловік підганяв інших. Тоді вона справляла враження зовсім вільної істоти.

Дурна, несмілива й вільна. Не звияжець, яким був би півень в утечі. Що було в її нутрощах, що робило з неї ество? Курка — ество. Правда, не можна ні в чому на неї покластися. Вона сама не була спроможна на себе покластися, не так як півень, що вірить у свій гребінь. Єдиною її втіхою було те, що коли гинула одна курка, зараз на її місці з'являлася інша, така самісінька, як вона.

Вкінці, коли була спинилася, щоб полюбуватися втечею, чоловік зловив її. Полонено її в крику і в пір'ї. Потім її понесли переможно за одне крило і досить брутално жбурнули на кухонну долівку. Ще затуманена, вона обтрусилася з нерішенням, хриплим кудкуданням.

Тоді сталося. З усепрймаючого зворушення, курка знесла

право. 1943 року вона написала свій перший роман, за який дістала премію Граса Аранья. В 1944 році була з чоловіком у Неаполі та працювала в бразильському військовому шпиталі. Перебувала довгий час у Швейцарії та в США, але повернулася на постійно до Ріо-де-Жанейро, де жила професійною письменницею аж до смерті в 1977 році. Авторка з'єднує легкість розповідного стилю з продуманою життєвою мудрістю, що робить з неї одного з головних представників сучасної бразильської прози. Оповідання "Uma galinha" взяте із збірки "Laços de família" (1978), друкується з дозволу Clarice Lispector's Estate.

яйце. Може передчасне. Але зараз опісля, вроджена для материнства, скидалася на стару, обізнану маму. Присіла на яйце і так застигла, дихаючи та розплющуючи і заплющуючи очі. Її серденько, таке мале на тарілці, підносило і спускало пера, сповняючи теплом те, що ніколи не було б чим іншим, ніж яйцем. Тільки дівчинка була поблизу і, оголомшена, слідкувала за подією. Скоро очуняла, зірвалася з долівки і побігла з криком:

— Мамо, мамо, не ріж курки, вона знесла яйце! Вона нам бажає добра!

Всі прибігли знов до кухні і, зацікавлені, оточили молоду породіллю. Огриваючи своє дитя, вона було ані ніжна, ані брутальна, ані весела, ані сумна, не була ніщо інше, як курка. Це не виявляло будь-якого сентименту. Батько, мати й донька дивилися на неї якийсь час без особливих думок. Ніхто ні разу не погладив її по голівці. Вкінці батько, дещо квапливо, наважився:

— Коли ти скажеш зарізати цю курку, як довго житиму, не буду їсти курятини.

— І я ні! — у захваті присягла дівчинка.

Змучена мати стонула плечима.

Несвідома того, що їй подаровано життя, курка почала мешкати з родиною. Дівчинка, вертаючися зі школи, жбурляла геть течку, і, не перериваючи, бігла до кухні. Батько час від часу пригадував:

— Коли подумаю тільки, що я змусив її бігати в такому стані!

Курка стала королевою дому. Всім, крім неї самої, то було відоме. Проживаючи між кухнею і задньою терасою, вона виявляла свої дві прикмети: апатію та переляк.

Але коли дома все спочивало в тиші і всі, здавалося, про неї забували, вона сповнялася невеличкою відвагою, рештками великої втечі, і кружляла по керамічній долівці, тіло вслід за головою, з перервами, мов на полі, хоч мала голівка її зраджувала, ворохобившись швидко і пружно, давній уже змеханізований переляк її раси.

Часом, що раз то рідкіше, вона пригадувала собі ту курку, що відбивалася на тлі неба з краю даху, готову закукдакати. В такі хвилини вона наповняла груди нечистим кухонним повітрям, і, якби самицям дано співати, вона хоч не співала б, але була б дуже вдоволена. Та навіть тоді її порожня голова не змінювалася. При втечі, при відпочинку, коли породила і коли клювала кукурудзу — то була куряча голова, та сама, що її зарисовано від початку сторіч.

Аж одного дня її зарізали, з'їли, і минули роки.

*Переклади з португальської мови і
анотації про письменників Віри Вовк*

СТРУКТУРА ЧИ ДУША?

Валерій Ілля

Присвячую фактові обрання кардинала Войтили на апостольський престол, що сталося в день закінчення роботи над цією статтею.

1

Не відучора поряд з розмовами про смерть Бога і релігії точаться розмови про смерть культури, мистецтва, поезії. Культура, мистецтво і поезія — майже синоніми, зв'язок релігії та мистецтва досконало простежений на прикладі всіх релігій і культур і глибоко пережитий кожним справжнім художником. Справжнє мистецтво завжди релігійне.

В християнській релігії закладені всі можливості для розвитку європейської культури, сьогодні, як і раніше, не може бути зроблене жадне справжнє відкриття в мистецтві чи в науці, не зумовлене тими можливостями. Відсутність християнської релігійної бази в будь-якому з проявів європейської культури говорить про неорганічний, шарлатанський характер цього прояву або є ознакою її занепаду, коли йдеться про твір потенційно великого майстра. Коли говоримо про релігійність мистецтва, то, насамперед, маємо на увазі його внутрішню основу — світовідчуття, певний спосіб переживання світу душею художника, а не використання ним мотивів і реалій Сятого Письма. Вірш, у якому, скажімо, є лише відчуття заходу сонця, може бути релігійнішим, ніж вірш чи поема, пересичені сакральними атрибутами.

Перед тим, як говорити про смерть релігії та мистецтва і детальніше про смерть поезії, звернімося, якнайкоротше, до загальновідомих основних моментів початку становлення європейської культури. Антична культура, вичерпавши всі свої внутрішні можливості розвитку, що зумовлювалися можливостями античної релігії, відмерла як органічний прояв певного світовідчуття. Відмирання античної культури відбувалося

Як довідуємося від осіб, що знали Валерія Іллю, а тепер перебувають поза межами СРСР, поетові — трохи понад сорок років. Він народився в Криму, батько його був грек, мати — українка. Працював слюсарем на заводі, вступив до Київського університету, але, незадоволений, покинув його, рибалив на Каспії, працював вихователем у піонерському таборі Артек, згодом у Київському музеї народної архітектури і побуту (з кількома експедиціями по Україні, зокрема Карпатах), потім сторожем садів на Вінниччині, тепер у Києві. Спроби видати збірку поезій наразилися на опір у видавництвах, друком з'явилися заледве кілька поезій і поетичних перекладів з китайської мови в журналах на початку сімдесятих років. Писання Ілли дісталися до редакції з третіх рук і друкуються (стаття — з незначними скороченнями) без відома автора.

вслід за відмиранням античної релігії, що гальмувала дальший розвиток духовних пошуків. Форми античної релігії стали певним пройденим етапом у розумінні Бога. Услід за відмиранням релігії та культури загинула й сама антична цивілізація. Ще в період існування античної цивілізації зародилася нова релігія, що стала вищою формою розуміння Бога. В основі нової релігії лежало *нове* світовідчуття, що докорінно відрізнялося від античного. Свій вираз античне світовідчуття знаходило в *чуттєвих* культах античних богів, світовідчуття нової релігії в своїй основі мало потяг до безкінечного, до *надчуттєвого* переживання душею Бога.

Відповідно до цього твори античного мистецтва в пластиці та поезії мали конкретно-чуттєвий натуралістичний характер. Нове мистецтво, що почало виникати на основі нової релігії, мало духовний характер, про що свідчать твори готики. Проте, вже на початку шляху нової культури і нового мистецтва суперечність між матеріальністю засобів мистецтва і духовною суттю переживання Бога, що лежало в основі світовідчуття, давалося взнаки. Виразити духовне через матеріальне — то найважче завдання, що стало перед новою культурою. І в цей критичний момент у житті молодой європейської культури зовсім механічно і грубо, без будь-якої внутрішньої органічності, в повній суперечності з духом нового світовідчуття, прокладає собі дорогу те, що потім буде назване Відродженням, що сьогодні треба назвати відродженням натуралізму. Відродження відразу заапелювало до дійсності нижчого порядку, чисто людських, як почали їх називати — гуманістичних, чуттєво-раціональних моментів, що були притлумлені релігією, моментів, що заважали ще античній культурі підвестися на вищий щабель відчуття світу. Вражені творами античної пластики, хоч вона дійшла до них зовсім в іншому вигляді, ніж була в греків, художники Відродження потрапили в полон до старих засобів вираження своєї душі. Почалося запозичення молодого, вищого можливостями культурою старих засобів від мертвої культури з метою виповіді свого *нового* світовідчуття, яке почало пророз'ялятися в готичі.

Європейська культура зійшла зі свого магістрального шляху. Вічними пам'ятниками її органічного початку залишилася готика, частина церковної музики. Відчувається дивний клімат мистецтва, що могло б бути, в деяких метафорах Босха, в трагедії Мікель-Анджелью, якої так ніхто й не зрозумів, але всі стали її жертвами. Мікель-Анджелью був невдоволений *всіма* своїми роботами, а деякі так і не зміг закінчити, страждаючи від суперечності між тим, що відчував, і тими засобами, в полоні яких перебував.

До тих сумних пам'ятників належать також кілька геніяльних фрагментів музики Бетговена на тлі його літературизованих, програмаатизованих творів, альтернативою до яких є дивовижні просторові побудови Баха, відголоски яких я чую в стихаючих голосах української народної пісні, що, правда, краще їх чули видатні українські композитори Березовський, Ведель, Бортнянський.

Як би дав відчуті безкінечність нашій душі Рембрандт, коли б його геній не був знищений натури натуралізмом! Справжній художник може це зрозуміти, побачивши, як змивають вечірні сутінки натуралістичні деталі з його портретів, лишаючи одні очі в їх безкінечному і втомленому вечірньому світлі. До речі, справжня поезія ніколи не виходила з сутінок.

Кількість випадків, коли художник хоч трохи протривав течії відродження натуралізму, надто мала. Серед поетів таких не було зовсім. Найабстрактніше своїми засобами мистецтва поезії виявилось найбільш натуралістичним і до сьогодні лишається таким за винятком частини творчості Малларме, Льорки, С. Ж. Перса і Тракля — великих напівпоетів Європи. Коли б Тракль і Льорка прожили ще хоч трохи, Європа, можливо, мала б двох справді геніальних поетів.

Справжній художник чи уважний історик мистецтва може помітити, що мистецтво 20-ого століття, скажімо, живопис, майже звільнився від спадщини Відродження. Проте, це звільнення має не внутрішній, а зовнішньо-структуральний характер. Воно не є проявом нового органічного світовідчуття. І жадне з мистецтв сьогодні не зможе бути органічним виявом нового розуміння Бога, нового світовідчуття.

На перший погляд релігія сьогодні, як і мистецтво, вже не відіграє такої ролі в житті людства, як раніше. І на те є певні причини. Одна з них у структурі самої релігії. Поглиблення християнського світовідчуття полягає в поступовій втраті чуттєво-матеріальних моментів, які дуже виразні в культурі Марії та Ісуса, і конче потрібні в початковій фазі розвитку християнства. Пізніше душа мала встановити надчуттєвий контакт з Богом. На перешкоді став рух Відродження, з його впливу на саму християнську релігію почався згубний вплив на культуру, мистецтво, весь подальший розвиток Європи. Відродження своїм псевдогуманістичним духом підкреслило ледь присутній чуттєво-людський момент релігії і абсолютизувало його. В Святій Трійці була принижена роль Духа.

Поряд з високою потребою душі в існуванні Бога як опори у вічності почало виникати часто утилітарне ставлення до нього як заступника тільки в земних справах, що прямо вело до атеїзму. Гете звинувачує Бога в тім, що той не витер жадної земної сльози.

Духовний клімат культури під впливом Відродження змінився настільки, що християнське світовідчуття, пов'язане з вічністю, вже не мало вирішального характеру, а найчастіше ігнорувалося зовсім. Людство в своєму загалі відмовилося від перспективи вічності задля своїх земних справ. І нарешті, в переважній своїй більшості звільнене від диктатури і "опіюму" релігії, довело ці справи до такого стану, що стало віч-на-віч з більш ніж прямою загрозою повного знищення.

І в релігії, і в мистецтві є та сама вирішальна суперечність, що криється в необхідності виразити духовне через матеріальне. Без Бога в образі людини на початковому етапі християнство не могло б стати панівною релігією, без слова як матеріального знаку неможлива поетична виповідь. Дуже ймовірно, що з розвитком релігії та поезії ця суперечність між матеріальністю засобу і духовною суттю того, що цей засіб має виразити, настільки поглибиться, що приведе до смерті релігії та поезії. Але це не означає смерті Бога, бо релігія тільки форма його розуміння. Щодо такої досконалої і універсальної релігії як християнство, то вірніше буде сказати про зміни в її структурі, ніж про смерть.

Те саме можна сказати про смерть поезії. Вмирає стара віршована проза, точніше — поезія життя, народжується правда поезія, поезія наджиття, що вже не є просто образом душі, а чистою формою переживання Бога цією душею.

Традиційна поезія продовжує існувати лише як інерція старої форми, старого, давно неіснуючого світовідчуття, як продовження античної поезії, що, безумовно, була органічним явищем, бо мала в своїй основі відповідне світовідчуття. Порівнявши античну поезію і поезію, що її має європейська культура від свого початку і дотепер, помітимо, що в цілому вони ідентичні. Різниця лише у вищому ступені примітивного психологізму та незначному вдосконаленні звукової організації.

А який поступ за той час зробила математика, яка не є чимось протилежним поезії, як то звикли ми чути від поетів і майже всіх математиків. Для появи і розуміння таких числових форм, як індійська децимальна система, групи конусних зрізів, простих чисел і правильних полієдрів, числові тіла теорії трансформації, групи неевклідовських геометрій, за свідченням О. Шпенглера, потрібно було не що інше як переживання. Тільки той, хто здатен на це, зрозуміє, чому Платон називав вічні ідеї свого космосу "числами".

Ще не знаючи логіки й філософії в такому вигляді, як вони існують у книжках, я дійшов висновку, що простір безкінечний.

Виходячи з того, що коли б він мав якусь межу, то вона повинна була б бути сама безкінечною, щоб за нею простір не продовжився.

І зовсім не конче бути математиком, щоб чути переживання в своїй душі, дивлячись на такий ряд: $-\infty \dots -4, -3, -2, -1, 0, +1, +2, +3, +4 \dots +\infty$. Просто треба мати душу, для якої безконечність щось означає, точніше — означає все.

Зробивши порівняння поступу в математиці і поезії запитую насамперед у тих, хто вважає себе поетом, чи може така поезія претендувати на серйозне місце в більш ніж складному сучасному світі. І основне питання — чи змогла б математика і фізика досягти такого рівня розвитку, коли б цікавилася лише конкретно-чуттєвою стороною світу, обмежуючись вимірюванням предметів, відстаней між ними, вивчаючи їх властивості і т. ін. В математиці не було б ніякого руху, якби число залишалось тільки мірою і величиною і ніколи не стало функцією, а фізика зупинилася б на статистиці. Саме такому рівневі розвитку математики відповідає теперішній рівень поезії, за незначним винятком, і саме тому, що традиційна чи класична поезія Європи за всю історію свого розвитку не зробила жадної серйозної спроби абстракції, жадної спроби відійти від конкретно-чуттєвого аспекту світу, як це вже давно зробила математика.

2

Поезія — це образ душі, і починається вона з *світовідчуття*, так само, як непоезія з світоглядом. Різниця між світовідчуттям і світоглядом — це різниця між поезією і непоезією. Поет *відчуває* світ, непоет *знає* світ як суму чужих уявлень про нього. Власне оригінальне світовідчуття автоматично викликає появу нових виражальних можливостей. Питання "що" і "як" не існують. У справжній поезії ці питання розділити неможливо, у справжнього поета сама структура віршу є поезією. Конче треба відмовитися від порожніх термінів "форма" і "зміст", введених Гегелем у "Лекціях з естетики". Ці поняття породили величезну кількість непотрібної балаканини і навіть певну реальність у самому мистецтві, точніше псевдомистецтві. В реальності не існує ні форми, ні змісту. Існує

матеріал і певний спосіб його організації — структура.

Коли хтось чує слово світовідчуття, він ніколи не надає йому особливого значення з переконання, що і він має його. Проте це не так, справжнє світовідчуття має надприродний характер. За всю дотеперішню історію європейської культури своє оригінальне світовідчуття мали одиниці. В інших воно складалося з суми чужих уявлень про світ, з суми чужих і зафіксованих світовідчуттів. Зафіксоване світовідчуття вже є світоглядом.

Відчуття ляк у своїй душі під нічним зоряним небом — це одне, інше — прочитати про це десь раніше, а опинившись під тим небом, говорити про ляк, з часом уже навіть відчувати його, точніше, думати, що відчуваєш його, і переконувати в цьому інших. Можливе тільки релігійне світовідчуття. Матеріалістичного світовідчуття не існує, існує тільки матеріалістичний світогляд, який завжди лежить в основі натуралістичного мистецтва, на противагу справжньому мистецтву. в основі якого лежить світовідчуття. На це можна заперечити, що людина може чути в душі пустку, відчувати, що у всесвіті немає Бога. Чим більша і глибша душа, тим страшніше і трагічніше це відчуття. Але сам страх і трагізм відчуття порожнечі Всесвіту, його абсурду без Бога — це чисто релігійне відчуття і не тільки не має жадного стосунку до атеїзму, але є чи не єдиним шляхом до Бога в сучасному світі.

Кожна культура в своїй основі має певне світовідчуття. Його видозміни і розвиток — це розвиток самої культури. Світовідчуття аж ніяк не нав'язується людині надприродною силою, людина має право вибору, ще в біблійні часи ставши на шлях індетермінізму. Цим і пояснюється перемога неорганічного світського світогляду над християнським світовідчуттям в європейській культурі в період Відродження. Справжнє світовідчуття, яке повинно було зформуватися і мало лежати в основі європейської культури, так і не зформувалося, за винятком деяких фрагментів його. Найімовірніше, що воно вже не буде ніколи зформоване, якщо тільки десь під кінець XX століття не станемо свідками феноменального зламу, втручання якоїсь надприродної творчої сили з потенцією дотепер не знаною людським розумом. Можливо, це станеться за допомогою вищої неземної культури. Все це в тому випадку, коли в людства на землі є майбутнє.

Люди проходять світом, по-справжньому не чуючи його. Філософія, наука в її утилітарному прояві, мистецтво, що майже завжди є натуралістичним, роблять неможливим справжнє відчуття світу. Слова про світ народжують нові слова, поняття породжують нові поняття, а світ лишається незмінним. Неможливість побачити справжнє його лице не дозволяє людині зрозуміти іншу людину і себе саму, що є причиною зла.

Одна по одній підіймаються, покликані внутрішньою таємничою необхідністю, людські культури нашої планети, ввібравши в себе весь досвід душі народу, його духовних пошуків. Поезія в точному розумінні цього слова є найвищим ступенем розвитку культури, вона не є відображенням життя, вона є способом життя, точніше, способом наджиття. Слово поезія тут і скрізь означає мистецтво, саме вміст поезії в будь-якому з мистецтв визначає, наскільки воно є справжнім мистецтвом.

Справжня поезія має надприродний характер, надчуттєвий не в розумінні абстрактно-інтелектуальному. На противагу цьому непоезія —

чуттєва і інтелектуальна. Зображення почуття чи передача думки у вірші є *натуралізмом* і до мистецтва ніякого стосунку не має.

Спочатку про несполучність думки і поезії, точніше, філософії і поезії. Поезія не може принизитися до популяризації певної думки за рахунок надання їй чуттєвої форми. Філософська поезія була б можлива, коли б нова, підкреслюю *нова*, філософська думка була художнім результатом певного віршу. Такого випадку в європейській та світовій поезії ще не було і, на щастя, не може бути, бо тоді поезія була б так само не потрібна, як і філософія, бо ця намарне очікувана думка була б словом про слово і тільки.

Побачити справжнє обличчя світу за допомогою розуму неможливо. Це стало б можливим, коли б розум зміг відкрити *ідеї* предметів, тобто те, що було в уяві Бога перед тим, як він почав їх творити. Якби ми володіли ідеями предметів, ми могли б їх творити, як це робив Бог. Нам ніколи не створити у просторі чогось такого, скажімо, як дерево чи зірка. Ми можемо лише відтворювати і деформувати та руйнувати. Проте великі душі в цьому світі не можуть не відчувати таємничого потягу до суті предмету, до його ідеї. Стикаючись зі світом, вони залишають сліди своїх вічних поразок — свою поезію, що є образом їхньої душі. Проте від поразки до поразки ця поезія стає чимось іншим, якимись темними колами чи спіралями навколо суті предмету. Працюючи в умовах надприродної складності, вони чують нетерплячі покрикування читача про неускладненість їхньої поезії, про темність, містику, таємничість. Для них же кожний написаний вірш стає більше ніж простим і дорогим тільки тому, що є згадкою, місцем у просторі їхньої уяви, де загинуло якесь дивне відчуття, що так і не захотіло вийти назовні за допомогою слова. Проте в душі, що має подібний діапазон, той вірш може викликати подібне відчуття, а в душі більш великій воно може поглибитися. Так відбувається рух у поезії. Так твориться нова реальність, а не відображення реальності. В такий спосіб художник наближається до суті предметів, їх ідей, до Бога в момент злиття простору уяви своєї душі з безкінечним простором.

Хоч слова "відчуття" і "почуття" близькі, проте значення їх різне. В даному випадку відчуття — це внутрішня структура модерної поезії, як це видно з вищезазначеного, а почуття завжди конкретне, кінечне і, як і думка, є структурою натуралістичної поезії поряд зі словом. Перша володіє мовою як інструментом, а друга перебуває в повній залежності від мови. Модерна — використовує слово як знак, за допомогою якого добивається виповіді і творення надчуттєвої реальності, тим самим на якомусь етапі стирає суперечність між нематеріальною суттю поезії і матеріальним характером засобу її вираження. Використанню слова як знака стоїть на перешкоді розуміння модерної поезії слухачем. Читач, призначений до способу використання слова в прозі і традиційній поезії, прочитавши твір модерної поезії "по словах", найчастіше сприймає його майже як випадковий або довільний набір слів.

Мелодія натуралістичної поезії — це мелодія мови, що наближає поезію до музики — мистецтва більш чуттєвого з незначним ступенем абстракції і, значить, меншими можливостями для вираження духовної суті. Хоча треба зауважити, що, не зважаючи на це, музиці вдалося більше виразити духовну суть європейської культури. Згубний вплив Відроджен-

ня не зміг завдати великої шкоди їй відразу, насамперед тому, що антична музика майже не збереглася. Зараження музики натуралізмом відбувалося поступово в самому кліматі роздвоєної культури і було остаточно dokonane Бетговенем.

Модерна поезія створює нову музику, в якій мелодія слова майже зовсім не чутна. Ця музика народжується від співвідношення німого звучання знака з німим голосом *нового* змісту, який дають основні інструменти модерної поезії — метафора і симфора в поєднанні з іншою метафорою чи симфорою. Чисті зразки модерної поезії програють від читання вголос — річ неймовірна для натуралістичної поезії! При читанні очима твору модерної поезії ми чуємо тільки ту німу музику, а при читанні вголос слова набувають більш чуттєвого конкретного звучання матеріалу мови за законами звичайної музики, яка перебуває в суперечності з новим змістом модерного твору. Натуралістичний вірш не може не виграти від голосу, його чуттєвий зміст тільки посилюється від присутності чуттєвої музики.

Між іншим, є щось подібне між тією німою музикою модерного твору поезії і дуже небагатьма маленькими фрагментами модерної музики.

Найчастіше в натуралістичній поезії ритм і рима панують над тим, що в ній мають за зміст. Ритм дається двома першими рядками, і наступні рядки з'являються в результаті грубої роботи, яку чомусь називають творчістю. Це є просто втискування голих образів або просто розмірених мовних періодів у наперед задані рамки. Ось свідчення однієї з блискучих жертв ритми Верлена:

Хто риму вигадав зрадливу?
Дикун чи то глухий хлопчак
Скував за шаг цей скарб, що так
Під терпугом бряжчить фальшиво?
(Переклад Г. Кочура)

В модерній поезії ритм має похідний характер. У розгортанні метафоричних і симфоричних рядів у дивовижному феномені поєднання окремих метафор і симфор та цілих метафоричних і симфоричних періодів автоматично утворюється певний ритм.

Закостеніла ритмічна організація віршу (з незначними відхиленнями) і рима впродовж віків робили неможливим удосконалення виражальних можливостей мови і були неподоланною перешкодою в поглибленні образу до такої міри, щоб він був здатним не тільки виражати, але й творити нову дійсність, яка є надреальність. На перший погляд здається, що надреальність була предметом пошуків сюрреалістів, як то впливає з самої назви напрямку. Проте сюрреалізм у різних його проявах за дуже незначним винятком був тим самим натуралізмом. Відносно сюрреалістичними були тільки наміри і засоби, якими виражалася та ж конкретно-чуттєва реальність. У сюрреалізмі поезія вслід за живописом зробила спробу структурного подолання натуралізму, проте далі структурних змін не пішло. Так само, як і в імпресіонізмі, цьому початку зовнішнього структурального звільнення від натуралізму в живописі, сюрреалізм у поезії, не маючи в своїй основі органічного світовідчуття, замінив світопереживання простим світобаченням. В імпресіоністів шукало і знаходило око, а не

душа, що зрештою знов приводило до натуралізму.

Сьогодні в Європі, особливо в соціалістичних країнах верлібри пишуться кілометрами, але вся та продукція не має нічого спільного з справжньою модерною поезією. До речі, все те можна з успіхом заримувати й воно нічого не втратить, швидше навіть набуде. Проте більшість тієї продукції не варта і цієї вправи. Задля справедливості треба зазначити, що в багатьох віршах клясичної поезії, які з структурного боку є чистими зразками її, можна знайти більше поезії, ніж у більшості тих верлібрів.

Справжня модерна поезія позбавляється старої метрики і рими, коли її образи так поглиблюються і концентруються, що рима і стала метрика стають неможливими. Саме при такому вдосконаленні образу є можливим вираження позаслівної реальності. У клясичній поезії такі спроби не свідомо робилися за допомогою сугестивності, цього першого шабля до позаслівного. Але на тому все й спинялося, бо завдяки структуральності клясичної поезії втрачалася сама можливість творення і вдосконалення образу. Цим пояснюється така бідність клясичної поезії на метафору.

Саме означення поезії в клясичному її розумінні має структуралістичний характер. Вважається, що вона відрізняється від прози системою паралельних рядів з присутністю вирішального моменту — рими.

Те, що ці два основні компоненти мають чисто структуралістичний характер, позбавлений будь-якого внутрішнього змісту, на відміну від образу, в основі якого лежить переживання, не потребує доведення. Більшість найкращих клясичних віршів записана без тих вищезгаданих зовнішніх прийомів, перетворюється на прозу і, найчастіше, погану, що, до речі, майже завжди відбувається при перекладі на інші мови. Проте, коли в тому клясичному вірші трапляється хоч би блаженка метафора чи якийсь інший образ, він залишається незмінним при такому записі, більше того, стає виразніший. Приблизно те ж відбувається при перекладі на іншу мову, хоча тут все залежить від рівня досконалості образу. Для того, щоб при перекладі образ не втратив, він повинен бути гранично досконалим, позбавленим натуралізму. Бо саме натуралізм є причиною такого зв'язку з матеріалом мови, який при перекладі не може бути переданий. Тут і скрізь ідеться про переклад окремого образу, а не цілого вірша.

Структуралістична природа поезії в її старому клясичному розумінні є причиною надмірної її приступності. Завдяки їй поетів легіони. Навіть час, немилосердно проріджуючи ті легіони, не може з ними впоратися. Внутрішня ж природа справжньої (модерної) поезії унікальна і важкодоступна, можливість створення справді досконалого образу (не віршу навіть) аж надто рідкісна.

Візьмемо такий образ: "Де труп коня вмерзає в сизу осінь..." Він належить єдиному серйозному представникові сучасної української поезії клясичного напрямку Ліні Костенко. Але він є єдиним на всю книжку, в якій більше ста віршів. За шкалою ж цінностей поетики української модерної поезії з таких і досконаліших образів мусить складатися як окремий вірш, так і поема. І ніяких інших зовнішніх структур, тільки глибокий внутрішній зв'язок між образами!

Не важко помітити, що подібної практики не знала ні європейська, ні світова поезія. Тут же треба зазначити, що за зразком, що існує в клясичній поезії, будуть робитися і вже робилися (Рене Шар) спроби створення

структуралістичних образів, проте думаю, що відрізнити їх від образів душі буде не важко.

В поезії справжнє світовідчуття виражається глибоким і надприродним образом в найглибшому розумінні цього слова, з чого треба зробити висновок, що головна лінія розвитку поезії — то розвиток образу, його поглиблення, концентрація з поступовою втратою всіх проміжних і зв'язуючих структур, тобто залишків автології, від міри присутності яких у вірші залежить згубна потреба вживання чисто зовнішніх прийомів звукопису, сталого ритму предметної логіки, чуттєво-натуралістичних та інтелектуально-натуралістичних моментів.

У того, хто це читає, виникає враження, що таке очищення і концентрація образів приведе до того, що в вірші стоятимуть поряд образи, які ніщо не з'єднає один з одним. На це треба зазначити, що образи за певною межею свого розвитку і досконалости, навіть поставлені у випадковому порядку, одразу починають взаємодіяти за якоюсь надприродною і дивовижною логікою поєднання, яка може бути пояснена тільки внутрішньою структурою метафори і симфори як *феномену присутності всього у всьому*.

У процесі творчости образи, що з'явилися в кліматі органічного світовідчуття з певною локалізацією навколо одного чи групи предметів, об'єднуються в межах цього одного чи кількох предметів при участі творчої волі поета і творчого інстинкту його душі, від масштабу якої залежить і сама сила образів, і система їх поєднання, яка є нічим іншим, як системою світовідчуття.

Процес удосконалення образу передбачає денатуралізацію, дематеріалізацію, а відтак поглиблення його духовної суті, що робить можливим вираження душі на вищому ступені її духовности.

На жаль, поезія, як і все мистецтво, майже ніколи не ставала на цей шлях. На початковому етапі розвитку християнської культури така можливість була. Готика — це образ душі. В сміхотворно-неорганічному мистецтві Відродження (кого дуже ображає цей епітет — прошу переглянути твори саме раннього Відродження з його рабським учнівством у античності, особливо в пластиці) цієї душі вже немає. Образ матеріалізується, стає натуралістичним, конкретно-чуттєвим до такої міри, що втрачає будь-який зв'язок з душею, навіть у її примітивному прояві.

Мистецтво перестає бути образом душі, за винятком музики, в основному церковної.

Починається чисто зовнішній структуральний період розвитку його і всієї культури, позбавленої душі, а відтак і християнського світовідчуття, що в своїй основі мало чисте переживання Бога. Лише в деяких фрагментах європейської поезії ми відчуваємо ту душу, проте майже на тому ступені духовности, який був властивий античній поезії, тобто конкретно-чуттєвому, заземленому.

Я не заперечую, що в своїх кращих проявах клясична поезія була образом душі. Але якої душі? Душі, яку зачіпає тільки конкретно-чуттєве і яка відтак виражена натуралістичним образом, і тільки в мікронних частках тієї поезії є образи душі, яка переживає вічність. Навіть коли клясичний поет і мав подібне переживання, структура клясичної поезії була непридатна для його вираження, вона обов'язково заземлювала те

відчуття. І тільки надчутлива душа може вгадувати ті моменти нерівної боротьби поета з структурою. Душа, що не має потреби в існуванні Бога, не здатна по-справжньому торкнутися безкінечності й вічності.

Де поети, які мали за особисту трагедію відчуття, що світ абсурдний без Бога? І де взагалі поети, які вірили в Бога? Історія європейської поезії — це водночас історія атеїзму. В атеїзмі коріння структуралізму — мистецтва без душі, мистецтва, розвиток якого є розвитком його матеріалу. В атеїзмі коріння натуралізму, основного ворога справжнього мистецтва в усі часи. Атеїзм, структуралізм і натуралізм тісно переплетені між собою.

В поезії, позбавленій душі, відбувався закономірний процес розвитку самого матеріалу поезії, який став її основною цінністю. Цей процес закінчився летризмом. Розпад слова на окремі літери, звуки — це кінець структуральної поезії, але кінець не трагічний, а просто підглянутий в такому ж структуральному кінці сучасного живопису. Такий фінал великого й животворного впливу на європейську культуру Відродження, яке протиставило релігійному світовідчуттю світський світогляд. Оцим і скінчилося ствердження людини як основної цінності в світі, її так зване духовне (а що таке дух без Бога?) пробудження і ствердження її як мірила всіх речей.

Європейському мистецтву без його основи — християнського світовідчуття — залишився тільки структурний шлях розвитку, в апогеї якого воно перебуває сьогодні. Однією з основних [засад] нинішньої європейської літератури є твердження, що літературний твір — це тільки мова, а творчість — всього лише створення нової мовної реальності, структуральної лінгвістика — універсальна метода літературознавства.

Так для Р. Барта твір — це тільки мова, так само як картина — це поверхня полотна і фарби, а вже потім портрет. Жан Жанетт услід за Бартом і Ф. Соллерсом уважає, що для письменника письмо не є ні "посередником, ні засобом, але самою цариною його мислення". Термін "письмо" (*écriture*) запроваджений Бартом у роботі "Нульовий ступінь письма" означає створення нової мовної практики.

Хоч це не стосується до моєї теми, хочу принагідно зазначити, що в цих авторів зусилля творення нової мовної практики найчастіше не йдуть далі запозичення термінології політекономії ("La nouvelle critique", 1967, ч. 8-9, ст. 51), а їхні декларації мають вульгарно-соціологічний характер, іноді непозбавлений комізму. Маю на увазі твердження Соллерса, що Малларме чув таке ж відчуження, творячи свої вірші, яке відчуває пролетар на капіталістичному підприємстві. Крім того, між їхньою творчістю і їх політичними маніфестами лежить безодня. Я далекий від повного заперечення структуралізму як методу в літературознавстві і найбільше через те, що існуюча в Європі література майже повністю структуралістична і структуральний метод її дослідження є відповідним. Весь європейський модернізм спинився на тому, що поезія — це тільки слово. Ерозія душі настільки сильна, що в крайніх проявах модернізму можна говорити про її повну відсутність, яка, на мою думку, є органічною, бо чим є душа людини і сама вона, коли для неї немає Бога? Це

... метаболічна, реґенеративна, на 99 відсотків автоматизована індивідуальна система абстрактних форм, де обмін енергії і

здатність до управління повинні безперервно розширювати, збільшувати, перебудовувати і підтримувати в робочому стані двосторонній внутрішньо-зовнішній інструментальний комплекс, що починається з централізованого органічного комплексу, а потім розростається в екстра-корпоральний децентралізований комплекс, в якому як внутрішні, так і зовнішні системи складаються з хемічних, гідравлічних, пневматичних, електромагнетних, термодинамічних молекулярних і анатомічних структурно-моделюючих процесів, що прогресивно чергуються і взаємно трансформуються (*Бакмінстер Фуллер*).

А те, що поезія є образом душі і нічим іншим, так само незаперечно, як те, що душа лежить в основі не тільки поезії, а й усієї людської культури і, насамперед, в основі того, що є людиною.

Сьогодні ми є свідками не смерті мистецтва, поезії, Бога, а примітивізації душі, нездатної чи дуже мало здатної сприйняти ці вічні цінності. Стосується це до всіх культурних людей в найвищому розумінні цього слова. Бо кожен під впливом клімату культури в своїй душі пережив ті процеси, які пережила за час свого розвитку європейська культура, точніше псевдокультура, бо, починаючи з Відродження, вона втратила своє християнське світовідчуття.

Більшість людей вважає, що Бог — це витвір людської уяви. Але навіть коли б Бог був не реальністю, а легендою, то ця легенда настільки прекрасна, самодостатня і універсальна, невичерпна і безкінечна, що є вищою за будь-яку реальність, тим більш таку абсурдну, як цей світ. І найбільше, на що спроможна людина на землі, це жити за законом цієї легенди.

3

Говорити про смерть релігії, культури, мистецтва неможливо, обминаючи О. Шпенглера. Його "Присмерк Європи" — одна з найвидатніших книг ХХ ст. На жаль, я знайомий лише з першою її частиною.

Перше, що вразило мене в "Присмерку Європи" — це погляд Шпенглера на Відродження, погляд близький до мого, проте не ідентичний. Основна відмінність полягає в тому, що Шпенглер вважає Відродження тимчасовим відхиленням у розвитку європейського мистецтва і всієї культури. Вже в Барокко, за Шпенглером, європейське мистецтво звільнилося від впливу Відродження, і подальший його розвиток був органічним проявом християнського світовідчуття.

На мою думку, Відродження назавжди звернуло європейську культуру з правдивого шляху її розвитку, просто зробило неможливим саме існування її як органічного прояву християнського світовідчуття. Проте Шпенглер не зрозумів, точніше не відчув, що засоби вияву цього нового світовідчуття європейське мистецтво взяло в античності не тільки на початковому етапі, як він стверджує. Європейське мистецтво, завдячуючи Відродженню, так і не змогло знайти своїх власних засобів і відтак воно не існує, не існує як органічний вияв християнського світовідчуття. В тому, що називають європейським мистецтвом, тільки в деяких фрагментах можна зустріти мізерні скалки того світовідчуття. Це рядок у вірші чи партитурі,

фрагмент картини.

Правомірне питання: як же повинно було розвиватися європейське мистецтво без впливу Відродження? Відповідь єдино можлива: місце античності мав зайняти фолкльор, як органічний образ душі народу. І зовсім не випадково, що в 16 столітті латина зникає з літератури, водночас з народженням національної самосвідомості, уваги до народної мови.

Багато хто з учених мужів пхикне, почувши, що фолкльор мав стати на місце античності. Така реакція зумовлена бідністю західно-європейського фолкльору, за винятком еспанського, і необізнаністю з творчим доробком інших народів

Поza увагою Шпенглера залишився і вплив Відродження на саму релігію, що полягав у підкресленні в ній чуттєво-конкретного моменту, який був панівним у античній релігії. Не помітив Шпенглер фатального впливу Відродження на політичний лад Європи. Саме завдяки Відродженню стало неможливим злиття церкви й держави. Неважко уявити благотворні наслідки цього злиття. Без Відродження Європа і світ мали б іншу історію і культуру [...].

Коли подивимося на весь дотеперішній процес створення європейської культури, помітимо, що в багатьох своїх проявах він завершений. Структурально-формальний розвиток живопису закінчився на початку 20-ого століття. Європейська музика закінчилася Бахом, сучасні модерні композитори можуть лише довершити цей процес структурно. Зусиллями Рембрандта й Баха, органічність християнського світовідчуття, яких Відродження не змогло повністю спотворити, в живописі і в музиці з'явилися твори, що є справжніми, хоча й скромними, досягненнями європейської культури. Говорячи про живопис, я тут свідомо не торкався іконопису, бо ця тема вимагає значно більше місця.

З поезією справи зовсім інші. Натяки на поезію в точному розумінні цього слова з'явилися в кінці творчості Малларме, Льорки і Тракля та в деяких фрагментах творчості С. Ж. Перса.

Йдеться про появу перших творів поезії, а не про завершальний період, як у випадку з живописом і музикою. Така пізня поява паростків модерної поезії не випадкова. Для пояснення її закономірності подивимося на ступінь абстрактності засобів існуючих мистецтв за класифікацією Гегеля. Найбільш матеріальні засоби в архітектурі, менш матеріальні в скульптурі, ще менш матеріальні в живописі, музика стоїть ще вище, і найбільш абстрактна своїми засобами поезія. Її засіб — знак, а читання вголос, де був би присутній, як і в музиці, звук, не тільки не обов'язкове, але, як ми вже бачили раніше, шкідливе [...].

Говорити про смерть поезії, виходячи з факту втрати до неї інтересу з боку читача, більш ніж безпідставно. Тим більше, що свою езотеричність модерна поезія в першу чергу завдячує натуралістичній поезії як факторові її девальвації і тільки після цього можна говорити про її складність як про причину етапного езотеризму.

Так само не можна говорити і про смерть релігії в момент найбільш глибокого і абстрактного духовного етапу християнського світовідчуття, що приходить на зміну ще до якоїсь міри чуттєво-конкретній вірі в Бога [...].

Тільки трагічна доля української культури і вже в останню чергу викривлений розвиток загальноєвропейської культури завдяки Відродженню затримали до теперішнього часу виникнення української модерної поезії, духовна єдність якої з українським фолкльором незаперечна.

Український фолкльор, рівного якому немає в Європі, — явище дивовижне і феноменальне. Варта подиву глибока єдність пісень з обрядами на рівні вражаючих поетичних містерій, що робили буття його творців духовно насиченим, і з таким ступенем естетизації, який важко уявити і передати словами. Весь шлях українця на його землі від народження до обряду поховання, весь земний досвід спілкування його душі з безкінечністю, відбитий в глибинних ритуалах поганських, а потім християнських свят, які були не фізичним відпочинком від роботи, а органічно пов'язувалися з циклом сільськогосподарських робіт, робили існування українського селянина більш духовним і змістовним, ніж життя всіх вкупі діячів і мислителів європейського Просвітительства, другого після Відродження ворога європейської культури [...].

Фолкльор — релігійний обряд — робота для українця не мали межі, а були єдиним, тим, що ми називаємо буттям.

Порушення зв'язку між ними — одна з найбільших трагедій для української душі.

Те, що народна пісня — образ душі, заперечити неможливо, так само як і те, що в основі української душі завжди лежала трагедія. Найвідатніші з 300 тисяч українських пісень — пісні трагічні, печальні і сумні. Їх вічна печаль і меланхолія мають присмерковий характер, коли все видиме втрачає конкретно-натуралістичні форми і стає чимось іншим з наближенням темряви. Невипадково, що більшість кобзарів — творців і виконавців пісень — були сліпими. Вигасання голосу в кінці періоду чи всієї пісні, яке так вражає душу, є одним з найвидатніших музичних просторових побудов розтавання голосу в даліні, повільної смерті світла, спроторіння душі, злиття її з чистим і безкінечним простором [...].

У глибинному драматизмі української пісні знайшов свій вираз невмирущий дух народу, його волелюбна душа, виражена темним прокляттям долі і неймовірних страждань впродовж усієї української історії, позначеної величчю лицарських подвигів і гіркою самозрадою.

Тільки на ґрунті трагедії міг з'явитися великий поет Тарас Шевченко. Якщо порівняти його з тими європейськими поетами, яких називають геніями, то Шевченка треба називати, виходячи зі шкали цінностей, характерної для класичної поезії надгенієм. Для української ж культури він і сьогодні залишається першим і єдиним поетом, який у своїй творчості з такою могутньою силою і правдою втілює душу українського народу в свою власну душу. Майже жаден з наступних і напевно вже жаден з теперішніх українських поетів, коли б мав живу душу і чисте сумління, не зміг би витримати Шевченкового погляду, дивлячись на один з його останніх автопортретів (1860 р.).

На моє тверде переконання цей автопортрет належить до вершин існуючого в Європі портретного живопису. В ньому вже є передчуття смерті. Воно, мабуть, мало для нього гранично трагедійний характер, бо його релігійність і релігійність його поезії були далекі від чистої і спогля-

дальної віри душі, далекої від земних нещасть і трагедій його народу. Я не боюся взяти гріха на душу, коли скажу, що Бог пробачив Шевченкові його рядки:

Я так її, я так люблю
Мою Україну убогу,
Що проклену Святого Бога,
За неї душу погублю!

Те, що жаден з поетів після Шевченка не спромігся на щось рівноцінне його поезії, є доказом, що велика поезія — це образ великої душі і обов'язково на ґрунті великої трагедії. Саме трагедія і відчуття її душею дали можливість Шевченкові не стати структуральним поетом такою мірою, якою були структуральними всі поети Європи — його сучасники і майже всі наступні. В галузі розвитку виражальних можливостей поезії Шевченко набагато випередив західноєвропейських поетів. Початки верлібру ми бачимо в таких його творах, як "Титарівна" (уривки), "Наймичка" (уривок), "Невольник" (уривок). Неструктурний підхід Шевченка до поезії видно з того, що він, володіючи класичними засобами письма, мало турбувався їх точністю. На відміну від інших поетів, його вела не структура, а душа. Якщо для його образу душі певна структура видавалася не зовсім придатною, він, не задумуючись, деформував її. Класична структура української поезії була вже розхитана її ж таки першим творцем.

У цьому майже всі наступні українські поети пішли в зворотному напрямку. До речі, в російській поезії цей процес розхитування класичної метрики, коли вона вже непридатна для вираження нового змісту, не закінчився ще й сьогодні, не в останню чергу за браком нового змісту.

Творчість Шевченка так само, як і українська народна пісня (тут і скрізь я маю на увазі слова і музичну мелодію), є внутрішньою передумовою появи модерної української поезії, все зростаюча складність якої не є перешкодою для такого висновку.

Глибинність основ, з яких виникає ця поезія і сам час її появи, найскладніший і найкритичніший за всю історію розвитку Європи і людства, дають підстави вважати при врахуванні до того ж загального занепаду її в Західній Європі, що Україна є не тільки географічним центром Європи, вона стає одним з центрів розвитку модерної поезії.

Київ, 1964-1978

ПОЕЗІЇ

Валерій Ілля

вставання з мертвих

проростання рук із землі з плачу світла
що руками маленької баби сіє павуків у сонну дитину
де блакитні риби неба п'ють очі Марії
поки вона виливає його тіло
у темне дихання корів над яслами світу
над відпаданням черви від скронь
і виламуванням з пагорбів з димуючою землею у волоссі
повз роти воскреслих з яких випадають жовті яйця
висиджені смертю яка висотує кажанів з їхніх рук

Лотові доньки

у посмішці руїна світла
флейти що гасне квіти в дощах їх тіл
коли ховають животи у чистих травах
в гудіння полум'я з рота дитини зродженої з насіння
вичавленого з батькового тіла
в свої відчинені животи розгойдані вином Содому
і проростанням важких грудей в глину батькової руки
з якої виростають дві лози що ґроном чавлять ґроно
втопивши цвіт жіночий у жіночім цвіті
солодку слину гублять одна в одну
вже чуючи жажливий спів небесних косарів

абстракція Євангелія від Йоана

із скреготу світла світу потоп
в якому пощербу ангел себе осліпивши
не зможе звабити й однієї дитини
в голосі якої вмирає ягня
над загусанням дикого меду в очах самаритянки
похиленої над криницею квіткою іншої крові
в половіючих очах женців житнього неба
зроджених відпунням слова в чистому тілі
при втечі від тих хто кличе на царство

двадцятьма кошелями слини
над п'ятьма хлібами і двома рибами
що пропливають сухими руслами голодних очей
попри синій хліб тіла, яким ягниться небо
в прокажені долоні світу
попри дзеркальність перелюбу перед очима смерти
насіниною більшою за Землю
дверима за якими простір ще не пасе розсипані душі
між синіми павуками Лазаревого тіла
і млосними асфоделями гниття
аж до свіжости короги його плащаниці
у подихові воскресіння
в якому його гріб відлітає важким птахом
під повільною тінню якого гусне Таємна вечерея
і в її сутінках димують небом ноги апостолів
поки архіереї масть сечею очі прозрілих
і душать ластів'ят в складках своїх хітонів
а волога долоня Юди тягнеться до холодного срібла
в їхніх очах
попри дорогу чоловіка з повним глеком
на якій колосяться очі Марії
до черепоного місця де переламані гомілки
плачуть сопілками синього пастуха
який склепивши очі відчиняє їх всередину себе самого
громадячи отари з диму
рухом безкінечної квітки пробитої долоні
в її заростанні небом
просторіючи під нефом церкви вечірньої води
що зводиться в сльозі дитини
чиї очі вже п'є простір

совиний плач копнув смеркання
до білої кістки іншого ранку
де краєвид осліпив своє зелене око
і продирається у ляк дитини
яка полотняними стежками повертається з Місяця
шукати в нічному пташиному крикові
схолоче серце калини
згублене у попелі солов'їної крові

ворожіння на Купала

темрява голосить голістю дівчини
дзеркальністю трьох зірок з темного рота води
за порогом привертання руки до тремтіння її тіла
що б'ється лицем об воду відчиняючи очі в біль
нуртом сліпої риби яка вламується в чистий живіт
розірваний корінням тирличу

червоні дими крові живлять сон орла
на похиленій в зелень молитви голові Родогаста
закляклим ляком чорного коня в чистому кроці якого
орлиним клетком квітують душі мертвих
при внесенні до храму прапорів з бойовищ
де жерці в глибині голосіння сопілок присмерку
ловлять білого коня Світовида
поки з його тіла що повільно востає в землю
вилітає сліпий птах в темні провалля обличчя Морени
де смеркне кінь Світовида ячить кінь
в оці якого повільно тоне дитина

досвітне дівування води обертається на зозулю
плачем двотільця що розпадається
на того чий сні перепливають коні
і ту в чийому імені сходить місяць
засівом крові у сон молока у грудях сторч
в яких гуде сонце порубане в полі
що сходить зіллям
коли над ним заплаче Лада з головою зозулі

...що в головах ворон кряче,
а в ніженьках коник плаче.

Пісня

пісня копає криницю в дівочому тілі
в якому опадають пелюстки калини
проростанням заплющених очей сльозою в чекання
на порубаного в полі де осліпляя воля
ступаючи по недвижних очах полеглих

ховає ще незродженим в душі
присмерк червоного хреста на білій короґві
закляклій в мертвій руці того
хто викликає дівчину з калини
на дні якої вона цілує в очі свою смерть

автопортрет

...люди все мечу преданы... без остатку,
не щадя ниже младенцев не только стариков...

*А. Ригельман. "Летописное повествование
о Малой России".*

жалоби хід крізь звечорілі душі
світанковим чвалом мертвих коней у безрух ока
над полем світання смерти в кожній квітці перестиглістю погляду
в якому холоне шабля безгомінням чистого слова
чиї темні дзвони струшують сліпих птахів з обличчя
в останній прихисток душі розірваної на короґви
присмерком співучої крові в якому сліпі кобзарі обмацують лице
що в сльозі народу розвидняється тихо руїною Батурина
де на Десною гнідим лошам стояв вечір
де в скупаних при повному місяці дівчатах
що бігли по рясту вечоріли сарни
де молода мати в погляді якої тихнув цвіт мальви
квітла дитиною в поле в якому тишу цвітіння жита
охороняють мертві присмеркового лету Марії
з очей якої сиплеться попіл

Винниченкова моральна лябораторія

Данило Гусар Струк

У відомій сцені з першого акту "Гамлета" старий Полоній довго повчає свого сина Ляерта й кінчає свої поради словами:

А головне: будь вірний сам собі,
І вже за цим іде, як ніч за днем,
Що й з усіма не будеш ти нещирий.
Прощай. Хай ці слова в тобі дозріють.

Шекспірівські слова "to thine own self be true" (будь вірний сам собі) з часом перетворилися на крилатий афоризм, в якому міститься велика моральна мудрість. Суть цієї мудрости ніщо інше, як Винниченкове "будь чесний із собою". І як це не дивно, хоч суть та сама, але Шекспірові ніхто ніколи не закидав, що в тих його словах ховається формула на виправдання цілковитої аморальности, натомість Винниченка засуджували й далі засуджують за пропагування цієї, мовляв, "нової моралі". Немає можливости ні потреби наводити слова різних рецензентів, критиків, приятелів і ворогів, щоб довести, що засуд був одностайний. Оцінка Винниченка як апологета й проповідувача скрайнього індивідуалізму й суцільної аморальности росла й поширювалася так безперешкодно, що стала загальноприйнятною істиною. Вистачить як доказ цього навести маленьку цитату з "Енциклопедії українознавства" — твору, як відомо, довідково-об'єктивного характеру. Людина, яка не читала творів Винниченка, а хоче довідатися щось про нього як письменника читає таке:

В[инниченко] раз-у-раз повертається до образу егоїста-циніка, який відкидає загальноприйнятую мораль в ім'я "чесности з собою", що дозволяє будь-який вчинок, аби лише "воля, розум і серце" його одностайно схвалювали. В гострих колізіях виступає галерія гісте-

---

В соті роковини з дня народження Винниченка (26 липня 1880). Стаття була прочитана як доповідь на Винниченківській конференції Української Вільної Академії Наук у Нью-Йорку в квітні 1980 р.

1. Уільям Шекспір у трьох томах, т. 2. Київ ("Дніпро"), 1964, ст. 349 (переклад Григорія Кочура)

ричних, хворобливо-безвільних, хистких у переконаннях і поведінці персонажів.²

Ніяка енциклопедія не претендує на вичерпну аналізу літератури, а радше на передання об'єктивної інформації. Та в випадку Винниченка мені здається, що Енциклопедія не так передала об'єктивну інформацію, як прийняту оцінку. Оцінка ця постала в головному через те, що читачі більше звертали увагу на застосування етичної засади "чесности з собою", ніж на саму засаду, сприймаючи при тому ілюстративний матеріал як повчальний. На Шекспіра не накидалися, бо він не ілюстрував "вірності самому собі". Винниченка ганили за те, що не розуміли, попри його особисті пояснення, його підходу до моралі, а його літературного способу опрацювання етичних дилем і поготів.

Наївні порівняння Винниченка з Арцибашевим, Достоєвським чи його поглядів з філософією Ніцше — можуть мати сяку-таку рацію в поодиноких збіжностях тем, персонажів чи висловів тих персонажів. Та це все далеке від основного в Винниченка. Головне в тому, що Винниченко, як, наприклад, Толстой (який, до речі, пережив моральну кризу з приводу цього) був схильний до абсолютної послідовності в людській поведінці. Над усе його турбувало вічно й всюди суще лицемірство, а надто лицемірство особисте, що він його завважував у своїх товаришів-соціалістів. Що це не була свого роду поза чи скороминуще зацікавлення, видно, навіть з того, як постійно і послідовно Винниченко настоював на оприлюдненні описів цього лицемірства — всупереч натискові приятелів (тут цікаво переглянути щоденник Є. Чикаленка) і видавництв, які відмовлялися друкувати його твори, що змушувало його їх видавати в російському перекладі. Сергій Єфремов, без сумніву, мав рацію, коли писав, що Винниченко "... сам дійсно і не менше мучився од нерозгаданих загадок, які ставило йому життя; жагуче — це улюблене у Винниченка слово — добивався він правди, допитливо — теж із його словаря вираз — розплутував 'дисгармонії' між суцим і тим, що повинно бути".³ Сам Винниченко, коли вже йому остаточно надокучили напади від людей, що не розуміли суті справи, був змушений прилюдно виправдуватися. І в своїй статті "Про мораль пануючих і мораль пригноблених" він ясно обґрунтовує цю свою непримиренність із лицемірством:

Я, наприклад, без огляду на свою віру в світле чисте вчення соціалізму, почував себе моральним *злочинцем*, — я ходив до

---

2. М. Г. Енциклопедія українознавства, словникова частина, т. I. Париж — Нью-Йорк ("Молоде життя"), 1955, ст. 249.

3. Сергій Єфремов. Історія українського письменства, том II. Київ-Ляйпціг ("Українська накладня"), 1919, ст. 296-297.

проститутток, любив іноді випити, доводилось із-за конспірації брехати своїм же товаришам, бути нечесним з найближчими людьми, робити часто несправедливі й брутальні вчинки. Все це не відповідало взірцеві соціаліста, яко людини вищої моралі, героя й святого [...]. Звісно, се мучило, змушувало змагатись з собою, змушувало ще пильніше приглядатись до свого оточення. Але те, що почав я й тут помічати, не тільки не заспокоїло мене, а викликало ще більше недоуміння й розпач. Я побачив, що більшість моїх товаришів також не святі, що їх щоденне й навіть партійне життя не відповідало високим взірцям революціонерів попередніх часів. Вони в більшій або меншій степені робили все те, що й я.⁴

Отже не в індивідуалізмі й надлюдині Ніцше треба шукати основ Винниченкових творів, присвячених проблемі етики, а в засадах соціалізму, насамперед у ставленні до наріжного каменя спільноти — родини. 1891 року в Ерфурті німецька соціал-демократична партія виголосила свою програму, яка мала стати підвалиною нового суспільного ладу пропонованого соціалістами, отже, також Винниченком і його товаришами. Згідно з цією програмою, яка була коментована Карлом Кавтським 1892 року, вважалось, що "сучасна форма родини — не її остання" і висловлювалося сподівання "що новий суспільний лад витворить нову форму родини".⁵ Та сама соціалістична програма твердила, що "в соціалістичній системі основою подружжя стане ідеальна любов",⁶ що "при капіталістичному способі виробництва проституція стає однією з підвалин суспільства".⁷ За капіталістичного ладу "родина розпадається, чоловік, жінка й діти відриваються один від одного, неодруженість і проституція стають масовим явищем" і тільки тоді, коли жінка стане поруч чоловіка у "великих колективних підприємствах, жінка стане господарчо рівною чоловікові і досягне рівного місця в суспільному житті. Вона стане його вільним товаришем, визволена [...] не тільки від домашнього рабства, але також від рабства капіталістичного. Сама собі пані, рівня чоловікові, вона скоро покінчить з усякою проституцією, як легальною, так і нелегальною і перший раз в історії моногамія стане дійсною, а не фіктивною інституцією".⁸

З цієї програми вириває один з двох головних постулатів, над якими Винниченко замислювався, а саме — рівноправність чоловіка і жінки. Другий постулат виринув також із соціалізму, хоч не з

---

4. Володимир Винниченко. Про мораль пануючих і мораль пригноблених, — "Наш голос", 1911, ч. 9-10, ст. 458.

5. Karl Kautsky. Das Erfurter Programm in seinem grundsätzlichen Teil. Штутгарт (Вид. J. B. Dietz), 1892, ст. 41.

6. Там таки.

7. Там таки, ст. 42.

8. Там таки, ст. 146.

програми, а з революційної діяльності всіх опозиціонерів до тогочасного ладу. Повалення цього ладу, досягнення світлої мети часто-густо виправдовувало різні ухилення, мовляв, діло кінець хвалить. Будучи людиною принциповою, передусім, стараючися бути чесним із самим собою, Винниченко не міг не завважити суперечностей, а то й лицемірства, що їх викликало запровадження цих постулатів. Однак ні в самих творах, ні в особистих поясненнях Винниченка немає підстав на твердження, що Винниченко сам проповідував нову мораль. Не можна погодитися з висновком Сріблянського, що "основа творчости Винниченка є боротьба з старим світом",⁹ ні з пропозицією Христюка, що бачить у "шуканнях Винниченка *серйозне жаданне викликано самим життям* [...] сотворить нову сферу моральних відносин людства",¹⁰ ні, вкінці, з твердженнями "Азбуковника" Б. Романенчука (знову ж довідника, спрямованого на об'єктивну інформацію), що тому, що "соціалізм проголошував революційні зміни суспільства й суспільного ладу, в тому [...] й існуючої, а на його (Винниченка) думку, застарілої моралі та поглядів на статеве життя, яке його не задовольняло й вимагало революційних змін [...] він і пропонує нову етику, основу на скрайньому індивідуалізмі й залежну виключно від кожної окремої одиниці".¹¹ В дійсності Винниченко нічого не проповідує (хоч це роблять деякі його герої) і ніякої нової концепції моральних відносин не установлює, а тільки старається, за його власними словами, "... в художній формі обмінюватись з іншими людьми своїми спостереженнями над життям і витікаючими з нього висновками".¹²

Протиставлення слова дії, бажаного можливого — ось ключ до розглядання Винниченкових творів. Це, так би мовити, художня лабораторія, в якій Винниченко випробовував свої два головні етичні постулати: рівноправність чоловіка й жінки та виправдання вчинків метою. На жаль, народницьке поняття літератури як навчального чи пак просвітнього чинника вкоренилося до такої міри, що внеможливлувало читання художнього твору без ототожнювання слів персонажів із словами автора, без сприймання написаного як повчання для народу чи вияву особистих переживань автора. Не допомагали й слова самого автора. Раз твір про статеве питання, значить, автора "не задовольняло статеве життя". Раз герой твору обороняє проститутку, значить, автор схвалює

---

9. М. Сріблянський. Боротьба за індивідуальність, — "Українська хата", 1912, ч. 2, ст. 108.

10. П. Христюк. В. Винниченко і Ф. Ніцше, — "Українська хата", 1913, ч. 4-5, ст. 276.

11. Азбуковник, т. II. Філяделфія ("Київ"), 1973, ст. 114.

12. Винниченко. Про мораль..., ст. 455.

протиституцію. А справа зовсім не в цьому. Можна, без сумніву, закидати Винниченкові, що деякі його твори аж надто тенденційні, що в деяких творах він доводить ідеї до абсурду (хоч завжди тримаючись строгої логіки думки), можна твердити, що деякі його твори слабші, що деякі зовсім невдалі чи нецікаві. Але "чесність з собою" не є ніякою новою мораллю; це є етичний закон, який виринув як єдина відповідь на Винниченкові художні експерименти з тими етичними проблемами, що впливали з пропонованої суспільної програми соціалістів та їхніх засобів дії.

Хоч у своєму памфлеті "Про мораль пануючих і мораль пригноблених" Винниченко доволі чітко й логічно подає свої моральні й етичні висновки, його шукання в художній лабораторії посувалися поволі й хаотично й ускладнялися тим, що експериментування мусило відбуватися на подвійній площині: протиставлення соціалістичної суспільної програми тогочасній капіталістичній дійсності і протиставлення ідеального соціаліста-революціонера дійсним соціалістам, далеко не ідеальним, а реальним людям, яких він знав і з якими співпрацював. Ускладнення виринали на кожному кроці. Коли Винниченко намагався вивести свого героя так, як, на його думку, повинен би поводитися соціаліст, то йому закидали, що його герой "цинік-егоїст"; натомість коли він змальовував своїх героїв, так би мовити, з життя, йому закидали, що він ображає й очорнює своїх товаришів.

Сам Винниченко підходив до справи логічно й послідовно. Беручи як основу соціалістичну програму, Винниченко не міг не завважити, що, за словами Рудницького, "гасла свободи, рівності, справедливості та братерства мусіли зачепити за одну з підстав суспільного ладу: родину та індивідуальну мораль".¹³ Маючи при тому нахил вимагати послідовності слова і дії та будучи тонким спостерігачем життя, Винниченко скоро побачив, що не все, що пропонує соціалістична програма, можливе без серйозних наслідків, над якими треба замислитися. Та в цьому лише пів біди. Багато серйознішим і занепокоїливим було те, що більшість самих соціалістів не спроможні були прийняти те, що пропагували. На словах це було доволі легко, але на ділі, як взяти хоч би цей постулат рівності між чоловіком і жінкою, справи дуже ускладнялися.

Отож, легко визнати рівноправність статей, але в чому ця рівноправність мала виявлятися: в роботі, в статевих відносинах, в родинних, у партійних? Щоб відповісти на це питання, Винниченко бере кожну з цих сфер і намагається перевірити її, власне, за допомогою своєї художньої лабораторії. Що це не моя вигадка, а

---

13. М. Рудницький. Від Мирного до Хвильового. Львів (Видавнича спілка "Діло"), 1936, ст. 310.

дійсний спосіб праці, бодай у творах, присвячених етичним проблемам, potwierджує сам Винниченко, пишучи з приводу своїх "Щаблів життя":

... я взяв неіснуючу людину, окремі риси якої я зустрічав у живих людей, ввів її в коло своїх почуттів та думок і змусив увійти з сими висновками в реальне, дійсне життя. Я написав п'єсу "Щаблі життя", де описав ті *наслідки приложження сих висновків* до оточуючого життя, які я почасти пережив сам і які з *логічною необхідністю витікали зі стану річей*.¹⁴

Хоч наведена цитата стосується до "Щаблів життя", ця "лябораторійна" метода прикладається до всіх творів, у яких Винниченко опрацьовує етичні питання.

Мабуть, найменш проблематичною була рівноправність статей у праці, хоч ще навіть сьогодні, в добу "фем-лібу", це питання не зовсім розв'язане. Експлуатацію жінки в часи Винниченка ставлено на карб капіталізму, але така сама експлуатація можлива й під соціалізмом (хоч соціалісти тоді ще не були при владі), і проникливе око Винниченка завважило тут лицемірство в товаришів соціалістів. Проте найвиразніше це лицемірство виявлялося не в проблемі рівноправности в найманій праці, — фабриками вони не керували, — а в революційній та агітаційній роботі.

Цю проблему Винниченко піддає під лабораторійну аналізу в п'єсі "Базар", де всупереч твердженням, що всі брати-революціонери рівні, що статеві різниці не існують, ні революціонер Леонід, ні революціонер Трохим не можуть прийняти революціонерку Марусю як рівноправного члена гуртка. На заводі стоїть її жіноча краса, "Я ще ні одного не бачила", каже Маруся, "щоб не спробував хоть залицятися до мене. Революціонери теж. Я думала перше, що революціонери не такі, але... бачу..."¹⁵ І бачить вона, що Леонід лишає задля неї свою жінку, Трохим із ревностів готовий відмовитися від акції визволення товаришів із тюрми, а провідник Цінність Маркович задля досягнення конспіративної мети готовий намовляти Марусю на брехню (щоб уговкати Трохима) та експлуатувати її красу для агітації між робітниками (які тільки тому її й слухають, що вона гарна) і для замилювання очей жандармам. Цінність Маркович намагається заспокоїти Марусю цинічним софізмом, що, мовляв, життя — базар і кожний виходить із своїм товаром. Доведена до того, що спотворює свою красу (і переконується, що навіть чесний Леонід, говорячи про душевне з'єднання закохався до неї через її фізичну красу, той її

---

14. Винниченко. Про мораль..., ст. 472 (підкреслення моє — Д. Г. С.).

15. В. Винниченко. Базар. Вінніпег ("Українські робітничі вісті"), 1921, ст. 13.

"товар" для базару), Маруся змушує трюком трактувати її як рівноправного члена гуртка.

Висновок з експерименту — простий. На словах, чоловік і жінка рівня, а на ділі не можна оминати статевости. Це на одній площині. На другій, — і це більше турбувало Винниченка особисто, — його товариші соціалісти не здатні були усвідомити свою неспроможність дотримуватися одного з основних постулатів соціалістичної програми. Вони пустословили, лицемірили, вдавали, що проблема не існує. "Велика заслуга Винниченка", пише Рудницький, "в тому, що він перший у нашій літературі показав поза механічно повторюваним сентиментальним словом 'кохання' полове питання, яке в суспільній громаді має більшу силу, ніж т. зв. ідеали".¹⁶

Як і в "Базарі" так і в "Дисгармонії" і в "Чесності з собою" Винниченко аналізує ще одне питання пов'язане з рівноправністю чоловіка і жінки та з статевим потягом, який перешкодить здійсненню цієї рівноправності. Це питання можливості існування "духової любові" поза межами фізичної. Аналіза дає одностайні висліди: чи з боку жіночого (Ольга в "Дисгармонії" в її ставленні до хоровитого чоловіка Грицька, чи Наталя з Мироном у "Чесності") чи з боку чоловічого (Леонід у ставленні до Марусі в "Базарі" чи Сергій у ставленні до своєї дружини Дари в "Чесності"). У всіх випадках видно, що відокремлення духового кохання від тілесного ніяк не вдається. Люди дурять себе, ховаючи свою хіть під покривалом духу (Наталя чи Леонід) або виправдуючи свою неохоту до тілесного кохання духовим зв'язком (Ольга чи Сергій).

Мабуть, найконтroversійнішими показалися результати аналізу рівноправності чоловіка і жінки в статевих відносинах. Дані для експерименту були такі: якщо чоловік і жінка рівні, якщо, визнаючи соціалізм, вони відкидають закони церкви щодо шлюбу як єдиної санкції на зносини, якщо визнають, що зносити — це біологічна потреба, яку мусять задовольняти як чоловік так і жінка, і якщо заздалегідь можуть забезпечити, що поважних наслідків з цього не буде, — ні дітей ні хвороби, — то чи може жінка так, як чоловік, піти і знайти собі задоволення? Винниченко випробовує це питання в "Чесності з собою", де Дара йде в готель і замовляє собі молодого чоловіка. Вона хоче йому заплатити за послугу так, як чоловік платить проститутці. Він виконує свою функцію, і Дара йде додому. Зовнішньо експеримент ніби вдався. Та, приглянувшись ближче, можна зауважити, що Дара сама не переконана беззастережно в рації свого вчинку. Вона не здолає про це признатися своєму чоловікові Сергієві. Оповідає про свій

---

16. Рудницький, цит. твір. ст. 310.

вчинок, приписуючи його товаришці, що нібито потім застрелилася. З другого боку, Сергій, виявляючи чоловічий погляд на це діло, ніяк не може погодитися з тим, що сталося. Він знав, що Дара його не любить, підозрівав, що вона любить Мирона, та ніколи не протестував проти цієї духової зради. Але як тільки йому здається, що Дара оповідає про себе, що це вона, мовляв, пішла з іншим чоловіком, без якогобудь духового зв'язку, він жахається. Дара, яка сама не була захоплена своїм вчинком, все ж таки засуджує Сергія за лицемірство й подвійну мірку:

Важна ж духовна любов. І любов ця лишилась, припустимо... А, може, це тільки в теорії, на ділі ж в цьому самому тілі, яке всі зневажають, і міститься все? Га? Поки вона душею зраджувала його з товаришем, він знав і не одштовхував... Це, мовляв, терпіти можна, а ледве торкнулась до тіла, тут вже й кінець? Злочинство й зневага. [...] Погані лицеміри перед самими собою! Власники! Збожеволій, помри, але не смій нарушити право власності чоловіка.¹⁷

І знову ж висновок той самий: зовсім інше на словах, ніж на ділі. Те саме стосується до проституції. І Винниченко і його друзі — соціалісти твердили, що проституція — це вияв експлуатації жінки капіталістичним устроєм. В такому разі було б логічно проститутток розглядати на рівні з іншими експлуатованими робітниками, допомагати їм здобути собі права, гідність. Та це на слові. На ділі, експеримент з Мироном і його сестрою-проституткою показує, що хоч чоловіки охочі заходити в публічний дім, вони стидаються і зневажають повій. Таке наставлення до Марусі мають і жінки-соціалістки. Тільки МIRON, який намагається бути чесним з собою, хоче злучити слово з ділом, але зробити це йому дуже тяжко. Хоч він удає байдужого до професії своєї сестри, він робить усе можливе, щоб стримати Олю від проституції, умовляє сестру Марусю покинути те діло і вкінці з полегшею вітає її, коли вона повертається додому.

Посередньо пов'язане з рівноправністю статей також питання про дітей. Закон природи велить, що дітей родить жінка. Але чи мусить жінка бути одружена, чи може так, як у "Таємній пригоді", підшукати собі зовсім невідомого чоловіка, запросити його в готель, випитати, чи він не має хвороб, чи може мати дітей і тоді, не кажучи йому нічого, сходитися з ним регулярно аж до запліднення? В цьому оповіданні Винниченко potwierдив, що коли не брати до уваги законів суспільства, то з погляду природного закону таке материнство зовсім можливе. Покритки існували віками, у Винниченка це продуманий вольовий акт і тому не несе в

---

17. В. Винниченко. Чесність з собою. "Твори", т. X. Київ-Відень ("Дзвін"), 1919, стст. 184, 186.

очах жінки ніякої стигми.

Аналізу проблеми дитини, доведену до логічного кінця, знаходимо в "Чесності з собою". Оля, захоплена Мироном, хоче від нього мати дитину, але без ніяких зв'язків батьківства. Він відмовляється і пояснює:

Це ж, Олюсю, найглибший акт, найважніший, не панчоха, але нова людина з'являється. Алеж, для панчохи потрібне вміння, підготовка. От, ви... "Чому ж не можна, коли вона хоче?" А я ж як? Це ж і моя дитина, чи ні? А я ж її як родю? Чи думаю я, що починаю нове життя? Я перевірів себе? Чи можу я з чистою совістю сказати, що зробив все, що міг, щоб моя дитина була здорова, сильна? Чи дійсно я хочу з цією жінкою мати діти? Чи підійшов я до цього акту з любовію та свідомістю? Говорять наші моралісти про звірин, а самі, дійсно, як звірі, дітей родять. Родив каліку й правий, так вийшло.¹⁸

Що це слова не тільки Мирона, але в цьому випадку й самого автора видно, коли порівняти їх до листа, що Винниченко написав Чикаленкові 30 жовтня 1911 року. Винниченко пише:

Женився я, себто зійшовся з тою жінчиною, від котрої хочу мати дітей, вже більше, як півроку, але до цього часу не міг нічого певного сказати, бо цей час був часом пробного шлюбу. Ми ще не знали одне одного і не могли сказати, чи зможемо заснувати сім'ю. Тепер це більш-менш вияснилось. Жінка моя — жидівка, але ми погодились, що сім'я буде українською і будемо мати дітей тільки тоді, коли мати їх підготується остільки, щоб вони могли бути виховані українцями. [...] Я хочу збудувати собі таку сім'ю, щоб вона відповідала своєму *природньому* призначенню, а не приписам моралі і законів. Я хочу, щоб вона давала і мені і громадянству, в якому я живу, користь і благо.¹⁹

Для Винниченка родження дітей було серйозним і відповідальним ділом. Якщо родження дитини мало служити якимбудь іншим цілям, наслідок міг бути трагічним. Цю пропозицію Винниченко розглядає в п'єсі "Закон", де Інна через операцію позбавлена можливості мати дітей, але переконана, що тільки дитина зможе врятувати її подружжя з Панасом. Для цієї благородної мети вона змушує Панаса найняти молоду й здорову дівчину і з нею мати дитину, яку відтак вони адоптують. І, хоч це не буде її дитина, вона буде рідна, тому що Панас — батько. Дарма, що Панас опирається цьому дикому, майже звіриному експериментові, Інна настоює, що, мовляв, "в нас є наша велика, чиста ціль. Ти згодився, що ми маємо моральне право досягти її таким

---

18. Там таки, ст. 74.

19. Євген Чикаленко. Щоденник 1907-1917. Львів ("Червона Калина"), без року видання, впис з 10. XI. 1911, ст. 240-241.

засобом".²⁰ Експеримент, самозрозуміло, не вдається. Люда, мати дитини, згідно з законом природи відмовляється віддати Мусташенкам дитину. При тому під час цього експерименту остаточно рвуться якібудь зв'язки між Інною і Панасом, як і зв'язки з тіткою — мамою Інни.

Та тут Винниченко зачіпає також іншу проблему, яка вводить до другої головної тези: чи мета виправдує засоби? Як уже видно з "Закону", найкраща мета, якщо вона не для добра загалу, а для добра одиниці, ніяк не виправдується. Але Винниченка ще більше цікавило, що коли мета таки для добра загалу, — чи тоді вона дійсно виправдує засоби? Якщо це справді так, тоді логічно випливає з цього, що засоби не можуть підлягати моральним законам або що моральні закони не є абсолютними, а міняються згідно з метою. Як тоді можна вирішувати, чи даний вчинок правильний, а чи злочин? Крім того, життя показувало, що прийняті закони, такі, як "не кради", "не вбивай", "не прелюби", санкціоновані спільнотою, яка водночас, за словами Винниченка, давала право на "обкрадання однієї групи людей другою", творила "суспільні інститути для вбивства", називала "прелюбодійство законним шлюбом".²¹

Але суть справи не в законах сучасного суспільства. Закони ці, на думку Винниченка, мали на протязі всієї історії своєю метою "все лиш охорону панування маючих".²² Суть справи в поведінці майбутнього суспільства, в поведінці соціалістів-революціонерів. Уже в "Дисгармонії" Грицько формулює проблему етичності дії:

Я нахожду, що вони [чорносотенці — Д. Г. С.] нічим не відрізняються від нас! І ми брешемо, і вони брешуть. Чим ми зараз кращі за того босяка? Ми сидимо тут і брешемо для того то, а він бреше для своєї цілі... Суть одна.²³

В погоні за абсолютністю етичної поведінки Винниченко змушує свого героя доводити думку до логічного кінця:

Я говорю, що я хочу кожную хвилину, кожний мент бути праведним. А коли я хоч раз збрешу, значить — я можу й завжди брехать.²⁴

Та Грицько бачить, що мусить брехати, бо якщо не збреше, то згине не тільки він, але й його товариші. Але він це робить не з переконання, тому й виходить "дисгармонія" між учинком і думкою, а кінець-кінцем їх усіх так чи так заарештовують.

---

20. В. Винниченко. Закон. Прага-Берлін ("Нова Україна"), 1923, ст. 39.

21. Винниченко. Про мораль..., ст. 462.

22. Там таки, ст. 465.

23. В. Винниченко. Дізгармонія. Київ, 1907, ст. 94-95.

24. Там таки, ст. 99.

Шукаючи розв'язки цієї дисгармонії, Винниченко знаходить один-єдиний вихід: гармонію думки й дії на засаді чесности з собою:

Жандарму можна брехати, бо се підказує мені й розум і почуття: правдивістю з ним я загублю й себе й своїх товаришів. Можна брехати навіть товаришу, коли брехнею врятовуєш його. Але, коли я брешу сьому товаришу й врятовую себе, тоді я брешу не лише йому, але також і своєму соціальному почуттю.²⁵

Щоб остаточно перевірити цей закон, Винниченко знову перефільтрує його в своїй художній лябораторії — в п'єсі "Гріх". Тут Марія згоджується співпрацювати з жандармом Сталинським, щоб цим урятувати всіх товаришів-революціонерів від загибелі в тюрмі. Виглядає, що мета шляхетна, і тому Марііна зрада повинна виправдовуватися. Робить це вона ніби для загального добра. Та Сталинський знає, що вона діє також з особистої любови до Івана. А знаючи це, він змушує її далі й далі видавати членів гуртка. І щойно при кінці п'єси, як сама Марія розуміє, що вона дурила себе, що вона не була чесна з собою, що робила злочин, а виправдувала його тим, мовляв, що це для загального добра, вона вивирається з лап Сталинського і труїть себе.

Коли Мирон краде в Киселевського гроші, щоб урятувати Олю від проституції, мета виправдує засіб, бо робить він це для добра ближнього без якогобудь особистого зиску. Та щоб це не привело до дисгармонії, він мусить бути щирим і чесним із собою.

Той самий вчинок, але при відмінних обставинах може бути "моральним" і "неморальним". Єдина запорака правильного — це внутрішня чесність. Та для цього треба майже ідеальних істот. Винниченко шукав їх у своїх товаришах — революціонерах-соціалістах. Та, на жаль, знаходив лише несвідомих або — ще гірше, — свідомих лицемірів. Вони були не тільки не спроможні жити і діяти за законом чесности з собою, але не могли навіть зрозуміти, що саме Винниченко старався показати.

Коли уважно прочитати його твори, то стає зовсім ясно, що Винниченко не проповідував ні скрайнього індивідуалізму, ні тотальної аморальности, ні проституції, ні брехні, ні вільної любови, ні звіриного віддання хоті. Радше він старався перевірити, чи ідеї, які в теорії звучать так прекрасно, здійсненні, і які з них виринають наслідки. Якби він жив сььогодні, він напевно проаналізував би в своїй художній лябораторії такі сучасні явища, як родження дітей в пробірці, чи штучне запліднення, чи материнство за допомогою матері-сурогата. Та його сюжети — це лише приклади того ілюстративного матеріялу, за який його ганили, а

---

25. Винниченко. Про мораль..., ст. 471.

якого він уживав, щоб перевірити суттєве: а саме, до якої міри люди вірять в те, що проголошують, до якої міри сьогоднішні Ляерти хочуть і можуть жити в згоді з повчанням старого Полонія: бути вірним самому собі. Вислід сьогоднішніх його експериментів, мабуть, був би такий самий. І хоч може сьогодні не нападали б на нього за теми творів (все ж таки погляд на етику, бодай у ставленні до статевого питання, трохи змінився), та, мабуть, далі він хвилював би своїх читачів, бо як вірно схопив Рудницький:

Ми завсіди воліємо письменника, що вірить у якийсь ідеал і палко боронить його, ніж скептика, що полишає нас у своїй холодній лябораторії.²⁶

І від себе додаю: показує нам нас самих у некривому дзеркалі.

---

26. Рудницький, цит. твір, ст. 312.

Інтерв'ю з Саркісом Параджановим

Паризький "Ле монд" від 27 січня вмістив інтерв'ю Г. Анасяна з кінорежисером Саркісом (Сергієм) Параджановим. Інтерв'ю було перекладене англійською мовою для лондонського "Таймз-у", де воно з'явилося 14 квітня ц. р.

Параджанова, відомого нашим читачам найбільше як режисера фільму "Тіні забутих предків", а також з закидів, зроблених йому Валентином Морозом в есеї "Хроніка опору" (1970), заарештовано 1974 року й засуджено на п'ятирічне ув'язнення в таборі суворого режиму. Звільнений за один рік перед кінцем цього терміну, Параджанов перебуває тепер у Грузії, в Тбілісі. Як свідчить Анасян, він живе в крайній бідності, в занедбаному старому будинку, де навіть нема водогону, безробітний, продаючи речі своєї родини, і готовий, після вичерпання цих джерел, піти жебрати. За Анасяном, Параджанов розуміє вірменську мову, але говорить нею з трудом.

На запитання про причини його арешту Параджанов відповів:

Я не розумію. Я небажана особа, я прикра завада для кожного. Мене вже раз заарештовано перед тим, на Україні, і обвинувачено в українському націоналізмі, бо я відмовився дублювати мій фільм по-російськи. Причиною відмови було те, що дублювання знизило б і звульгаризувало б значення слів і спотворило б ефект образів. При цій нагоді, треба сказати, українці намагалися використати мене. Вони заявляли, що я бороню їхню етнічну культуру й мову. Вони вітали мене за те, що мій син учився в українській школі. Тодішній президент України був моїм приятелем. Коли мене усунуно з праці, всі його друзі були стурбовані. Коли я скінчив зймання фільму "Колір гранати", я повернувся до Києва, щоб бути з моїм сином, який тоді лежав хворий. Вони скористалися з цього, щоб заарештувати мене. Їхня злоба була безмежна. Треба знати, що я не дисидент і почуваю себе чистим.

Подаємо тут переклад цієї заяви, зберігаючи двозначність уживання слова "вони". Перше воно стосується до українців, далі, звісно, не до них, а до кагебешників. "Президентом України", треба здогадуватися, тут названо Петра Шелеста.

За словами Параджанова, його спершу обвинувачували в злодійстві, потім в антирадянській агітації, але, кінець-кінцем, судили за гомосексуалізм. Обвинувачення добирали до наміру покарати. Справжньої причини цього наміру він не знає.

Засуджений за кримінальним звинуваченням, Параджанов опинився серед найгірших злочинців. Вони знущалися з нього, били його й переслідували, поки він не здобув їхньої пошани. Параджанов каже:

Я не можу не бути лихим на них за побиття й образи, але я вдячний їм за те, що вони допомогли мені відкрити новий світ. Усі видатні фільми ніщо супроти таборового життя. Якщо ти поет, ти можеш творити в цих обставинах. В'язні спромоглися знайти папір для мене. Я написав із сотню оповідань і шість кіносценаріїв. Я став їхнім співвідником. Вони оповідали мені про свої злочини, свої кохання, своє статтєве життя; вони шукали розмов зі мною — "філософом".

У таборі Параджанов також малював. Він каже: "Я намалював вісімсот образів. Вугіллям, чим трапалося, вживаючи шматки одержі або мішковини. Ці малюнки мають велике значення для мене. Я можу помилятися, але думаю, що вони багато варті". Спершу Параджанов був на важкій праці землекопа й вантажника, потім його перевели на легшу роботу — прання простирал, підмітання.

Після звільнення Параджанов не дістав праці не тільки як кінорежисер, а взагалі жадної. Він живе в постійному страху. Його словами в передачі Анасяна: "Я боюся вийти з дому, боюся влому, боюся, що сплять малюнки, зроблені в таборі". Параджанов мріє про створення фільмів на теми вірменського народного епосу про Давида Сасунського і з ранньої вірменської історії. Він пробував подавати свої сценарії до Арменфільму, але офіційні чинники не дозволили фільмування. Параджанов усвідомлює, що його мрії про вірменські фільми лишаються тільки мріями. Сучасне становище мистецтва в Радянському Союзі він оцінює такими словами:

Коли я згадую злиденність і пласку сентиментальність сучасного офіційного мистецтва, — чи то музики, танцю, архітектури, малярства чи кіна, — мені хочеться плакати. Бо я знаю, скільки величі ховає в собі багатосотрічна вірменська нація. Сьогодні все зрівняне з землею політикою, спрямованою проти творчости, проти всіх естетичних цінностей. Ми бачимо тільки гонитву нової буржуазії за модним, і це сповнює мене гірким жалем. Ще є кілька великих імен, вони творять шедеври, але публіка нічого про них не знає. Ці мистці — самотні світляні стовпи, високі дерева в лісі пересічности.

На майбутнє Параджанов дивиться не менш песимістично: "Майбутні покоління будуть ще байдужіші до визначних і відважних людей, вони, правдоподібно, будуть ще цинічніші".

PMm

СВІДЧЕННЯ ДМИТРА ШОСТАКОВИЧА

Василь Витвицький

Поява спогадів композитора Дмитра Шостаковича відбилася голосним відгомонам скрізь у світі. Як відомо, спогади ці були списані конспіративно і видані в Америці вже після смерти композитора. Партійні кола в Москві пробували не допустити до видання книжки, а згодом підняли голосні протести, змушуючи до цього також членів найближчої родини композитора. Спогади, що з'явилися під назвою "Свідчення"*, не тільки зацікавили, але й схвилювали українську громаду ще й тим, що в них описано масове винищення народних співців, кобзарів і лірників в Україні у середині 1930-их років. Буде завданням дослідників кобзарської мартирології перевірити і уточнити обставини, місце, дату і розмір згаданої Шостаковичем трагедії.

"Свідчення" це ще один причинок до контрверсій, які до цього часу оточували і саму постать композитора і його творчість. Він вже впродовж цілих десятиліть був у перших лініях на двох протилежних фронтах: в авангарді борців за оновлення сучасної музичної мови і — в ряді речників найортодоксійніших партійних напрямних. Здавалося, важко було розгадати, де і на чому стояв справжній Шостакович, а де видно було тільки маску чи заслону. Та це тільки так поверхово здавалося. В музичних колах Ленінграду чи Києва, як і на європейському Заході і в Америці, вперто втримувалася думка, що надмірно вірні, щоб не сказати вірнопідданчі виступи і заяви Шостаковича не були виявом його власного переконання, а були вимушені. Тепер, після опублікування "Свідчення" potwierдженого власноручними підписами композитора, карти нарешті відкрито.

Дмитро Дмитрович Шостакович (1906-1975), один з найви-
значніших російських композиторів 20-ого ст., був походження

---

* Testimony: The Memoirs of Dmitri Shostakovich: As related to and edited by Solomon Volkov. Нью-Йорк (Harper & Row), 1979, 276 ст.

польського. Є навіть дані на те, що його дід Болеслав Шостакович брав участь у варшавському протиросійському повстанні 1863 р. Композитор спрямовувався спершу на піаністичну кар'єру: на конкурсі ім. Ф. Шопена в Варшаві 1927 р. він одержав був почесний диплом. Зарисовуючи кількома штрихами силуету Шостаковича-композитора, ми повинні згадати передусім його дуже ранню творчу зрілість: фортепіянове тріо і цикл творів для віолончелі постали на його 17-ому році життя, а перша симфонія на 18-ому. Що ця симфонія була твором зрілим, значущим і майстерно зінструментованим свідчить те, що скоро після її постановня Бруно Вальтер виконував її в Німеччині, а Леопольд Стоковський в Америці. Свою першу оперу ("Ніс" за Миколою Гоголем) композитор закінчив на 21-ому році життя. Незвичайна в нього різноманітність жанрів і форм: від оркестрової, камерної і фортепіянової музики до хорових творів і сольоспівів, від опери й балету до музики для театру й фільмів. У нього гідна подиву плодovitість — самих симфоній п'ятнадцять, струнних квартетів чотирнадцять. Притаманна риса його музичної мови — тяга до нового: до цікавих гармонічних структур і можливостей, до наглих і несподіваних звукових чергувань, часом аж до захитання засад тональності. Він новатор у сфері формотворення, особливо в будові сонатно-симфонічного циклу. Важливе завдання в симфонічному мисленні Шостаковича виконує поліфонічна тканина. Взагалі прикметне для нього трактування музики не тільки як вияву настроїв чи почуттів, але й як висліду певної інтелектуальної чинности. В царині змісту і характеру музики слідне в нього поширення можливостей і меж від драматичного і трагічного по комічне, гротескове і саркастичне.

Проте як ціле творчість Дмитра Шостаковича виявляє деяку стилістичну нерівність і неоднорідність, а подекуди й еkleктизм. По волі, чи — скоріше — по неволі композитор доходив часом до меж, де починається вже стереотипне і навіть банальне (включаючи сюди й відгомони т. зв. масових пісень). Кажучи про його уподобання й смаки можна було б згадати, що він був гарячим звеличником двох російських композиторів — Модеста Мусоргського і Олександра Глазунова. Був доброї думки про Стравінського, зате недолюблював Прокоф'єва і як композитора і як людину. На цьому останньому могла заважити та обставина, що Прокоф'єв став "радянським" не зразу. З-за кордону він приїхав з іменем визначного композитора (йому було понад 40 років), і партійні чинники не мали до нього такого розмаху, як до місцевих музик. Правда, його теж критикували, він теж каявся, проте надуживати себе не давав. На цьому тлі могли зростати труднощі між обома видними композиторами.

Інша — сказати б — географічно-психологічна риса в портреті

Шостаковича — людини і музики: він лєнінградець народженням, вихованням, довголітньою музичною і педагогічною діяльністю, а передусім тісним прив'язанням до цього міста. Біографи звертають теж увагу на дві позамузичні пасії Дмитра Дмитровича, а саме зацікавлення грою в футбол і — в шахи.

Для творчого шляху композитора вирішальне значення мало те, що період його вільної чи бодай приблизно вільної музичної творчості й діяльності тривав не довго. У 1936 р., коли він був у самому розпалі творчої праці, прийшов перший удар. Після вистави його опери "Леді Макбет Мценського повіту" в газеті "Правда" з'явилася гостра, нищівна критика твору і його автора. Його музику визначено як явище "антинародне", неприступне для широких кіл слухачів, його самого натавровано "формалістом". За цією атакою прийшла інша в наступному році, а ще гостріша в пам'ятному 1948, коли і його, і Прокоф'єва, і Хачатуряна та інших композиторів речники партії повчали, як слід — компонувати.

Виховання і перевиховання композиторів відбувалося випробуваною метою, напади і картання чергувалися з похвалами і нагородами. Так і Дмитра Шостаковича в різні часи удекорували орденами Леніна, медалями "За оборону Ленінграду", почесними званнями тощо. Проте ціна цих прикрас була незвичайно висока. Довелося робити насилля над самим собою і прикроювати свої творчі задуми до згори встановлених і силою накинених вимірів і смаків. Треба було компонувати й кантати про "торжество" комунізму, про партію, жовтень і тому подібне. Довелося писати, чи хоч би підписувати заяви і статті, які не раз стояли в прямій протилежності до того, що було на думці чи на серці.

Ось що писав, а — можливо — тільки підписував своїм прізвисьцем Дмитро Шостакович у 1953 році.

На жаль, ми не завжди з достатньою послідовністю уводили в життя мудрі вказівки партії...

І моїй творчій долі я не раз зазнавав благодяного впливу високопринципової партійної критики. В ній завжди відчувалася батьківська сталінська турбота за розвиток радянської музики, стремління допомогти виправити похибки, показати єдиний вірний шлях до переборення чужих впливів...

(Советская музыка, 1953, ч. 4)

Підпис Шостаковича подибуємо й під статтями, писаними у відомому в радянських умовах співавторстві. Одна з таких статей з'явилася 1956 р. в журналі "Советская музыка" (ч. 12). Статті цій

досить багато уваги присвятив був Антін Рудницький у своєму історично-критичному огляді "Українська музика" (Мюнхен, 1963). Згадати б, що автор називає там Шостаковича "композитором у Советському Союзі число 1". Отож у статті з 1956 р. гостро скритиковано симфонічну музику українських композиторів. Скритиковано за те, що, мовляв, у цих композиторів не проявилось бажання шукати нових засобів вислову і виходу поза межі здавна прийнятого, традиційного.

Насамперед, треба згадати, що Шостакович був добре зазнайомлений з музичним життям України і — як про це буде мова далі — мав доволі близькі зв'язки з українськими музикантами. Він знав, не міг не знати, що на полі мистецько-творчих вольностей становище в Україні було куди складніше і гірше, ніж у Росії. Йому відомі були ходіння по муках, яких доводилося дізнавати таким композиторам, як Борис Лятошинський, Левко Ревуцький та інші власне за їхні новаторські пошуки. Важила ще одна некорисна для української музики обставина. За Шостаковичем, Прокоф'євим та іншими російськими композиторами увесь час пильно слідували на Заході Європи і в Америці, а їхні нові твори негайно включали в програми своїх концертів. Українськими композиторами та їхніми творами там не цікавилися, як, зрештою, не цікавляться й сьогодні. Зваживши ці обставини, ми впевнені, що Шостакович згадав вгорі статтю написати не міг. Був це просто один з тих випадків, коли його і його авторитет використовували і надуживали. Діялося це теж таким способом, що його часто висилали за кордон до участі у т. зв. конгресах миру (Нью-Йорк 1949, Варшава 1950, Відень 1952). Йому доводилося виголошувати заяви, згідні з напрямними генеральної партійної лінії. Кількаразово його силували до ролі депутата Верховної Ради РРФСР.

У своїх спогадах композитор не раз згадує про засоби "самооборони", про "щити", якими він заслонувався від ударів. Одним з таких його самооборонних засобів при нагоді зборів і зустрічей була — мовчанка і повне замкнення в собі. Це на власні очі могли спостерігати члени львівської делегації музик, що брали участь у з'їзді композиторів у Києві на весну 1940 року. На протязі повних десятиох днів тривання з'їзду ми мали нагоду приглядатися Шостаковичеві, на якого — правду кажучи — мали особливе око. Він не пропускав ні одного концерту, ні одних зборів чи дебат, що відбувалися вечорами цілих десять днів. Сам участі в дискусіях не брав ніякої, а його заховане за окулярами обличчя було увесь час незмінне: ніякої усмішки, ніякого виразу хвилювання. Як пригадую, так було навіть у готелівій ідальні, в якій позамісцеві делегати зустрічалися кілька разів денно. Арам Хачатурян, який увесь час дотримував Шостаковичеві товариства,

у повному контрасті до свого колеги був рухливий, говіркий і — не раз — усміхнений.

Згадаємо тут ще одне свідчення, цим разом з іншого місця і з іншого часу. П. Г. Ланґ, редактор видаваного в Нью-Йорку журналу "Musical Quarterly" присвятив свою статтю в числі за жовтень 1967 р. станові музики в Радянському Союзі. На його думку, марксистська естетика виявилася безоглядною і догматичною, вона не допускає ніякого прояву мистецької ініціативи й оригінальності. Музична політика ЦК партії Радянського Союзу привела до ситуації, яку можна було б уважати за комічну, якби її наслідки не були такі трагічні. Ланґ пише:

Шостакович, який переростає своїх колеґ, без сумніву розуміє цю проблему і терпить з приводу цього. Кілька років тому ми могли це бачити на свої власні очі. Група російських композиторів відвідувала нашу країну і зустрілася з пресою. Під час конференції Шостакович мовчав і, дивлячись на його сумне обличчя і відвернені очі, ми відчували до нього велику симпатію. Кожного разу, коли хтось звертався до нього, вправний комісар від музики, Хренніков, брався відповідати з гладкою і добре витренованою ефективністю, кажучи — точнісінько — ніщо.

У похвалу американським музикам і особливо музичним журналістам треба вписати те, що вони у своєму ставленні до мистців з того боку виявили чимало виrozumіння і зрозуміння тамошніх незвичайно складних обставин (якого зрозуміння не виявили, на жаль, деякі недавні європейці). Про зустрічі з Шостаковичем на американському терені можна було в різних варіантах вичитати одне: ніхто не ставив гостеві питань, які могли б уводити його в заклопотання або в неласку з боку його наставників.

Як про це була мова вгорі, Дмитро Шостакович мав на протязі своєї рухливої і різноманітної музичної діяльності чимало близьких творчих контактів з українськими мистцями. Уже його перші кроки в царині симфонічної музики були зв'язані з постаттю українського диригента світової міри Миколи Малька. На чолі Ленінградської симфонічної оркестри Малько вивів у світ першу симфонію юного композитора. Було це 1926 року. В наступному році під орудою Малька прозвучала й друга симфонія Шостаковича, написана для оркестри й хору.

Не менше значення для Дмитра Дмитровича мала його співпраця з видатним українським оперним режисером Миколою Смсличем. У 1930-их роках Смолич здійснив був на сцені

ленінградського Малеого оперного театру вистави двох згаданих вгорі творів Шостаковича, а саме опер "Ніс" і "Леді Макбет Мценського повіту". Як видно з листів, надрукованих в українському перекладі в журналі "Музика" (вересень-жовтень 1976), Шостакович був високої думки про Смолича — режисера. У листі від 3 листопада 1930 р., в якому є теж цікаве порівняння московського оперного театру з одеським і київським, Шостакович писав:

Між іншим, у Москві я бачив два акти "Євгенія Онегіна" у Великому театрі. Враження різко негативне. Дуже погано грала оркестра. Погано співав хор і солісти. Багато, очевидно, доведеться попрацювати. Тепер Великий театр стоїть осторонь розвитку оперного мистецтва. Це мистецтво тепер існує і розвивається швидкими темпами в Одесі і в Києві, де я нещодавно побував. Там більше творчої енергії, ніж у Москві... Моє бажання таке: повертайтеся до Ленінграду. Без Вас тут дуже і дуже нудно. Всі про це говорять...

В іншому листі (7 липня 1946) мова про оперу "Честь" композитора Германа Жуковського. Шостакович познайомився був з уривками цієї опери і радив Смоличеві поставити її (це здійснено 1947 року).

Шостакович високо цинив видатного співака Бориса Романовича Гмирю. Листування з років 1954-1962, надруковане в згаданому числі "Музики", показує, що композитор був не тільки "палким шанувальником" мистця-співака, але й прив'язував велику вагу до його думки і оцінки своїх власних творів. Тут — власне — виявляються привабливі риси видатного композитора: його самокритицизм і скромність.

Однією з тем їхнього листування був цикл сольоспівів Шостаковича на слова Є. Долматовського. Спершу композитор звертався до співака з проханням твір проспівати. Співак, одержавши ноти, погодився, але пропонував зробити деякі зміни в тексті й музиці. Тим часом, незалежно від цих розмов, композитор знеохотився був до своїх власних сольоспівів і навіть писав до Гмирі: "Викиньте їх!" (10 січня 1955). Співак не тільки цього не зробив (сталося добре, бо це був єдиний нотний примірник), але й включив сольоспіви в програму одного зі своїх камерних виступів. Інакше сталося з циклом на слова Пушкіна. Твір не припав був до вподоби вимогливому виконавцеві, і він дав це композиторові відчутти. Останній прийняв таку розв'язку справи з повним визнанням, пишучи в листі 19 червня 1962 р., що і похвали визначного мистця-виконавця і його осуд — речі для композитора потрібні й корисні. Після одержання однієї з платівок, наспіваних Гмирею, Дмитро Дмитрович писав:

Уже багато разів я ставив Вашу платівку з творами Мусорг-

ського. Я не вмію говорити, а тим більше писати компліменти, однак не стримався від того, щоб не висловити Вам моє повне і гаряче захоплення Вашим дивовижним мистецтвом. Можливо, це викликане і тим, що Мусоргський — один з моїх найулюбленіших композиторів.

(Лист з 1 квітня 1959)

Додати б до сказаного, що обидва музики неодноразово зустрічалися, а Шостакович — бувало — заїздив до Гмирі на дачу під Києвом.

Як один з проявів Шостаковичевого зацікавлення українською музикою варто згадати його відгук на "Чотири українські пісні" київського композитора Леоніда Грабовського. Твір, написаний для мішаного хору й оркестри, стрінувся з дуже прихильною і — ми сказали б — теплою оцінкою критика, чи не найавторитетнішого в усьому Радянському Союзі. Що ця оцінка була великою заохотою для молодого композитора, зайво говорити. Слова Шостаковича про "прекрасне враження", яке справив на нього твір Грабовського, облетіли сторінки різного роду музико-знавчих видань, включаючи сюди й працю Бориса Шварца про музику і музичне життя в Радянському Союзі (Лондон, 1972), статтю Вірка Балея в німецькому журналі "Мелос" (1976) та інші. Зате жестом супроти недавно померлого композитора було виконання твору, присвяченого Шостаковичеві, в програмі симфонічного концерту, що відбувався під час з'їзду композиторів України в квітні 1979 р. Це чималого розміру триптих для скрипки сольо й оркестри, що зветься "Пам'яті великого композитора", твір Ігоря Асєєва, одеського композитора, автора хорового циклу на слова І. Франка.

Що твори самого Шостаковича, особливо його симфонії і камерні твори, мали й досі мають важливе місце в музичному житті України — річ зрозуміла. При кінці 1974 р. в Києві відбулася прем'єра нової постанови опери "Леді Макбет Мценського повіту", тільки тепер вона йшла в трохи зміненій редакції під назвою — "Катерина Ізмайлова". Той самий зміст опери, взятий з "темного царства" давньої Росії, ті самі дійові постаті, та сама — в основному — музика, за яку колись композиторові закидали "формалізм", "реакційність", "декадентство", "антинародність", тепер удостоїлись у пресі самих суперлятивів: "монументальність", "геніяльна музика", "художньо досконале ціле", "висока моральна і художня напруга". Один з прикладів, як то генеральна партійна лінія ходить зигзагами, справді головокружними.

Про молодого ще композитора говорив колись музико-

знавець Борис Асаф'єв, що він, Шостакович, один з-поміж тих мистців, які "дихають атмосферою сучасності на свій лад". Було трагедією композитора, що йому власне не дали можливості вільно і на свій лад віддихати сучасною музичною атмосферою. Наслідки були такі, що він щільно замикався в собі і — сповідався в своїх творах, у своїй музиці. Звідси у ній такі часті виливи смутку, безнадії і трагізму. А це і собі треба було прикривати вдаваними вибухами оптимізму ("до вершин людського щастя") і навіть виявами фанфарної бойовості, такої далекої від вдачі композитора.

Життя і діяльність Дмитра Шостаковича з їх перемінним підвищенням і приниженням, з орденами і засудами, його поранена партійними директивами творчість, його численні писані і говорені заяви лояльності і — врешті — залишені ним спогади це одне велике і яскраве свідчення. Це свідчення проти панівної тоталітарної системи, проти монополізації культурного життя однією партією чи групою, проти тиранського адміністрування культурними процесами і — що найважливіше — проти насильства над мистецькою творчістю. Для цивілізованого світу це пересторога, яку варто пам'ятати.

Тіто і його спадщина

Анатоль Камінський

Тіто ввійде в історію передусім як визначний партизанський стратег, будівничий повоєнної Югославії та оборонець її незалежності; творець нової, унікальної соціально-економічної системи, з її східньо-комуністичним "державним капіталізмом", змодифікованим і оживленим — якоюсь мірою — новітнім, справжнім капіталізмом; і як ідеолог ще однієї марксистської школи.

Вклад Тіта в партизанське концептування й практику стосується не лише до минулого, але й сучасного. Нема сумніву, що його військова думка лишила свою печатку й на теперішній оборонній стратегії югославського генерального штабу, наріжним каменем якої залишається по сьогодні партизанська війна проти евентуальної советської інвазії. Практичний партизанський хист Тіта проявився був теж не лише в самій безпосередній війні з німецьким агресором та його союзниками під час Другої світової війни, але й у його маневруваннях та розграх між національними сербськими четніками Драже Михайловича, з одного боку, і німецькими коляборантами — хорватськими усташами Анте Павеліча і сербськими квіслінґами Мілана Недіча, з другого. А також — між російським союзником і західними альянтами, які кінець-кінцем теж поставили на Тіта. Тут партизанський геній переходив уже в позавійськові, чисто політичні, часто "макіявеллівські" виміри.

Залишаючи на боці ідейно-програмовий аспект, не можна не визнати масштабности й монументальности доконаних Тітом діл. Не забуваймо, що ще до 1918 року Югославія як така, властиво, не існувала, а після інвазії Німеччини, Італії, Угорщини й Болгарії в квітні 1941 р. вона повністю розвалилася. Наприкінці війни треба було таки чогось більше, ніж самих тільки сприятливих зовнішніх обставин, щоб наново зліпити й закріпити конгломерат із шести автономних республік (Сербія, Хорватія, Словенія, Боснія-Герцеговіна, Македонія, Чорногорія), і двох автономних областей (Войводіна з більшістю угорського населення і Косово-Метохія з мусулманським переважно шіптарамі-албанцями); п'яťох народів (серби, хорвати, словінці, македонці, чорногорці), трьох головних мов (сербо-хорватська, словінська і македонська), трьох релігій (православні, католики, мусулмани), двох алфавітів

(кирилиця і латинка) та ряду національних меншин, серед яких опинилися і ми, українці, разом з угорцями, албанцями та ін.

Але найвизначнішим і найбільшим ділом Тіта і його колег було, без сумніву, збереження державної незалежності Югославії і остаточне вирвання її з російської сателітної орбіти в 1948 р., коли він перший наважився поставити чоло Москві, не побоявшись всіх погроз і шантажів Сталіна, який бундючно заявляв, що, мовляв, вистачає йому "кивнути пальцем у чоботі", щоб розміжчити Тіта... Тіто знав добре не лише Сталіна, але й російську політичну ментальність і це, очевидно, допомогло йому в його спротиві Кремлеві. Ще в 1915 р. він потрапив був у російський полон як вояк австро-угорської армії, в 1917 р. брав участь у липневих демонстраціях у Петрограді, в 1918 р. вступив до Червоної міжнародної гвардії. Після закінчення війни повернувся до Загребу, але вже в 1935 р. він знову в Росії, тим разом як високий функціонер Комінтерну. Тоді він теж побачив на власні очі сталінську м'ясорубку 1930-их років, що про неї він пізніше висловлювався з обуренням, мовляв, "усе моє єство бунтувалося проти того, що я бачив в Москві... але, з іншого боку, я думав, що все це тимчасова внутрішня справа".* Пізніше, в безпосередньому спілкуванні з Сталіном і його соратниками, він переконався, що це була не тільки "тимчасова внутрішня справа"... Зрештою, важливу роль в поставі Тіта проти Москви відіграло, самозрозуміло, теж те, що не радянська армія, але тітовські партизани вигнали німців з Югославії. Совети прийшли вже на готове.

Тіто не лише виграв був у конфлікті з Москвою, але пішов на дальшу конфронтацію з Кремлем щонайменше в трьох площинах. У зовнішньо-політичній ділянці він висунув концепцію тітоїзму, як унезалежнення сателітів від Москви на базі національного самовизначення і збереження національної власнопідметности та суверенности. Одночасно, ставши рупором Третього світу, він скріпив у ньому неутралістичну течію та перекреслив тодішні пляни СРСР підпорядкувати собі ці країни. В полемічних пересправах з Москвою югославські політики й теоретики категорично обстоювали принцип незалежности й рівноправности соціалістичних націй, а тодішній близький приятель Тіта Мілован Джілас ще літом 1949 р. покликався не лише на Маркса і Енгельса, але й на Леніна, який, мовляв, признавав теж, напр., можливість існування самостійної соціалістичної України...

Слід визнати, що Тіто дійсно зробив принайменше частково успішно спробу розв'язати національне питання в багатонаціональній державі на принципі т. зв. пролетарського інтерна-

---

* Tito. Vladimir Dedijer. Нью-Йорк (Simon and Schuster), 1953, ст. 100.

ціоналізму, без домінації одного "старшого" народу. Це було велике досягнення в порівнянні з розв'язанням національного питання в СРСР, хоч воно не дорівнює, очевидно, політичним структурам вільних народів. Для свого повного успіху цей експеримент вимагав би куди глибшої демократизації і перебудови всієї державної структури, ніж Тіто був готовий припустити.

В зовнішній політиці Тіто думав широкими гльобальними масштабами — можливо, що на тому заважив теж його комуністичний вишкіл — і, будучи в надзвичайно важливому стратегічно геополітичному районі, робив усе, щоб відбившися від Москви, не підпасти одночасно під протекторат Заходу, а точніше США. Звідси теж його маневрування Третім світом і протиставлення його обом — СРСР і США.

У соціально-економічній ділянці Тіто створив нову марксистську систему і "школу", яка полягала в певній децентралізації народного господарства, створенні робітничих рад як співвласників підприємств, впровадженні вільного ринку як часткового регулятора економіки, проголошенні війни бюрократії і т. п. В той самий час, коли на Заході капіталізм прогресував у напрямі "народного капіталізму" і "співвирішування робітників", в Югославії те саме робив соціалізм, мавпуючи новітній капіталізм, але йдучи в напрямі власного реформованого соціалізму. І нічого дивного, що навіть спадкоємці Мао, поставивши собі за мету модернізацію економіки і Китаю взагалі, наслідують подекуди в себе робітничі ради та югославські менаджерські методи і способи.

В ідеологічній площині Тіто створив одну з найнебезпечніших для КПРС "єресей" марксизму. Він перетворив КПЮ на менш ортодоксійно-доктринерську організацію нового типу — Лігу комуністів, розділив партійні і адміністративні функції; провів часткову демократизацію і децентралізацію у внутрішній політиці, що їх годі уявити собі в радянській дійсності; дав більшу автономію республікам і національним меншинам, ввів незалежних кандидатів у виборах, обмежив цензуру, відкрив кордони. Коротко — зробив перші кроки в напрямі того, що деякі європейські комуністи називають "плюралістичним соціалізмом".

Все це однак ще аж ніяк не значило, що Тіто став був сам демократом, демократичним соціалістом чи навіть комуністом з дійсно "людським обличчям" або що він здемократизував і злібералізував Югославію. Навпаки. Партійна владна монополія залишалася далі в руках апарату Ліги, а централізм давав себе відчутти на всіх головних магістралях адміністрації, доля ринку допускалася в таких межах, в яких вона не загрожувала партійній монополії. В квітні 1952 р. один із друзів Тіта Кардель у своїй

промові в парламенті твердив, що югославським комуністам ідеться про те, щоб "заводи й суспільне виробництво вирвати не лише з рук приватних капіталістів, але й теж із рук бюрократії і передати керівництво цією продукцією — в тій чи тій формі — в руки самих продуцентів". Сам Тіто теж не раз говорив, що він вважає державну власність найнижчою формою суспільної власності, а не найвищою, як це твердили і твердять лідери КПРС. Але попри це "ножиці" між деклараціями і дійсністю залишалися. Та й самі економічні осяги не були такі великі, як дехто сподівався.

А все ж таки, незалежно від усіх цих обмежень і недотягнень, в Югославії створено певні ліберальніші умови, і в порівнянні з СРСР і сателітами тут можна говорити про певну бодай підскубану демократизацію і децентралізацію та відносну сяку-таку "свободу". Можливо, що це заслуга не лише самого режиму, але й самої югославської ментальності, її південноєвропейських первнів; адже італійський фашизм теж у дечому був багато легший від німецького нацизму. А югославська ментальність — це продукт дуже складних і різнорідних елементів, наверстованих впливами і австро-угорської культури з її католицизмом, і візантійської з її православним християнством, і отомансько-турецької з її мусулманською вірою.

Всі ці іконостасні чини і осяги Тіта (серед яких не бракує і менш іконостасних вчинків, таких, як, напр., ув'язнення арх. Степаніча, розправа з хорватами, вбивство Михайловіча, ув'язнення свого найближчого друга Джіласа і т. п.) не вичернують однак ще вповні його політичної силъвети. Основною бо рисою його профілю як політика було те, що до самого кінця свого життя він залишався націонал-комуністом, був дійсно продуктом і виразником двох протиставних собі течій — націоналізму і комунізму.

Немає сумніву, що Тіто був передусім югославом-державником і патріотом та суворо перестерігав національні інтереси Югославії, (а не самої Хорватії, що її він був сином). Але водночас він таки був комуністом-доктринером і попри всі гіркі досвіди з російським комунізмом та помимо вродженого в нього прагматизму, він залишався вірним старій марксистській ідеології. Його реформізм, який ішов на руку національному інтересові Югославії, був постійно темперований і обмежуваний "традиційною" марксистською доктриною. Звідси в нього половинчасті розв'язки, звідси зупинки на половині дороги чи то в питаннях демократизації, децентралізації, чи ролі вільного ринку і т. п. Все в нього допускалось лише до певної межі і міри, за якими постійно стояла небезпека чергового відвороту, нових контролів і репресій та нового зашморгу.

Навіть у зовнішній політиці він цупко держався подиктованого ідеологічною доктриною дещо ілюзорного неутралітету і шукав опертя та союзників в Індіях, Кубах і Ганах, хоч кожному було ясно, що доля Югославії весь час була щільно пов'язана передусім з Європою і США. В 1961 р. Тіто приймав у Београді вершки Третього світу, на чолі з такими його світочами як Неру з Індії, Сукарно з Індонезії, Гайле Селясіє з Етіопії, Насер з Єгипту, Бургіба з Тунісу і т. д. Серед них тріумфував Тіто, який бачив у Третьому світі свою опору, своє запліччя і глобальні виміри власної сили. В 1979 р. Третій світ приймав Кастро в Гавані, і немічний Тіто, сидячки, безсило, хоч стоїчно, мусів приглядатися до того, як "неутральні" обирали Кастро своїм речником і як титівська концепція неутральности щораз більше "неутралізувалася" в напрямі проросійського тренду. (Лише в 1980 р. спинила цей процес якоюсь мірою советська інвазія в Афганістані).

Чи здавав собі Тіто тоді вповні справу з цього і чи зробив потрібні висновки? Висновки — не тільки в зовнішній, але й у внутрішній політиці? Чи може вважав тоді, що йому вже пізно і висновки та практичні кроки доведеться робити не йому, а його спадкоємцям. А вони конечні й невідкладні, якщо Югославія має себе зберегти перед черговим наступом російського імперіялізму, який не заважається скористати з першої-ліпшої нагоди, щоб "визволити" ще кілька "братніх народів".

Про самі ці висновки і кроки дуже виразно і доречно висловився колишній приятель Тіта — Мілован Джілас — у "Нью-Йорк таймз-і" з 24 січня 1980 р.

Вибір Югославії обмежений: або поглиблення хаосу і ізоляції та пов'язана з цим слабкість супроти советської інвазії, або поступова демократизація і пов'язання справи своєї незалежності з Західною Європою... Югославія мусітиме злібералізуватися внутрішньо і відкритися на Захід зовнішньо, тому що це є передумовою, одинокою передумовою, для внутрішньої стабілізації і для вдержання себе як незалежної країни...

ШОТЛЯНДСЬКИЙ НАЦІОНАЛІЗМ

Алан Скед

Британські острови охоплюють дві держави — Сполучене Королівство (United Kingdom) і республіку Ірландію. Сама назва "Сполучене Королівство" — це скорочення назви Сполучене Королівство Великобританії і Північної Ірландії. У склад Великобританії входять усі країни на найбільшому з Британських островів, себто Англія, Шотландія і Велз. Англія *не* є Великобританія, а чужинці, які їх ототожнюють, учиняють поширену помилку. Типово перша французька фраза шотландських школярів в їхній першій закордонній подорожі — "Je suis écossais, ne pas anglais" (Я шотландець, не англієць).

Це не значить, що між шотландцями і англійцями є ворожнеча. В дійсності її на диво мало. Чужинці припускають, що коли хтось шотландець, то це вже його робить англійцем — так само, як канадців дуже часто вважають за американців, а австрійців за німців. Але ця аналогія не повна, бо австрійці й канадці мають свою державу, а шотландці — не мають. Існує, в додатку, ще одна різниця. Канада й Австрія як держави — з історичної перспективи доволі пізні формації — дехто може навіть назвати — штучні. Натомість, шотландці, в яких відчуття національної окремішності є набагато стійкіше, ніж у більшості канадців чи австрійців, опинилися без своєї держави від 1707 р., дати "сполучення парламента" Шотландії і Англії. До того часу незалежна шотландська держава існувала впродовж багатьох століть, і вираз "шотландський націоналізм" окреслює рух, який прагне її відновити. Цей рух тільки недавно здобув політичний успіх, але вже дійшов до максимуму свого політичного розвитку і тепер почав тратити на силі. Проте було б недоречно його остаточно списати з рахунку.

Як, отже, належно оцінити недавній ріст і спад шотландського націоналізму і його рушія, Шотландської національної партії — ШНП (Scottish National Party)? Перше, ніж удатися до політичної аналізи, треба з'ясувати історичне тло. Нема потреби починати з самого початку, але треба насвітлити дещо з шотландської

Д-р Алан Скед (Alan Sked) народився 1947 р. в Глезго високу освіту здобув у Глезго, й Оксфорді, від 1972 р. лектор історії в Лондонському університеті (Школа економічних і політичних наук). Серед його праць знаходимо "Post-War Britain, A Political History" (Повоєнна Великобританія, політична історія) і "The Survival of the Habsburg Empire" (Тривання імперії Габсбургів). Стаття, що тут друкується, написана спеціально для "Сучасности".

середньовічної історії з часів перед вирішальною датою — 1707 рік — рік британського історичного сполучення.

Поперше, для розуміння дальших подій важить те, що поселення племен у середньовіччі привело до розподілу між Півднем і Північчю — між Долішньою і Горішньою Шотляндією (Lowlands і Highlands). Долішню Шотляндію заселили англосаксонські племена; населення гірської Шотляндії зберегло свої кельтські (себто піктські й ірландсько-шотляндські) корені. В дійсності розподіл був складніший, ніж тут поданий, — для повнішого образу треба було б узяти до уваги впливи варягів, норманів і ін. — але для цього нашого есею вистачить не забувати про поділ на Північ і Південь — про т. зв. "Гірську межу". Вона ще більше скристалізувалася в наслідок Реформації ("клани", чи племена гірської Шотляндії, лишилися вірні католицизмові) і відіграла важливу ролю в повстаннях Джакобітів 1715 і 1745 рр. "Доброго принца Чарлза" (Bonnie Prince Charlie)—претендента на британський трон з династії Стюартів 1745 р. підтримували гірські католицькі клани. Це вони вдерлися на південь в Англію аж до міста Дербі. Але Джакобітів примушено відступити, і під Каллоденом вони зазнали поразки від Кумберлендського герцога на чолі армії, що здебільша складалася з вояків Долішньої (протестантської) Шотляндії. Опісля британський уряд застосував таку політику проти кланів, яка в суті речі становила геноцид: клани роззброєно, їхню землю відібрано, їм заборонено носити традиційний (тартановий) одяг, грати на дудах; їхні оселі знищено; у фортецях і при військових шляхах утримувано окупаційне військо. У наслідок цього Шотляндія кланів цілковито перестала існувати аж до початку 19-ого ст., коли її відродили романтики типу Вальтера Скотта.

Проте відмінність між Долішньою й Горішньою Шотляндією тривала, і не тільки через окремішність їхньої культури. Великий вплив на продовження цього розламу мав господарський і суспільний розвиток у 19 сторіччі. Від початку цього сторіччя Долішня Шотляндія ввійшла в стадію індустріяльного розвитку й росту людности. Натомість гірська Шотляндія стала жертвою т. зв. "Гірської чистки" — багато тисяч дрібних гірських орендарів були вигнані аристократами-землевласниками, які на звільнені землі навезли далеко прибутковіші отари овець. Цим започатковано спад людности в країні, що тривав ціле століття, так що в 20-ому ст. населення Шотляндії здебільша концентрувалося в індустріялізованій, центральній смузі між Глезго і Едінбургом, тоді як у гірській Шотляндії зосталося гельсько-мовне селянське населення, підвалини культури якого безперервно слабшали.

Другим важливим фактом середньовічної історії було заснування самостійної шотландської держави. Шотландську незалежність остаточно ствердив шотландський король Роберт Брюс 1314 р. в битві під Баннокберном (цю подію шотландські націоналісти й тепер відзначають щороку). Опісля Шотландія існувала як окреме від Англії королівство аж до 1603 р., коли Джеймс VI, король Шотландії, став, як Джеймс I, також королем Англії по смерті Єлисавети I. 1649 р. одначе династію Стюартів повалено, а слідом за тим Шотландію завоював Олівер Кромвел. Та 1660 р. король Чарлз II повернувся, а разом з ним відродився шотландський парламента. Щойно 1707 р., коли парламенти Шотландії і Англії прийняли Акт унії, постала Великобританія.

Як же дійшло до цього сполучення? Як стало можливо договоритися про знесення державности, з якої так довго користано? Деякі шотландці — переважно націоналісти — розглядають унію як акт державної зради. Їм важко зрозуміти, як з початком 18 ст. міг зникнути націоналізм, що квітнув стільки століть. Бо немає сумніву, що націоналізм був широко розповсюджений і популярний у Шотландії навіть на початку 14-ого ст. Військо великого шотландського патріота тих часів Вільяма Воллеса складалося з простого народу, дрібних землевласників і "сільської громади". (Багато аристократів не підтримували цей рух). У подібному дусі відома Албротська Декларація 1320 р. могла проголосити:

Аж поки з нас залишиться хоч одна сотня, ми ніколи, за ніяких обставин, не піддамося англійському пануванню. У всій ширості ми боремося не за славу, не за багатство, не за честь, а за свободу — те єдине, чого ні одна чесна людина не зрікається, хіба разом із життям.

Так у Шотландії націоналізм випередив на кілька століть націоналізм, що витворився за Французької революції. Чому ж він зник? Але спершу що його породило? Відповідаючи на ці запити, ми розкриємо причину Унії 1707 р.

Походження середньовічного народного націоналізму не ясне. Можливо, як це зформулював один автор, що "успіх, одного за одним, загарбників аж до часу об'єднання Шотландії в державу в 1034 р., успіх, до якого спочатку ставилися байдуже, створив ідеальні передумови для того, щоб постало відчуття власної окремішности, що його ще підсичували англійські спроби підпорядкувати собі шотландців". Іншими словами, війни з Англією створили досвід такої сили, що він охопив більшість прошарків суспільства. В додатку, Шотландія протягом двох з половиною століть перебувала під більшим впливом з континенту

(головне французьким і німецьким), ніж Англія, фактична сила якої полягала в її ізоляції. Саме англійська небезпека змушувала шотландців шукати зв'язку з Європою. Це зокрема стосувалося до періоду перед Реформацією коли, напр., шотландське право розвивалося в цілком відмінному напрямі від англійського. Загально говорячи, "коли шотландські загони змагалися на французьких землях проти англійців, шотландські вчені перебували в багатьох з найвизначніших європейських наукових центрів. Університет Св. Андрія прийняв програму викладів Паризького університету, а його статут взурувався на інших французьких університетах. Якийсь час на землях Шотландії навіть перебувала французька армія, а часами шотландський двір був центром французької культури".

Проте середньовічний шотландський націоналізм не був довговічний. Мало хто з народу брав в 15-16 ст. участь у непривабливій феодалній політиці з її "королівською сваволею й жорстокостями аристократії". Згодом Реформація 1559-1560 рр. накинута нову систему вартостей так, що "теологія змінила поняття націоналізму й свободи". Націоналізм лишився тільки співцям балад і поетам, виринаючи, напр., у Роберта Бернса в відомій поемі "Брюс перед своїм військом напередодні битви під Баннокберном". Ця славнозвісна поема 1793 р. стала сьогодні напівофіційним гімном шотландських націоналістів:

Scots wha hae wi' Wallace bled
Scots, wham Bruce has aften led
Welcome to your gory bed
Or to victorie.

Now's the day and now's the hour
See the front o'battle lour;
See approach proud Edward's power —
Chains and Slaverie!

Wha for Scotland's king and law
Freedom's sword will strongly draw,
Free-man stand, or Free-man fa',
Let him follow me!*

Але навіть Бернсів націоналізм не був послідовний. При кінці 19-ого ст. Джон Нікол (John Nichol), професор у Глезго, друг

---

*Вас, шотландців, що із Воллесом страждали, вас, кого вів Брюс, вас вітає ложе крові або шлях до перемоги.

Прийшов день і вже година, гляньте — вже перед нами поле битви; ідуть на нас гордого Едварда сили — ланцюги, ярмо!

Хто за шотландського короля й закон, видобуде меч свободи відважно, хто зважився вистояти вільним або вільним впасти, іди за мною!

Кошута і Мацціні влучно схарактеризував Бернса як автора ревієму Долішній Шотляндії "як окремії національності", який був у той же час пророком нового універсального демократичного ладу. За словами Крістофера Гарві (Christopher Harvie), історика шотландського націоналізму — "його поезія стала частиною поширеного в Європі в 19-ому ст. радикалізму, а цей радикалізм разом з індустріалізацією швидко руйнував залишки шотландської політичної відмінности, а разом з тим і основу будь-якого впливового націоналістичного руху". Проте на той час Шотляндія вже не була незалежною державою.

На 1603 р. припало "Сполучення Королівств" (Union of the Crowns). Король Джеймз VI і I переніс свій двір до Лондону і, спираючися на економічну й політичну силу Англії, приборкав непокірну шотландську аристократію. Він хвалився: "Це я можу сказати про Шотляндію, і цим я можу справді похвалитися. Ось я тут сиджу і нею правлю пером. Що напишу, те здійснено". Він надіявся, що Шотляндія з часом "стане такою як Кумберленд і Нортумберленд і ті інші віддалені й далекі [англійські] графства". У Джеймза була справді надія, що Шотляндія тісніше пов'яжеться політично й економічно з Англією. Але англійці на це не пішли, а до справжнього об'єднання дійшло щойно після усунення династії Стюартів.

Стосунки між Шотляндією і Англією в 17-ому ст. були складні. Спротив англіканізму й божественному праву королів означав, що шотландці опинилися по боці парламенту супроти намагань королівського абсолютизму Чарлза I. З другого боку, страта короля (все ж таки представника шотландської династії) спричинила розрив з Англією, а Кромвел своєю окупацією Шотляндії здійснив політичне й економічне приєднання країни. За період Реставрації поновлено єпископалізм у Шотляндії, і так сталося, що Шотляндія підтримувала Славетну революцію і (згодом) спадковість Ганноверської династії. Договір 1688 р. приніс підсилення шотландського парламенту і відновлення Асамблеї (Пресвітеріянської) церкви Шотляндії, а це створило труднощі в керуванні Шотляндією.

У 1688-1707 рр. стосунки з Англією були дуже неприязні. Погані врожаї, тарифи, встановлені Англією на імпортовані шотландські товари, утрата традиційного шотландського експортного ринку під час англо-французьких воєн, а найголовніше — катастрофічний провал експедиції Дарієна 1699 р. (спроба Шотляндії заснувати колонію в Панамі), проти якої виступила Англія — все це підсилювало ворожнечу. З другого боку, проєкт Дарієна багатьом показав потребу ввійти в усєбрітанське торговельне об'єднання, бо тоді шотландські

товари дістали б доступ до імперських ринків. Тим часом Англію почала непокоїти можливість, що шотляндці зв'яжуться з Францією, розірвуть, із смертю королеви Анни, сполучення королівств і відновлять династію Стюартів у Шотляндії. Іншими словами, шотляндське невдоволення становило загрозу Англії. У цих обставинах постала унія парламентам 1707 р. і створено "Великобританію".

Деякі націоналістичні історики твердили, що членів шотляндського парламента просто підкупили, щоб вони погодилися на унію. В цьому є частка правди, але треба пам'ятати, що парламент тих часів звик до підкупства. До прийнятих норм у керуванні урядом належало й змашування цієї машини. Але дійсні мотиви при цьому не були нечесні. Сучасник описує їх так: "Торгівля з більшістю, 'ГанOVER' з деякими, спокій і безпека з іншими, а це разом з загальною відразою до громадянських свар, нестерпна убогість ... і постійний гніт". Крім того, в народі ще трималося в пам'яті кромвелівське об'єднання 50 років давніше — що було відносно поміркованим; вищі шари населення вже були вкрай занглізовані; і тому здавалося, що було багато правди в думці, що коли репрезентанти країни займуть місця в Палаті громад, це найкраще відповідатиме потребам Шотляндії. Нарешті, фактичні умови унії виглядали так, що розвиток країни дістане допомогу, а не припиниться після зречення політичної незалежності.

Акт унії гарантував збереження трьох шотляндських інституцій: монетного двору, системи юрисдикції і церкви. За ним Шотляндію мали репрезентувати 45 депутатів у Палаті громад (супроти 513 депутатів з Англії і Велзу) та 16 у Палаті лордів (супроти 190 з Англії).

Хоч як на теперішні обставини число репрезентантів може видаватися кричущо невідповідним — відношення населення Англії до Шотляндії тепер є п'ять до одного — але на 18 століття угода була дуже сприятлива. Тоді панував погляд, що слід репрезентувати не населення, а добробут, бо лише тих, яким "залежало на країні", вважали за здатних нести відповідальність за країну, а отже й за управнених голосувати. А за показниками добробуту, Шотляндія була репрезентована аж надто щедро, бо Англія була багатшою в 36 разів. У додатку виплачувано "еквівалент" на користь шотляндського господарства та як відшкодування тим, що вклали фонди в експедицію Дарієна.

Спираючися на Акт унії, Шотляндія тепер мала змогу: а) експортувати до "Британської" імперії, б) мати вплив на політику Англії, в) затримати свою культурну окремішність.

Тільки гейльсько-мовна (гірська) Шотляндія потерпіла через

унію і тільки через те, що вона підтримала джакобітські повстання 1715 і 1745 рр. Але твердження про те, що це англійці придушили ці повстання, хибне. Як уже згадувано — більшість у військах герцога Кумберлендського 1745 р. становили самі шотландці.

Збереження культурної окремішності в обставинах унії так само потужно перешкоджало можливому зростові шотландського націоналізму, як і господарський добробут Шотландії в 18-ому ст. Загальна асамблея шотландської церкви виступала в імені шотландців як свого роду псевдо-парлямент; міжнародна репутація шотландських університетів, відмінна шкільна система, інакші гроші, окрема церква; пізніше окрема телевізійна й радіева обслуга, навіть окрема футбольна ліга — все це означало, що шотландці мали змогу розвиватися в своєму традиційному оточенні, не журячися про англізацію. Правда, в кінці 18-ого й на початку 19-ого століття виринули шотландські "радикальні" рухи — як складова частина загальної кампанії за парламентарську реформу в Великобританії, але вони були спрямовані далеко більше на обмежені політичні реформи, ніж на відновлення давньої шотландської державності.

Подібно до них, т. зв. "націоналістичні" рухи кінця 19-ого ст. як відгук на зростання урядового втручання домагалися не знесення унії, а зменшення впливу уряду Британії. Саме це обстоювали "Національна асоціація оборони шотландських прав" (National Association for the Vindication of Scottish Rights), заснована 1853 р., "Асоціація самоврядування Шотландії" (Scottish Home Rule Association), заснована 1886 р., і "Товариство молодих шотландців" (Young Scots Society), засноване 1900 р. Усі вони домагалися, діючи через Ліберальну партію, більшої федералізації уряду Британії. Приналежність до цих організацій ніяк не означала, що шотландський патріотизм був несполучний з приналежністю до британської національності. Щобільше, шотландські вимоги не були зігноровані британськими урядами. 1863 р. число шотландських послів збільшено до 60, а 1885 р. — до 73. 1885 р. створено посаду Державного секретаря в справах Шотландії. 1907 р. в Палаті громад засновано Головний шотландський комітет для обговорення деталей і запровадження поліпшень у законах, стосованих до Шотландії, а 1913 р. тодішній секретар у справах Шотландії домігся того, що ліберальний уряд зобов'язався проголосити самоврядування Шотландії. Того ж року законопроект самоврядування справді перейшов через друге голосування в Палаті громад, при чому велика більшість шотландських депутатів голосувала за нього. Здійснення його було однаке відкладене через спробу уряду розв'язати

ірландську проблему і через вибух Першої світової війни. Це означало не тільки відрочення законопроекту; пізніше Ліберальна партія була вже неспроможна провести цей закон. 1923 р. другою партією країни стала Лейбористська партія, а її провід, крім Рамзі МакДоналда, не був схильний піти на зміни статусу Шотляндії. Поза тим у роках 1919-1939 у британській політиці домінувала Консервативна партія, яка послідовно обстоювала унію. Нарешті, приклад Ірляндії, де протестантам у Північній Ірляндії 1922 р. надано власний парламент, витворив скептицизм щодо дальшого поширення цього експерименту. В наслідок усіх цих подій шотляндський націоналізм після Першої світової війни зійшов на цілком другорядну позицію; актуальними в 1930-их рр. стали господарські проблеми; шотляндський націоналізм не міг нічого запропонувати в цій ділянці, і його політичний вплив майже зник. Газета "Глезго гералд", коментуючи промову націоналістичного кандидата в додаткових виборах округи Іст Ренфру 1930 р., писала:

Ніхто не сприйме серйозно зміст промови у цей критичний для економічного життя й долі нації час. Егоцентричний патріотизм, що може бути породжений тільки найреакційнішим типом націоналізму; вигідна сліпота на невідповідні факти; і туманні думки про те, як виглядало б шотляндське самоврядування — усе це надається хіба на ексцентричне гоббі якогось дивака.

І аж до 1960-их рр. шотляндський націоналізм був, власне, нічим іншим.

Але 1928 р. створилася Національна партія Шотляндії (National Party of Scotland), яка 1934 р. з'єдналася з Шотляндською партією (Scottish Party), створивши Шотляндську національну партію — ШНП (Scottish National Party). До її проводу ввійшло багато широко відомих осіб, хоч декого з них уважали за диваків. Щоважливіше, їхні погляди розбігалися в низці ґрунтовних справ: Скільки автономії вони бажали? Чи кінцевою метою партії була самостійність чи тільки автономія? Якщо справжньою метою була незалежність, то чи партія періоду перед незалежністю мала право висувати політичні вимоги, які незалежний шотляндський парламент міг би відкинути? До того ж, у середині партії відбувалася безперервна дискусія між її лівим і правим крилом: яким повинен бути підхід до суспільних проблем? І нарешті: чи партія повинна співпрацювати з іншими партіями, щоб досягти свою мету, а чи вона повинна змагатися з ними на виборах, хоч би які сумні наслідки це могло принести? Бо в додаткових виборах, у яких виступали націоналістичні

кандидати, вони переважно втрачали свій завдаток.* Почасти в наслідок усіх цих розбіжностей, ШНП і далі лишалася поза головними політичними течіями аж до 1960 р.

Подана нижче таблиця підсумовує історію виборчих успіхів і поразок ШНП в період після Другої світової війни:

<i>рік виборів</i>	<i>число кандидатів</i>	<i>число вибраних депутатів</i>	<i>утрачені завдатки*</i>	<i>сума голосів</i>	<i>% шотландців, що голосували</i>
1945	8	0	6	30.595	1,2
1950	3	0	3	9.708	0,4
1951	2	0	1	7.299	0,3
1955	2	0	1	12.112	0,5
1959	5	0	3	21.738	0,8

У всіх загальних виборах у 1950-1959 рр. ШНП одержала менше одного відсотка голосів у Шотландії. У роках 1945-1959 її члени кандидували в п'яти додаткових виборах, і ні в одному випадку не спромоглися зберегти свій завдаток.

Але після 1959 р. шотландський політичний клімат почав мінятися. 1961 р. ШНП успішно справувалася в додаткових виборах у Бріджтонській виборчій окрузі в Глезго, одержавши понад 3,5 тис. голосів, або 18,7%. Пізніше, в червні 1962 р. в голосуванні в інших додаткових виборах у Вест-Лотіянській окрузі, ШНП одержала майже 10 тис. голосів (25% усіх) і зайняла друге місце. Але поза цими "здобутками", наслідки інших додаткових виборів у період 1959-1964 рр. були невтішні. Кандидати партії в чотирьох додаткових виборах, починаючи від листопада 1962 р. до загальних виборів 1964 р., втратили завдатки, бо на них пересічно припало тільки 8,9% голосів. Вибори 1964 р. також не принесли багато потіхи. Щоправда, партія зробила деякий поступ на певних теренах, але в загальному було мало позначок справжнього поступу, що прийшов кілька років пізніше, як це показано в подальшій таблиці:

<i>рік виборів</i>	<i>число вибраних депутатів</i>	<i>число голосів на ШНП</i>	<i>% шотландців, що голосували</i>
1964	0	64.044	2,4
1966	0	128.474	5,0
1970	1	306.802	11,4
1974 (II)	7	632.032	21,9
1974 (X)	11	839.628	30,4

---

*У британських виборах кандидат, якому не вдалося одержати 12½% голосів у якійнебудь виборчій окрузі, тратить свій завдаток(150 фунтів).

Перші виразні позначки росту прихильників націоналізму дали загальні вибори 1966 р. Кандидати ШНП змагалися за 23 з 71 місць, що припадають на Шотландію, здобувши пересічно 14,5% голосів у своїх округах. У порівнянні з 1964 р. партія збільшила собі прихильників більш, ніж у два рази, і зберегла 13 своїх завдатків (хоч ні одного в більших містах країни). Найпомітнішою рисою росту націоналізму стало зростання підтримки партії, здобуте в індустріальних округах у Центральній Шотландії, які давніше вибирали членів Лейбористської партії. Стало ясно, що націоналісти завойовували те, що втрачали лейбористи. Але вони не здобулися на перемогу в консерватистських округах поза межами гірської Шотландії або при її межі. У тих округах, натомість, виявилася популярною Ліберальна партія.

Самозрозуміло, висліді виборів 1966 р. надали націоналістам більшого розгону й цілеспрямованости. 1967 р. вони вийшли на друге місце на додаткових виборах у Глезго, одержавши 28% голосів — до перемоги забракло лише 3,5 тис. голосів. Під час комунальних виборів того ж року партія одержала 144 тис. голосів або 15% усіх виборців, що голосували. Вирішальна зміна сталася в листопаді 1967 р. На додаткових виборах у Гамільтонській окрузі, що вважалася в Шотландії другою твердиною лейбористів, пані Вініфред Юїнг з ШНП вийшла переможцем, здобувши 18.397 голосів або 46% усіх виборців, що голосували. Це була сенсація. Приплив нового членства ШНП різко підскочив, і 1968 р. партія могла ствердити, що до неї належали 125 тис. членів. У комунальних виборах того ж року партія одержала більшість голосів у багатьох великих містах, так що 1969 р. в Шотландії існувало 486 місцевих відділів ШНП.

Висліді загальних виборів 1970 р. для націоналістів були менше певні. Хоч 65 кандидатів партії одержали разом 300 тис. голосів (11,4% всього шотландського голосування), не менше, як 43 її кандидати, втратили свій завдаток. За показником місць, здобутих 1966 р., голосування на користь ШНП знизилася з 14,5% до 12,2%. Програно Гамільтонську округу, хоч перемога на Західних островах означала, що партія здобула місце в загальних виборах вперше в історії. Проте, вище число кандидатів означало, що ШНП знову подвоїла число голосів.

Вершок націоналістичного поступу осягнуто в 1970-их рр. Десятиліття почалося без оптимістичних позначок. У комунальних виборах 1971 р. втрачено широкі здобутки 1968 р. — напр., зазнали поразки всі радні ШНП у Глезго. Але в вересні 1971 р. в додаткових виборах в Стерлінгській і Фалкеркській округах партії припало 34,6% усіх голосів. У ще одних додаткових виборах у Східньому Данді у березні 1973 р. кандидатів партії бракувало

до перемоги лише 1.141 голосу. На додаткових виборах у Гованській окрузі у листопаді 1973 р. партія вийшла переможцем. Здавалося, що націоналісти були в якнайкращому стані, коли оголошено загальні вибори на лютий 1974 р.

І справді наслідки виборів були різні. Гованську округу ШНП, правда, втратила, але партія провела аж сім своїх кандидатів. Більшість виграних округ ішли раніше за консерваторами, дві належали лейбористам. Багато з виборчих перемог були імпозантні: в осередку консерватизму, Моррейській і Нейрнській округах, Державний секретар Шотландії зазнав поразки від пані Вініфред Юїнг, якій удалося замінити консерватистську більшість 6.109 голосів у більшість ШНП 1.817 голосами, тобто зміна поширилася на понад 13% голосів; у Клакманнанській і Східньо-Стерлінгширській округах партія повалила лейбористів, що мали більшість у 10 тис. голосів. У порівнянні з 11,4% голосів шотландських виборців 1970 р., цього разу партія одержала 21,9% усіх голосів. Цього разу тільки шість кандидатів утратили свій завдаток, тоді як 1970 р. таких було 43.

1974 рік став вершком успіхів ШНП. Комунальні вибори того року принесли партії значні перемоги в "нових містах" Шотландії і пересічно 25-30% голосів у виборах на посади радних міста Глезго. На підставі опиту населення передбачалося, що партія дістане від 22 до 30 відсотків голосів шотландських виборців — лише 6% позаду лейбористів, з консерваторами, відкинутими аж на третє місце — так що перед виборами націоналісти могли виявити чималий оптимізм.

Їхні сподівання здійснилися. Правда, рішучого перелому не сталося, але партія зробила помітний поступ у загальних виборах у жовтні 1974 р. Число місць ШНП у парламенті зросло з семи до одинадцяти — усі чотири нові з сільського терену, що перед тим вибирав консерваторів. Партія вийшла на друге місце в 42 з усіх 71 шотландських виборчих округ, у 35 з яких перед вели лейбористи. Якби в наступних виборах ще 10% голосів перейшло на бік партії, це означало б контроль більш, ніж половини всіх шотландських виборчих округ, а це, в оцінці діячів ШНП, дало б їй мандат на вихід Шотландії з унії. Висліди загальних виборів у жовтні 1974 р., здавалося, мали впровадити зміни в британську політику. За десять років, від 1964 до 1974 ШНП, беручи пересічно, подвоїла число голосів у загальних виборах. Почавши з 15 кандидатів, жадного місця в парламенті і 2,4% голосів 1964 р., партія розвинулася до такого стану, що в жовтні 1974 р. її кандидати змагалися в кожній шотландській виборчій окрузі, 11 членів партії стали депутатами, а партія здобула понад 30% усіх голосів, вийшовши на друге місце між провідними партіями

Шотляндії. Ба навіть у жовтні 1974 р. в деяких сільських районах Шотляндії ШНП (здобувши 34,6% усіх голосів) виринула як найсильніша партія країни. Здавалося, що розпад Великобританії був неминучий.

Що властиво спричинилося до такого успіху ШНП? Дехто розглядав це як "голосування з протесту", інші вважали, що це було наслідком політичного й господарського занедбання Шотляндії протягом довгих років. Деякі інтелігенти проповідували неминучість розпаду Британської держави в наслідок зникнення старої імперії, а ще інші шукали причину в егоїстичному бажанні частини шотляндців зосередити в своїх руках багатства, яких сподівалися після відкриття нафти в Північному морі. Самозрозуміло, деякі з цих причин справді важили, але жадна з них сама не може пояснити приріст у популярності ШНП.

Поперше, націоналістична хвиля не була тільки виявом духу протесту. Щоправда, багато виборців голосували за націоналістів, а не за консерваторів або лейбористів під час додаткових чи комунальних виборів, але в загальних виборах поверталися до кандидата однієї з загальнодержавних партій. Проте, загалом беручи, голосування за націоналістів не було таким скороминущим, як це притаманне виявам голого емоційного "протесту". Нема сумніву, що тисячі шотляндців голосували за кандидатів ШНП стало, починаючи від 1968 р. Іншими словами, націоналістам вдалося піднести вимогу самоврядування країни на рівень життєво-важливої справи, а, взявши до уваги традиційний націоналізм більшості шотляндців, це означало, що націоналізм із сфери емоцій і настроїв перейшов у сферу серйозної політики. Доказом цього між іншим стала реакція головних партій — обидві тепер включили до своєї програми створення шотляндської асамблеї. Другий доказ принесли публічні опити: вони показали, що в думці загалу тиск націоналістів ішов на користь Шотляндії. Сама організаційна активність партії свідчила про виразне бажання багатьох шотляндців створити нову політичну систему. Отже, в цьому сенсі націоналісти сягнули глибоко до джерел політичної свідомості й підсвідомості під поверхнею шотляндської політики. Націоналісти піднесли справжню програму альтернативної політичної системи, а не лише згуртування навколо нег'ативного протесту. Але чому шотляндці виявили їм свою підтримку з таким запізненням?

Дехто твердив, що це відкриття нафти в Північному морі в 1970-их рр. переконало шотляндський народ, що незалежна Шотляндія зможе нарешті сама встоятися. Згідно з цим поглядом шотляндці бажали незалежності завжди, але пішли на об'єднання

з Англією, щоб забезпечити собі вищий життєвий рівень. Проте цей аргумент цілковито не переконує. Він не пояснює ні панівний брак націоналізму в шотландській політиці в 1750-1950 рр., ні приплив голосів за ШНП в 1960-их рр., себто ще перед тим, як шотландці довідалися про потенційне багатство, заховане під водами Північного моря. У цьому аргументі є мале зернятко правди, але не більше. Радше багатство Північного моря стало ще одним з аргументів націоналістів для того, щоб підсилити вірогідність інших аргументів, які вже виявилися переконливими.

Того ж роду заперечення можна піднести проти думки, що зростання націоналізму має своє коріння в відносній господарській упослідженості Шотляндії в наслідок її підпорядкування Англії. Адже стан безробіття і інші статистичні дані, розглядані на історичному тлі, в рр. 1968-1974 не виявляють поганого економічного стану Шотляндії; економіка країни, що б там не казати, поволі наближалася до рівня Англії. Та й публічні опити показують, що більшість осіб, які голосували за ШНП, не посилалися на відносні нестатки Шотляндії супроти Англії.

А як поставитися до думки про "кінець імперії"? Ми бачили, що одним з пояснень самої унії було бажання шотландців мати відкритим для себе імперський ринок. Відповідно, коли імперія розпалася, зникла потреба утримувати унію. Але й ця теза не витримує критики. Поперше, вона не пояснює, чому шотландцям майже надано самоврядування 1913 р. Не кидає вона світла і на ірландський націоналізм. Бож нема сумніву, що він розвинувся повною парою ще перед тим, як стало ясно, що імперія підупадає. Нарешті, ця теза має за передумову, що імперія приносила Британії господарську користь, тоді коли досліди доводять, що це так не було. Господарство Британії стало зростати далеко скоріше, відколи країна зреклася імперії; і те саме стосується до господарства Шотляндії. Тому нема підстав думати, що кінець імперії повинен стати початком кінця Британії. Деякі критики, з другого боку, висунули аргумент, що сама Шотляндія була і є на ділі англійською колонією. Але й це слід відкинути як нісенітницю, бо щоб довести таке твердження, треба було б довести політичний контроль країни Англією. В дійсності однаке Шотляндія часто була вирішальним чинником у запровадженні лейбористських урядів у Британії, а число британських прем'єр-міністрів, міністрів, військових провідників, адміністраторів імперії і державних службовців-шотландців було пропорційно вище від числа шотландської людности в Британії. Шотландці беруть участь у всіх ділянках суспільного життя Британії і на всіх рівнях. Також не може бути сумніву, що англійське господарство підтримує шотландське, а не навпаки.

Отже, як тоді пояснити поширення Шотландської націоналістичної партії? Остаточна відповідь, мабуть, повинна бути та, що неспромога більших партій під проводом Вілсона і Гіта розв'язати низку суспільних, господарських і політичних проблем цієї Великобританії дала змогу іншим партіям принадити прихильників. В Англії це привело до відродження лібералів у виборах 1963-1964 і 1972-1974 рр. У Шотляндії найбільше скористала ШНП. Що націоналісти мали змогу досягнути багато більше від лібералів, залежало від кількох обставин: а) краща зорганізованість (молоде, активне членство в 475 відділах; ефективно зорганізована фінансова допомога); б) понадкласовий характер (націоналізмові не стоять на перешкоді класові бар'єри; лібералізм ніколи не спромігся проникнути до робітництва); в) підтримка засобами інформації (шотландські газети завжди звітували про політику націоналістів; англійські газети ігнорували лібералів); г) виразна програма (шотляндці знали мету ШНП — а пляни лібералів були неозначені). Але, в той час, як націоналістам сприяла виразність їхньої настанови на самоврядування (home rule) Шотляндії, їм шкодила, з другого боку, двозначність самого поняття шотландського націоналізму. Бож шотляндці жили століттями в системі унії, не боячися, виходить, затратити свою національну окремішність. Що сталося б, якби шотляндці вирішили, що їхній націоналізм взагалі не вимагає підпори самостійної шотландської держави? На це питання прийшла відповідь, коли Лейбористська партія у відповідь на виклик націоналістів Шотляндії, проголосила політику "деволюції" (передачі влади).

Обидві "провідні партії" були вимушені поставити пропозиції, мета яких була обрізати крила ШНП. 1968 р. Едвард Гіт у т. зв. "Пертській декларації" дав зобов'язання, що консерватори (тоді партія опозиції до уряду) створять в Единбургу Шотландську асамблею з обмеженими правами. Тоді, 1969 р., лейбористський уряд зформував Комісію Кроутера (Crowther) (пізніше Кілбрандона [Kilbrandon]) в конституційних справах, яка в своєму звіті висловилася за створення "федеральної" структури для Британії від 1973 р. Проте уряд Едварда Гіта не був готовий прийняти пропозиції Кілбрандона. Тому щойно 1976-1978 р., знову за лейбористського уряду, майбутнє Шотляндії висунено на обговорення як одне з найважливіших питань. Лейбористи явно побоювалися, щоб націоналісти не витиснули їх з Шотляндії і з британського уряду назавжди. У висліді Лондон змусив Лейбористську партію в Шотляндії (яка була свідком відламу "Шотландської лейбористської партії" [Scottish Labour Party]; цю партію, що постала як реакція на стан справ 1976 р., створили два

лейбористські депутати — Джим Сілларс і Джон Робертс) прийняли "деволюцію" і покинути свою традиційну любов до централізації.

"Дебати про деволюцію" відкрито 27 листопада 1975 р. обговоренням т. зв. "Білого меморандуму" (White Paper). У меморандумі плянувалося тим самим законом заснувати законодавчу асамблею для Шотляндії і виконавчу асамблею для Велзу. Шотляндці мали б дістати виконавчий орган на чолі з головою; таким чином вони одержали б широкі законодавчі й виконавчі права у внутрішніх справах, включаючи охорону здоров'я, суспільну опіку (але не фінансове забезпечення), шкільництво (але не університети), житлові справи (але з обмеженнями щодо контролю комірного, щоб не виникало суперечностей з загальнодержавними протіінфляційними заходами), шляхи і транспорт, як також відмінну правничу систему (вже наявну). Асамблея не мала б права рішати найголовніші господарські справи, зокрема контролювати промисловість. З її юрисдикції було б вилучене Агентство планування розвитку Шотляндії (Scottish Development Agency). Членів ШНП особливо обурило вилучення з юрисдикції асамблеї права користатися з прибутків від продажу нафти, добуваної в шотляндських водах. Єдине надходження, що ним мала б порядкувати асамблея, був би спеціальний додаток до податків.

Противниками цих заходів одразу стали, як можна було сподіватися, не тільки консерватори (ліберали і шотляндські націоналісти зайняли хитку позицію), але також — і то дуже рішуче, — група депутатів парламента — лейбористів. Ці останні побоювалися, що деволюція буде тільки вузьким боком клина, за яким уряд з часом утратить контроль, і той клин своїм ширшим боком розколе єдність і приведе до повної самостійности. У наслідок цього уряд пішов на деякі зміни й поступки опозиції: Агентство планування розвитку Шотляндії вирішено передати шотляндцям, забрано право на додаткові податки; спірні справи між Шотляндією і Англією передано від політиків суддям; нарешті — плян уряду вирішено піддати референдумові шотляндців. Але навіть після цих змін урядові не вдалося переконати багатьох зі своїх власних депутатів у доречності цих плянів, так що коли 22 лютого 1977 р. уряд поставив на голосування пропозицію припинити дебати над законопроектом — результат голосування приніс урядові поразку: 312 голосів проти і 283 за. Треба було вносити дальші зміни до законопроекту в умовах жорсткого опору в самій Лейбористській партії й з-поза неї.

У Консервативній партії прихильники деволюції опинилися в

ізоляції. Алік Б'юканан-Сміт утратив свою функцію державного секретаря в складі нечинного кабінету опозиційної партії, на його місце призначено Тедді Тейлора, твердого оборонця унії, а обіцянку партії консерваторів про створення шотландської асамблеї тихенько поховано. Консервативна партія тепер обстоювала погляд, що всю справу слід вивчити поновно.

Найнебезпечнішими противниками уряду були одначе депутати в межах самих лейбористів, і один з-поміж них 25 січня 1978 р. вніс до Законопроєкту про деволюцію Шотляндії виправлення, що кінець-кінцем потягло за собою остаточне відкинення урядового плану. В цій зміні, що одержала підтрим Палати громад, вимагалось, щоб Акт у справі Шотляндії (Scotland Act) став неважним, якщо в референдумі його не підтримає 40% усіх шотландських виборців. Звичайна більшість поданих голосів тут не входила в гру. Якщо 40% усіх уповноважених до голосування шотландців не висловляться за закон своїми голосами, закон не набере чинности. Тільки при такій зміні законопроєкту урядові вдалося домогтися схвалення Шотландського закону.

Референдум у справі деволюції відбувся в п'ятницю 2 березня 1979 р. У Велзі, як і сподівалися, урядову пропозицію відкинено великою більшістю голосів, але й Шотляндія не дала потрібної підпори для здійснення плану. За встановлення асамблеї голосувало 1.230.937, а проти — 1.153.502 голосів. 77.435 голосів становило більшість, що була "за"; але 1.230.937 голосів — це було лише 32,9% всіх виборців Шотляндії. У заокруглених цифрах це значило, що одна третина виборців була "за", одна третина — "проти", а одна третина — утрималася. Вислід виборів вирішили ті, що втрималися, не зважаючи на широку й пристрасну кампанію перед референдумом. Здається, що до поразки спричинилися два фактори: поперше, коли дійшло до рішення, тільки один з трьох шотландців справді хотів іти на ризик експерименту нової форми влади — що могла б додати нові проблеми до тих, які вже існували в країні; подруге, стало ясно, що позаміська Шотляндія і мешканці островів відчували глибоку відразу до шотландської централізації під проводом наївпостійного бюрократичного лейбористського уряду в Едінбургу. В результаті уряд був змушений покинути плян деволюції.

Шотландські націоналісти, як і можна було сподіватися, трактували урядову політику як зраду. На їхній погляд правило про 40% не було легітимне, а просто "англійський трюк", щоб позбавити шотландців їхніх прав. За їхньою інтерпретацією голосувало 52% "за" і 48% "проти" — тобто дано мандат на самоврядування.

Але шотландський народ продемонстрував свою думку недвозначно на загальних виборах у червні 1979 р., коли ШНП зазнала величезної поразки. Репрезентація партії в парламенті знизилася з 11 до 3 місць, і одне з них здобуто тільки завдяки політичному минулому лейбористського кандидата — противника в даній виборчій окрузі (він був раніше комуністом). За відсотком голосів, сила ШНП зменшилася на половину — з 30% на 17%. Шотландія, виглядає, нарешті встановила для себе, чого вона бажає. Дійшовши до межі, вона вирішила триматися позитивного в уже пережитому. Так, як у минулих століттях, її націоналізм почуває себе настільки певно, щоб могли далі існувати без самостійної держави.

Постскрипtum українського публіциста

Інтерес українців до європейських народів, що змагаються чи змагалися за свою самостійність-державність, давній і зрозумілий. На сторінках "Літературно-наукового вісника" та інших старих журналів можна зустріти статті й дописи про ірландців, шотландців, провансальців, бретонців, каталонців тощо. Двадцятидворічна Леся Українка створила свого "Роберта Брюса", поему про національно-визвольну боротьбу шотландців проти панування Англії. Вона бачила цю боротьбу як селянсько-національну:

Нема в нас лицарства, нема в нас панів,
Вони вже англійські піддани;
Та є ще в країні шотландський народ,
Не звик він носити кайдани!

У цілого війська девіз був один:
"За волю, за рідну країну!"
Хоч слів тих ніхто на щиті не носив,
Та в серці носив до загину.

Не згас, не згас шотландський дух,
Шотландія повстане!
У сьомий раз, як в перший раз,
Зібралися селяни.

Паралеля з Україною, як поетка її бачила, тут не могла б бути виразнішою.

Від того часу минуло майже сто років. Україна спромоглася була на свою самостійність, але тільки, щоб її дуже скоро втратити, Шотландія ні разу не здобула державности. Умови, в яких живе націоналізм в обох країнах, звичайно, зовсім відмінні. Шотландських націоналістів ніхто не заганяє до в'язниць, таборів, психушок. Вони користаються конституційними правами, й боротьба відбувається мирним голосуванням. (Може саме

тому вони й досі не змогли здійснити своєї програми! Деспотизм викликає гостріший опір. Теоретично тут могли б повчитися можновладці з московського Кремлю, але було б наївно й злочинно проповідувати засади демократизму катом з руками в крові й держимордам). На Україні прагнення незалежності-державності означає тепер повну міру страждання й терор, духовий і фізичний. Тому в Шотляндії, можливо, не виключений компроміс, на Україні нема місця на компроміс,* дилемою є перемога або загибель. "Компроміс" на сьогоднішній Україні означає тільки капітуляцію, себто загибель духовну. Є там не один Дзюба, але всі вони духово розчавлені, духово мертві.

З цього погляду знаходимо більше контраст, ніж паралелізм, між національним рухом сучасної Шотляндії й сучасної України. Але є в історії шотландського націоналізму одна проблема, що заслуговує в нашому контексті на спеціальну увагу. Почнім від вражень подорожного. Осінь 1978 року. Лондонський парламент обговорює справу шотландської автономії, — потенційного зародку державності. Едінбург під знаком сподівань. Місто прибране прапорами. Мало не на кожному будинку шотландський, біло-голубий. Британських майже нема, як десь угледиш, то хіба на державних установах. Відчуття золотого гомону. "Я дужий народ, я молодий". Може найкраще ілюструє настрої маленький епізод в одному музеї. Один турист купує каталог, дає дівчині десятифунтову банкноту, дістає решту шотландськими грішми (Шотляндія має право емісії однофунтових банкнот). Турист, з винуватим виглядом, просить дати йому решту британськими грішми. Вибачаючися, він пояснює, що за кордоном йому буде важко поміняти шотландські гроші, і просить дівчину не гніватися на нього. Дівчина відповідає: Не на вас я гніваюся, а на себе. Це ми винні, що ще не спромоглися зробити наші гроші міжнародно визнаними. — І ось Едінбург рік пізніше, восени 1979 року. Від золотого гомону нема й сліду. Прапорів мало, а серед тих, що є, виразно переважають британські. Між двома вереснями проліг березень 1979 року, коли шотландці втратили свою надію на автономію.

Не будемо розглядати тут, чи англійці повелися законно зі своєю вимогою 40 відсотків усіх — не справді поданих — голосів. Про це деталі в статті Алана Скеда. Але факт лишається фактом. Шотландці не здобули автономії не через утиски, не через терор. Третина їх була проти (вищі податки, в майбутньому може вужчий ринок), третина була байдужа. Хоч сьогодні панує настрої поразки, справа ще не конечно навіки закрыта. Проблема може бути знову піднесена за якийсь час. Одначе одна проста наука загального характеру впливає з найновішого шотландського досвіду: нації часом учиняють самогубство.

Українська еміграція цього питання не усвідомлює або боїться усвідомити. Фактом одначе є, що на Україні теж є байдужі українці, а чимало також ворогів державної самостійности України. Усі вони — подібно як в інших неросійських народів СРСР — продукт неволі і політики Москви. Скільки є тих і тих, ми сьогодні сказати не можемо. Це з'ясується тільки в годину випробування. Але який би відсоток ці дві групи не творили, забу-

---

* Компроміс спробували були Хвильовий і Скрипник. Кожному втямки, як це закінчилося.

вати про них не можна. Холодних і літеплих треба намагатися перетворити на гарячих. Різні люди по-різному уявляють собі годину зміни ситуації на Україні, — народна революція, збройний похід з мечами Святослава, чужинецька інтервенція або й окупація, демократичне рішення тощо. Але жадна концепція не повинна забувати про противників української незалежності і байдужих до неї — серед мешканців України, серед українців.

Еміграція витрачає свої і так обмежені сили на безліч непотрібних або мало потрібних речей: правописні дискусії, календарні дискусії, змагання за пустопорожні цивільні чи церковні ранги й гідності і так далі й далі й далі. Воїстину згадується тут Рільке:

Wie ist das klein, womit wir ringen,
Was mit uns ringt, wie ist das gross.*

А хто, яка політична група чи партія подумав про те, що́ ми можемо запропонувати на крутому історичному зламі конкретним, наявним соціальним групам: українському робітникові — неукраїнському робітникові на українському заводі — комсомольцеві, якого вабить "романтика" просторів Сибіру і тундри — українському міщухові — зрусифікованому міщухові Мазайлові-Мазеніну — урядовцеві — тьоті Моті з Курська, що вже багато років живе на Україні і зневажає країну, її народ, її історію, її пам'ятники — усій різноманітності людей, з якої складається загальне поняття живої, а не вимріяної України, думки і дії яких — усіх — визначатимуть майбутнє країни? Історія не дозволить нам відмовитися ні від кого з "на Україні сущих".

Великі імперії вміють не тільки залякувати людей. Вони вміють їх підкуповувати, — своїми масштабами, своїми можливостями, просто економічними перевагами. Загальникові патріотичні декларації й декларації не всіх захоплюють. Що зроблено для того, щоб показати, що концентрація українських сил на Україні була б безмірно корисніша для самої країни і для кожного її мешканця, що вона має не менше, а більше романтичних можливостей, ніж потерпання на казахстанській ціліні, потопання в болотах сибірського пралісу на будівництві БАМу чи загибель від потаємної кулі афганця, що боронить *свою* батьківщину?

У цьому посткриптумі до інформативної й проблемної статті Алана Скеда не можна ані перелічити цих проблем, ані тим менше відповісти на них. Але варт їх бодай порушити. Уміти мислити, уміти бачити поза звичним колом щоденних гасел, слів і справ — великий здобуток. Історичні зміни робить запал і саможертва, але ґрунт для них готує жива і активна думка. І провадити запал і саможертву має чітка, виразна, тверда думка.

Хочеться сподіватися, що читачі "Сучасности" проведуть далі паралелі й контрасти Шотландія — Україна і що ці порівняння збагатять їх розумово й духово. Є й інші думки в статті Скеда, що кличуть до дискусії, наприклад, його кінцева думка про перманентність бездержавницького націоналізму. Журнал радо вітатиме відгуки на ці питання на своїх сторінках.

PMm

---

* Яке мале те, проти чого ми боремося. Що проти нас бореться, яке воно велике.

Російський націоналізм і праві ідеології в сучасному СРСР

Олександр Янов

1. Інструктаж

Мій читач, можливо, чував про практику "закритих" лекцій в СРСР, коли важливі державні урядовці конфіденційно діляться інформацією із спеціально підібраними слухачами. Я був присутнім на одній такій лекції (1969 року, якщо не помиляюся), а лектором був високий урядовець з Міністерства закордонних справ СРСР. Він почав тим, що запитав: хто, на вашу думку, є нашим ворогом число один? Аудиторія, певна річ, хором відповіла: "Імперіялізм!".

— Дурниці!, — неввічливо характеризував цю відповідь лектор, — імперіялізм нам не страшний. Страшний Китай. Ви спитаєте, — чим? — Безперечно не сам собою, а тим, що дехто у нас цілковито не розуміє, в чому полягає суть китайської проблеми. Або боїться зрозуміти. А тим часом суть її полягає в тому, що ми проґавили той момент, коли загубили свою ідеологічну свіжість, чистоту й цілісність. Пропили свою ідеологію і навіть не помітили цього! Китайці мають те, чого в нас давно вже нема: віру. А віра посуває гори. Ми не маємо нічого, щоб протиставити сьогодні китайцям, окрім голої сили. Ми — з усіма своїми ракетами — вбогі. А вони — без ракет — багатії, якими були ми в 20-их роках. І якщо ми не спроможемося відродити свою віру, нам лишиться покладатися тільки на силу. Ось чому Китай страшніший за Чехо-Словаччину. Але, з другого боку, ще небезпечніше відкладати китайську проблему, бо час працює на них, бо чим далі, тим трудніше буде її розв'язати.

Лектор, звичайно, говорив довго (я передаю лише

Нещодавно видана книжка Ол. Янова "Русская новая правая" присвячена оглядові програм і угруповань націоналістичного напрямку серед російської інтелігенції. Друкуємо тут переклад вступного розділу книжки. У книжці цей розділ має назву "Гіпотеза" і подає загальну оцінку сучасного російського націоналізму та його перспектив. Автор народився в Одесі, 1930 р., закінчив історичний факультет Московського університету, де оборонив дисертацію "Слов'янофіли і К. Леонтьєв", працював у Москві як журналіст і політичний письменник. Від 1974 року живе в США, де видав також книжку "Детант після Брежнева".

квінтесенцію його промови), з цинічною відвертістю, не приховуючи деякої зневаги до наївного неучтва своїх слухачів. Після того були запитання.

Хтось задумливо спитав, чи можна вважати Китай за фашистську державу. Лектор обурився: — Як! Хіба ви не знаєте, що фашизм — це диктатура найреакційніших верств монополістичного капіталу? Китай — соціалістична країна. Засоби виробництва належать там народів. І, що ще важливіше, народ вірить, що засоби виробництва належать йому.

Тоді я вирішив, що настала моя черга питати. — Чи можна вважати Китай за тоталітарну державу? — було моє питання. — Певна річ, — відповів лектор. — Але в такому разі, — закінчив я своє питання, одверто сподіваючися приперти лектора до стіни, — ми можемо говорити про явище "соціалістичного тоталітаризму?"

— Авжеж, — без навіть тіні збентеження відповів лектор. — За сьогоднішніх обставин тоталітаризм — це "лівий ухил" у міжнародному робітничому русі. "Соціалізм з людським обличчям" на чехо-словацький кштат — це "правий ухил". виправивши один ухил, ми маємо виправити й другий — так завжди діяла партія, так заповідав їй діяти Ленін.

— І Сталін? — запитав хтось.

— І Сталін, — спокійно потвердив лектор.

— Що ж ви пропонуєте, кажучи, що нам лишається покладатися тільки на силу, — знову спитав я, — війну з Китаєм?

— Поперше, я нічого не пропоную; я тільки інформую вас, а подруге, хіба у нас була війна з Чехо-Словаччиною? — Були невеличкі зміни в партійному провіді. Замість правого ухильника Дубчека, на чолі партії став вірний ленінець Гусак. Чому ви думаєте, що в Китаї нема своїх Гусаків?

— Ви хотіли сказати Квіслінгів?

— Це залежить від того, як ви волієте висловлюватися, — знову без обурення відповів лектор.

Його останнє запитання слухачам було таке: — Кого воліли б ми, на вашу думку, бачити на чолі Китаю по смерті Мао? Молодих радикалів, чи старих прагматиків? — І відповів сам: — Ми провіщаємо перемогу радикалів. Ми вітаємо цю перемогу. Бо вона неминуче створить у Китаї хаос і ситуацію, близьку до громадянської війни, а це дасть привід розважним членам китайського проводу запросити туди наше військо. За панування радикалів, прагматики самі покличуть нас. Ви можете запитати, — що трапиться, якщо наше передбачення не справдиться? Я відповім: — Тоді нам доведеться зробити щось дуже радикальне з нашою ідеологією, із станом думок нашої молоді, з відродженням її віри в нас і в наші цінності. Нам потрібні нові джерела ідейного

оздоровлення народу. Інакше — в випадку серйозної кризи — ми приречені. А втім, — додав заспокійливо лектор, — ми певні, що наш передбачення здійсняться. Але пам'ятайте стару приказку: — "Хочеш миру — готуйся до війни!". — До війни не простої, а ідеологічної, якщо хочете, — релігійної. Переможе в ній той, чия ідеологія виявиться сильнішою. Ось чому ми одверто говоримо про це з вами, працівниками ідеологічного фронту. За ракети ми подбаємо самі. А ви маєте дбати за ідейне здоров'я народу, якщо не хочете, щоб вам довелося вихваляти великого косоокого керманіча.

Я не знаю, чи спроможний мій читач уявити, наскільки збентеженими ми розбрелися по хатах після цього своєрідного інструктажу". Особливо, якщо я скажу йому, що навіть 1962 року, коли світ бачив себе на порозі війни через кризу в Кубі, у Москві все було настільки безтурботне, що більшість тих самих членів панівної системи навіть на гадці не мали, що на світі відбувається щось надзвичайне. А тепер, коли в світі немов би нічого такого страшного не сталося, нас закликали готуватися до війни.

Одному Богові відомо, що саме мав на увазі лектор, говорячи про нові джерела ідейного здоров'я народу. Я не можу також сказати, в якій мірі була щирою його тривога. Але можу сказати з певністю, що в час нашого "інструктажу" щонайменше одна велетенська підземна ідейна лябораторія вже працювала на повну потужність, намагаючись утворити ту саму ідеологічну заміну "пропитому" марксизмові — на випадок нової "релігійної" війни, яка турбувала високопоставленого лектора. Це була лябораторія російського націоналізму.

2. Парадокс російського націоналізму?

Сьогодні існування російського націоналізму в СРСР — секрет Полішинеля. На кожному розі, біля кожної пивної будки, в кожній крамниці і в кожному автобусі українець може почути презирливе "хахол", єврей — нищівне "жид", кореєць — "косоокий", узбек — "ішак".¹ Розгромлення розлюченою юрбою західнонімецького і китайського посольств у Москві наприкінці 1950-их і на початку 1960-их років лишилися в моїй пам'яті як одне з найяскравіших і найстрашніших вражень усього мого життя.² Все це так, але уя-

---

1. Московські дотепники вживають слова "ішак" як скорочення на означення відомого Інституту США й Канади. Але коли узбекові або киргизові кажуть на московській вулиці "ішак" то, ясна справа, мають на увазі не його приналежність до Інституту, а те, що в Середній Азії це слово значить "осел".

2. Звичайно прийнято думати, що ці і їм подібні псевдо-стихийні події в СРСР організовані й контрольовані урядом. Так воно і є. — Але тільки

вити собі російський націоналізм як *політичний феномен*, як ідеологічну альтернативу сьгоднішньому, підупалому але звичному радянському марксизмові — це трудно укладається в голові.

Звичайно, фахівці знають про російський націоналізм як ідейний рух у середині минулого століття. І про ревізіоністів цього (клясичного, як його називають) слов'янофільства в другій половині 19-ого століття, Н. Данілевського і К. Леонтьєва, теж пишуть подосталь. І про "Союз русского народа" — першу і наймасовішу напівфашистську політичну партію (називану розмовно "чорною сотнею"), яка виникла в перебігу російської революції 1905 р., відомо. Лишилися ще й досі свідки, які пам'ятають влаштовувані нею масові єврейські погроми, що в свій час приголомшували світову пресу. Алеж усе це було так давно, ще за царя. Як може це стосуватися до "нашої радянської дійсности"? Та й що, власне, є спільного у шляхетного слов'янофільства, яке самовіддано боролося проти деспотизму, з несамовитою голотою, яка випускала пух із єврейських перин?

1969 р. я був ініціатором великої дискусії в радянській науковій пресі — дискусії, присвяченої природі клясичного слов'янофільства.³ В 1970 р. я оборонив дисертацію "Слов'янофіли і Костянтин Леонтьєв".⁴ В обох випадках мене найбільше цікавив феномен, який я називав парадоксом російського націоналізму. Я намагався з'ясувати, як воно трапилось, що найбільший консервативний мислитель Росії 19-ого століття К. Леонтьєв, який проголосив, що "російська нація спеціально не створена для свободи",⁵ виявився *безпосереднім спадкоємцем* клясичних слов'янофілів, які присвятили все своє життя боротьбі за цю свободу? Як воно вийшло, що, почавшись шляхетною конфронтацією з деспотичним режимом, ідейна доктрина російського націоналізму виробила, кінець-кінцем, формулу співробітництва з ним? — З потужного протесту проти деспотизму перетворилася на так само могутню апологію його, придатну для практичного вжитку в боротьбі проти демократії? — Чи нема в цій

доки під'юджена і несамовита юрба не відчує смаку руйнування, доки не вирвуться назовні її дикі і дійсно-стихийні інстинкти. Тоді вона з однаковим ентузіазмом б'є міліціонерів, і своїх, і всіх, хто потрапить під руку і спробує її зупинити. Жахливішого видовища, ніж російська юрба в розпалі погрому, я не можу собі уявити. Тільки спостерігаючи ці погроми зрозумів я, чому Олександр Пушкін прокляв "російський бунт, безтямний і нещадний".

3. Див. журнал "Вопросы литературы", 1969, чч. 5,7,10 і 12. Моя стаття "Загадка словянофильской критики", що розпочала цю дискусію, була надрукована також в "International Journal of Sociology", 1976 (літо-осінь).

4. Надрукувати її в СРСР виявилося неможливим.

5. Русское обозрение, 1895, 1, ст. 264.

трагічній еволюції російського націоналізму об'єктивної логіки, яка неминуче веде до такого кінця? — Чи не можна зрозуміти, чому за умов імперсько-авторитарного режиму рух за відродження "корінної", "імперської" нації вироджується і обертається на протилежність самому собі?

Це була з багатьох поглядів крामольна гіпотеза і, зрозуміло, мене жорстоко заатакували. Та ще й з трьох боків одразу.

Ортодоксально-марксистські опоненти твердили, що справа тут зовсім не в російському націоналізмі, а в соціальному походженні слов'янофілів (усі вони були пани, дідиці) та в релігійному характері їхньої доктрини (релігія, як відомо, опій для народу). З усіх цих причин слов'янофіли, за поглядом моїх опонентів-марксистів, від самого початку були реакціонерами й співробітниками деспотичного режиму; отже, жадного парадоксу російського націоналізму нема й ніколи не було.

З другого боку, ідеологи сучасного націоналізму (зрозуміло, в прихованій формі або просто в неофіційних розмовах) знову таки твердили, що ніякого парадоксу тут нема, бо категорія "свободи" у слов'янофілів означала зовсім не те, що розуміють під цим усі нормальні люди; що мова йшла у них не про політичну, не про "зовнішню" свободу, а про свободу "внутрішню", про свободу душі, яка може існувати за будь-якого політичного режиму.

Нарешті, третя група опонентів, так би мовити, "прагматиків", заперечувала парадокс російського націоналізму, — ясна річ, з третьої п'ятформи: жадного континууму, тобто спадкоємности поміж слов'янофілами та Леонтьєвим, а тим більше поміж слов'янофілами й чорносотенцями початку 20-ого століття ніколи не було. Просто існували різні групи націоналістів, які не мали нічого спільного між собою. І намагалися побудувати єдину ідейну концепцію з такого різнорідного матеріялу — це думка примітивна й ненаукова, щоб не сказати антинаукова.

Це була важка дискусія. Мені доводилося переконувати одних, що слов'янофіли, буди націоналістами й реакціонерами, були, проте, на відміну від Леонтьєва, лібералами. Іншим треба було доводити, що люди, які виступали проти кріпацтва й цензури, не могли думати лише про "внутрішню" свободу, і тому слов'янофіли були борцями проти деспотичного режиму, а не тільки за "звільнення душі".

Третім я мусів демонструвати різницю спільність ґрунтовних постулатів, з яких випливали *всі* (навіть протилежні, на перший погляд) доктрини російського націоналізму. Я намагався пояснити їм (цілком, проте, безуспішно), що в *мінливій* історичній реальності ті самі постулати, пристосовуючись до цих змін, можуть набувати іншого політичного змісту й провадити до відмінної

політичної стратегії.⁶

Але головним, тим, що становило дійсну душу всієї цієї на перший погляд цілком пристойної академічної дискусії, було твердження, яке я мав на думці в кожному моєму рядку; твердження або, коли хочете, завбачення, що новий російсько-націоналістичний рух, який почався в СРСР в середині 1960-их років, може повторити парадокс минулого століття, тобто від смертельної конфронтації з режимом дійти до братерського з ним єднання.

Зрозуміло, що я не міг тоді, наприкінці 60-их років, знати, що через кілька років Солженіцин запропонує радянським вождям свою згоду на авторитарність режиму в обмін на їхню відмову від "брехні", себто від неросійської своєю природою ідеології марксизму. Тим більше, не міг я знати, що скоро потому, п. Шиманов заявить, що "виступати проти нашої влади означає йти проти Бога".⁷ Я міг лише, наскільки це було можливо в жорстоких лабетах цензури, поділитися з читачами своїм жахом перед тим, що моє передбачення може справдитися. Що ми всі, такі близькі і співчутливі один до одного, такі єдині в своїй ненависті до гнітючого режиму, підемо, починаючи з цього дня, різними шляхами, що нам доведеться стати ворогами і зненавидіти один одного більше, ніж цей режим. Неминучість цього — ось, що жажало мене. Я знав, що шляху назад нема, бо справжня політична функція ідеологів російського націоналізму полягає в тому — так я думав, — щоб поступово виробляти альтернативну стратегію, яку авторитарний режим зможе використати в обставинах кризи, щоб вижити.⁸

Моє міркування було досить просте: в чому полягає основний зміст вирішальної дискусії між "слов'янофілами" та "західниками", яка поділила в середині минулого століття російське

---

6. На Заході, побоююся, мені доведеться доводити те саме з іншого кінця: що ліберали можуть бути реакціонерами. Але найімовірніше, тут я зустрінуся з усіма цими запереченнями знову і — "сонце Австерліцу тільки сходить".

7. Г. Шиманов. Против течения. "Архивы Кестон-колледжа", ст. 23.

8. На жаль, наприкінці нинішнього десятиліття я вже далеко не самітний у цьому своєму твердженні. "З нашого погляду, — пише д-р Дж. Данлоп, — російське неослов'янофільство вже тепер обіцяє стати головним ідеологічним спадкоємцем ... марксизму-ленінізму в СРСР" (J. Dunlop. *New Russian Revolutionaries*. Белмонт, Массачусетс [Nordland Publishing Company], 1976, ст. 223). "Неослов'янофільство — це система ідей, що цілком може замінити марксизм-ленінізм, який умирає в СРСР" — пише Ф. Волтерз у "Religion in Communist Lands", том 4, ч. 3, 1976, ст. 20.

Ще важливішим здається мені свідчення зовсім недавніх емігрантів із

освічене суспільство на два непримиренні табори? Хіба ж не в питанні про те, чи є Росія європейською країною, чи репрезентує собою "особливу", окрему від Європи, цивілізацію? Але якщо так, то яка мусіла бути об'єктивно *політична функція* тих груп, що твердять про її неєвропейський характер? Чи не мусіла вона полягати в пошуках *альтернативи* європейській демократії? І чи не ведуть ці шукання шляхетних мислителів неминуче в обійми авторитаризму, бож ніякої іншої, спеціально-російської заміни демократії історія покищо не знає?

І далі, чи не мусить *логіка боротьби* проти демократії (як доктрини і як політичної практики) вести врешті до виправдання навіть найскрайніших, тоталітарних форм авторитаризму?

Така була — з теоретичного погляду — аргументація, що привела мене в 1969 році до моєї гіпотези. І ось чому політичний сенс сучасного російського націоналізму полягає, на мою думку, в поступовому конституюванні ідеологічної бази для можливого перетворення режиму в СРСР (якщо перед таким перетворенням він стоїть): для реставрації сталінізму.

3. Новий Брежнєв чи новий Сталін?

Я розумію, що погляд, який припускає можливість реставрації сталінізму, в певному сенсі суперечить розповсюдженим тепер уявленням про природу радянського режиму.

Але ще в 1950-их роках нас, на підставі переважної панівної тоді концепції "тоталітаризму" переконували, що після Сталіна в СРСР буде "більше Сталіних". Тепер, на основі краху цієї концепції, нас переконують, що після Брежнєва в СРСР буде "більше Брежнєвих". Прогнози змінилися, але підхід лишився той самий: режим, який існує, проєктують у безконечність.

Сьогоднішня прогноза базується, зокрема, на уявленні, згідно з яким "конвульсивна", "жорстка" ("сталінська") фаза радянського авторитаризму закінчилася і настала фаза стабільного, "м'якого" ("брежнєвського") розвитку його. Проте, на чому

СРСР, прибулих до США в жовтні 1977 р. журналістів В. Соловйова і Є. Клепикової: "Російська партія — єдине в країні неофіційне і навіть опозиційне ідейне угруповання, яке має все більше свободи для шовіністичної пропаганди і активного вербування прибічників. Російська партія і справді висуває ідеї, які можуть захопити плебс... Російська партія ще не при владі, але вже коло її підніжжя!" ("Новое русское слово", 6 жовтня 1977; скорочено ця стаття була також надрукована в *New York Times*, 4 жовтня 1977).

9. Чи справді почалася ця дискусія в 19-ому столітті? П. Мілюков у своїх "Очерках по истории русской культуры" намагався прослідкувати її коріння на всьому протязі державного існування Росії.

могло б базуватися таке уявлення? Російська історія (останніх десятиліть, ані навіть останніх століть) не свідчить про будь-що подібне. Моє власне дослідження історії Росії з цього погляду свідчить про протилежне.¹⁰ "М'який" ("брежневський") період розвитку, припустімо, з 1462 по 1564 рр. змінився "конвульсивним" ("сталінським") — з 1564 по 1584 рр. Наступна за ним фаза "м'якого" авторитаризму (1613-1689 рр.) знову змінилася "жорсткою" (1689-1725 рр.). Подібна зміна "м'яких" і "жорстких" фаз відбувалася в російській історії аж до 1917 і 1929 рр. Постійність її гнітюче-очевидна. Інакше кажучи, специфіка російської історії, на мій погляд, якраз і полягає в постійному чергуванні "сталінських" та "брежневських" фаз її.¹¹

Нас не може, проте, цікавити в цій праці ні те, чим пояснюється цей таємничий феномен, ні те, як складалися історично ідейні обґрунтування драматичних метаморфоз режиму. Я бажав би зафіксувати тут лише те, що з погляду історії в принципі не можна вилучити з розгляду перспективу реставрації сталінізму в СРСР. І ще одне: через брак у сучасному СРСР (на відміну від дореволюційної Росії) масового "ліво-революційного"

---

10. Ще в Росії я написав про це тритомову працю — "Історія російської політичної опозиції", яка покищо чекає на свого видавця.

11. Історична наявність "брежневських" фаз пояснюється, мабуть, тим, що тип політичної організації, який панував із середини 16-ого ст. в Росії ("автократія"), на відміну від східного (деспотичного) типу, не дозволяв на існування "жорстких", "сталіністських" режимів довше, ніж протягом життя чергового тирана. По смерті Івана Грозного не було "більше Іванів Грозних", після Петра I-го не було "більше Петрів Перших" і т. д. Навпаки, по смерті кожного "Сталіна" негайно наступала фаза "Смўтних часів" (умовно кажучи, — фаза ХХ-ого з'їзду, яка фактично дезавуювала діяльність тирана, реабілітувала жертви цієї діяльності і намагалася виробити інші варіанти стратегії державного будівництва). На зміну "Смўтним часам", як реакція на їхнє "крамольне" "вільнодумство" приходила, знову, фаза "м'якого" ("брежневського") авторитаризму, що намагався примирити непримиренне — жорсткість "сталінської" фази і гнучкість фази "Смўтних часів". Як наслідок, система втрачала взагалі будь-яку певну стратегію. І об'єктивно, функція "брежневських" фаз зводилася через це лише до накопичування невиправлюваних помилок, що вело спершу до застою, а далі й до занепаду системи. Наслідком цього й відбувався новий катаклізм, нова реставрація "сталінізму". Так сталося однаково і з "брежневським" режимом царівни Софії в 17 столітті, і з "брежневським" режимом Миколи II-ого в 20-ому столітті. І коли уважно приглядіться до теперішнього брежневського режиму "стабілізації" то, я боюся, буде не дуже важко розпізнати аналогічні симптоми деградації і в ньому. (Я розумію, звичайно, принадність проектування в безкрайність режимів, які існують тепер. Це наслідок природної, зрештою, інерції людського мислення. Але що вдіяти, коли це суперечить фактам?).

руху, новий катаклізм, якщо він трапиться, має значно більше шансів відбутися під корогами "правого" російського націоналізму, ніж під стягами демократичного руху.

Так чи так, ідеологія російсько-імперського націоналізму не тільки виникла в СРСР понад десяток років тому; вона розвивається. І розвивається в напрямі, все більше й більше придатному для ідейного обґрунтування нового катаклізму, себто заміни "м'якого" режиму "жорстким".¹²

---

12. Звичайно, читач може спитати мене: — А що, коли катаклізму не буде? Історія ж бо не механічний процес, і, якщо навіть на протязі кількох століть відбувалися катаклізми в історії однієї нації, припустимо, шість разів, то це ще не доводить неминучості сьомого.

Алеж я і не говорю про неминучість. Я говорю про ймовірність, я говорю про небезпеку, так би мовити, летаргічного стану розуму. Припустимо, якби російського громадянина часів "м'якого" царювання Катерини II-ї спитали, чи можливий у Росії, еліта якої розмовляє французькою мовою і хизується лібералізмом, а цариця листується з Вольтером і запрошує в гості Дідро, — чи можливий у такій Росії новий Петро Перший, громадянин цей тільки засміявся б. Проте прийшов на зміну Катерині "ґатчинський" режим Павла I-го, і Росія вжахнулася, побачивши себе — хоч і на короткий тоді час — знову оберненою на касарню, в руках деспота, від сваволі якого не було захисту ніде і нікому. Коли б російського громадянина початку 20-ого століття, "срібного віку" російської літератури, після Пушкіна, Толстого й Достоевського, спитали, чи можливе в Росії відновлення кріпацтва і терору Івана Грозного, він узяв би запитувача за божевільного. Проте, згодом були ГУЛАГ і Сталін. Ось чому слід пам'ятати, що брежневська "стабілізація" режиму (так само, як і всі "стабілізації" попередні) означає не те, що поволі розв'язуються життєво-важливі для країни проблеми, а лише те, що вони *відкладаються*. Означає лише те, що стабілізаційний консенсус осягається ціною "заморожування" країни, ціною насильницького припинення її духовного і матеріального розвитку.

Щоб не бути голослівним, пошлюся тут не на історію, а лише на три цілком прагматичні проблеми.

а. Перша проблема стосується до долі так званого "підсобного господарства" в радянському селі, тобто особистих присадибних ділянок колгоспників; ці ділянки, маючи менше, ніж 3% всієї рільної землі в СРСР, і менше, ніж 16% зайнятих у сільському господарстві, дають, проте, близько третини всієї його продукції, в тому числі 40% російського "національного" продукту — картоплі (Див. G. Grossman, "The Second Economy of the U.S.S.R. — "Problems of Communism", вересень-жовтень 1977, ст. 25-26; див. також В. Тихонов. Маленький участок у порога. — "Литературная газета", 24 серпня 1977). Можна уявити собі російську людину, що живе без м'яса, але без картоплі — неможливо. Жадний компетентний фахівець ні в СРСР ні на Заході не стане заперечувати, що, коли б, скажімо, завтра

4. В кінці 1960-их років

Як я вже говорив, логіка моєї гіпотези базувалася насамперед на вивченні історичного моделю занепаду російської

особисті присадибні ділянки зникли, то це означало б неминучий і постійний голод для великої країни. (Особливо показова тут ситуація 1977 року, коли, зібравши цілком добрий урожай, СРСР проте змушений був купити в США 15 (!) мільйонів тонн збіжжя. Це значить, що навіть у добрі роки і маючи тим часом підтримку досить сильного "присадибного сектора", колгоспне господарство вже не спроможне прогодувати країну. Що ж буде в роки поганих урожаїв? — Особливо, як взяти до уваги, що присадибні ділянки показують стійкий нахил зникати?). Проблема ця не стільки навіть економічна, скільки *біологічна*, бо працюють на цих ділянках головним чином старі люди. Я інтерв'ював сотки молодих людей на радянському селі і можу з достатньою певністю твердити, що вони ніколи з доброї волі не стануть працювати на присадибних ділянках. Див. Alex Yanov. *Essays on Soviet Society*. "International Journal of Sociology", Summer-Fall 1976. Як видно з недавньої статті акад. В. Тихонова, уряд Брежнєва серйозно занепокоєний тим, що "питома вага (особистого господарства) знижується. Якщо в 1965 р. воно давало 32% валової продукції сільського господарства, то в 1975 році — 28,3%". Брежнєвський уряд занепокоєний цим, але він є безсилий зупинити природний процес вимирання старих людей, зайнятих в особистому господарстві, і безсилий змусити молодь працювати там. Як бачимо, в рамках "м'якого" брежнєвського авторитаризму ця проблема просто *не має розв'язання*. Якщо цей режим триватиме безконечно, тобто якщо не буде переведено докорінної перебудови сільського господарства, через одно-два десятиліття СРСР справді чекає голод. Чи значить це, що дана проблема є нерозв'язна в принципі? — Аж ніяк! Спробуйте замінити панівну брежнєвську коаліцію одною з двох можливих інших коаліцій — і ви негайно маєте розв'язання. "Коаліція надії", запровадивши так звану ланкову систему організації й оплати праці, звільнить країну від конечности залежати від старечої праці. "Коаліція страху", зі свого боку змусить молодь працювати в сільському господарстві. Як бачимо, проблему можна розв'язати, але тільки не за брежнєвського режиму. Ось чому проектувати цей режим у нескінченність і наївно і нерозумно.

б. Візьмім іншу прагматичну проблему. Порівняймо для початку стале зниження відсотка слов'янського і, особливо, російського населення в СРСР із швидким зростанням населення мусульманського (якщо йняти віру проф. Беніґсеніві, СРСР вже тепер має четверте кількістю мусульманське населення в світі. На 2000-ий рік воно може досягнути однієї третини всього населення СРСР). Я говорю тепер не про традиційну історичну боротьбу між слов'янством і мусульманством, хоч саме ця боротьба заклала підвалини самої російської державности. Але обличім історію і звернімось до проблеми, пов'язаної з трудовими ресурсами радянської економіки. Усім відомо, що в Росії у власному розумінні цього слова ресурси ці виснажені, тоді коли мусульманська Середня Азія терпить страшенне

націоналістичної доктрини минулого століття¹³ і на теоретичних міркуваннях. Але я не стану запевняти читача, немов би я керувався тільки науковим інтересом. Це була б неправда. Справа ще й у тому, що в кінці 60-их років 20-ого століття історія немов би

перенаселення. Виснаження природних ресурсів у західних районах країни викликало потребу перемістити великі маси населення на північ Сибіру і на Далекий Схід, для експлуатації найбагатших у світі резервів природного газу. Обставини неминучої енергетичної кризи ще загострюють цю потребу і роблять її життєво-важливою для країни. Єдине джерело вільних трудових ресурсів зосереджене в Середній Азії. Але, як делікатно каже в своїй доповіді М. Фешбах, "Небажання середньоазіатів покидати межі рідної області становить найбільшу проблему трудових ресурсів для СРСР" (М. Фешбах. "Перспективи масової міграції з Середньої Азії наступного десятиліття". Неопублікована доповідь, ст. 1).

Поставте тепер себе на місце брежнєвського проводу і спробуйте розв'язати цю проблему. Маєте нафту й газ і маєте трудові ресурси, щоб їх видобувати. Бракує лише одного: Мохаммед не йде до гори, а гору неможливо послати до Мохаммеда. Брежнєвський режим виявляється неспроможним розв'язати це завдання ані економічними методами, як зробила б "Коаліція надії", ані позаекономічними, як зробить "Коаліція страху". Тим самим він заводить енергетичну політику СРСР у глухий кут і, фактично, виносить вирок смерті радянській промисловості. Знову те саме: "Коаліція надії" обійдеться без мусулманського населення в Сибірі, а "Коаліція страху" змусить Мохаммеда піти до гори. І через це також і наївно і нерозумно проектувати брежнєвський режим у нескінченність.

в. Візьмім третю, ймовірно, найважливішу проблему: Китай. Сьогодні він — в глобальному сенсі — цілком безпечний для СРСР. Але його нове прагматичне керівництво впевнено веде країну до воєнної модернізації і, — якщо Захід йому допоможе — Китай у найближчі 15-20 років перетвориться на першокласну воєнну державу (це вже радянські керівники знають з власного досвіду). В такому випадку СРСР дійсно опиниться між двох вогнів — між Заходом і Китаєм і, об'єднавшись, вони будуть спроможні диктувати йому свою волю. А це саме було б національною катастрофою, особливо беручи до уваги спрямованість настроїв російського народу. Брежнєвський режим не здатний ні на міцну та щиру спілку з Заходом, ні на превентивний розгром Китаю. Можна припустити, що "Коаліція надії" вибрала б перший шлях, а "Коаліція страху" — другий. А брежнєвський режим знову таки відкладає розв'язання цієї проблеми, як він відкладає, заганяє вглибину, проблеми сільського господарства й енергетики. Але наступникам Брежнєва доведеться всі ці проблеми (та багато інших) раніше чи пізніше розв'язувати. І брежнєвський підхід до справи муситиме бути зруйнованим. Ось чому він, в історичному сенсі, приречений. Ось чому я в іншому місці назвав сучасний СРСР "Ваймарською Росією", а брежнєвський уряд — "тимчасовим урядом".

13. Концепцію вирождення російського націоналізму 19-ого ст. я детально виклав у статті "Судьба русской идеи" (див. "Studies in Soviet

оживала у нас перед очима. Історія немов би хотіла повторитися. В літературних вітальнях, у клуббах, в університетах звідкись, немов з-під землі, з'явилися, гістєричні дідки, що заклика́ли повернутися до "святинь національного духу", та фанатичні юнаки, що похмуро деклямували про "землю", про "ґрунт". Ходив по руках, вийшовши з надр московського Міськкому комсомолу, — одна з перших ластівок Самвидаву — метелик "Статут звичаїв", написаний поважним співробітником Міськкому Валерієм Скурлатовим. Там були такі дивні твердження, як, напр., "нема підлішого заняття, як бути мислителем, інтелігентом". Вони чергувалися з закликами "настроювати молодь на смертельну боротьбу", пов'язану "з космічною місією свого народу", або запровадити "кару на тілі для жінок, що віддаються іноземцям, таврувати і стерилізувати їх".¹⁴ Напочатку це здавалося зловісним курйозом. Але коли навесні 1968 р. поширилася вістка про арешт так званої групи А. Фетісова, ідеї якого становили "критику радянської системи з позицій скрайнього тоталітаризму й шовінізму",¹⁵ стало ясно, що надходять нові, незрозумілі часи. Інтелігенція, замість Криму, Кавказу чи Прибалтики, раптом кинулася проводити свої відпустки в села, до могил предків. Зненацька всі помітили, що селянство Північно-Західної Руси, колиски нації, зникає. Молодь почала блукати по селах, що вимирали, збираючи ікони, і дуже скоро не стало інтелігентського дому в Москві, не прикрашеного символами православія. Письменник Владімір Солоухін з'явився в Домі літераторів з перснем, де був зображений імператор Микола II-й. На чорному ринку виник скажений попит на книги "білогвардійців" та "контрреволюціонерів", які померли в еміґрації.

Я лише намагаюся описати суспільну атмосферу, в якій ми жили наприкінці 60-их років, в якій відбувався цей небачений в СРСР масовий феномен: народження російського націоналізму, що виникав увічю, стихійно, самодіяльно, знизу, не тільки не за вказівкою режиму, а часом і спрямований проти нього.

Розповідь ще кілька епізодів, де мені — безпосередньо чи посередньо — довелося брати участь. В гостях у одного видатного вченого з гуманітарних наук, я побачив на його писемному столі портрети Сталіна й Гітлера. Ясна річ, це був для мене шок.¹⁶ І на-

---

Thought". Дордрехт, 1978).

14. Політичний щоденник, ч. 18, березень 1966 р. Не публікований.

15. Хроніка поточних подій, ч. 7, ст. 17.

16. Тоді я навіть ще не здогадувався, що як розповідав на IX-му національному конгресі Американської асоціації славістів Юрій Гендлер, у мордовських таборах для політ'в'язнів, де він сидів деякий час, щоразу в день народження Гітлера з'являвся дуже професійно виконаний портрет

ша дальша розмова, натурально, точилася навколо цього. Господар пояснив мені свою позицію досить одверто. Початок світовій кризі поклали джина з пляшки. Жовта й чорна раси повні рішучості зруйнувати "білу" цивілізацію. Урятувати світ може тільки мобілізація всіх її ресурсів. І така мобілізація можлива лише під проводом таких потужних лідерів, як Гітлер і Сталін. Щождо євреїв, до яких обидва ці лідери ставилися, скажімо, без зайвої дружоловності, хоч їх важко зарахувати і до жовтих і до чорних, мій господар висловився так: євреї — елемент хаосу й безладдя, лібералізму й капіталу; вони розкладають "білу" цивілізацію зсередини і в цьому сенсі є агентами жовто-чорного опонента.¹⁷ В інтересах збереження цивілізації євреїв слід або переселити у віддалені місця, як смерть завадила зробити Сталіну, або, якщо вони того не забажають, вдатися до способів Гітлера. Зрештою, мій господар був лібералом і схилився радше до сталінського розв'язання проблеми.

Друга сцена трапилася в Москві, в Товаристві охорони пам'яток історії й старовини (званому в розмовах "Російським клубом"), в присутності сили офіційних урядовців, що засідали там вкупі з дисидентами-націоналістами. Обговорювали дискусію про слов'янофільство, ту саму, яку я розпочинав і в якій відповідав опонентам. Мене, через не-арійське походження, ясна річ, не запросили. Проте, на доручення редакції, туди поїхав її представник, національністю грузин, на нещастя подібний до єврея. Як тільки він з'явився у дверях, засідання перервано. Хтось у залі голосно сказав: "Ми не можемо продовжувати дискусію при сторонніх". Президія засідання погодилася з цим. Представникові редакції довелося показати пашпорта, який свідчив, що він не єврей, і редакційне посвідчення, щоб йому дозволили лишитися в залі. Повторюю, це було не приватне збіговище російських націоналістів, а офіційне засідання офіційного товариства.

Останній епізод мав місце в моєму власному домі. Одвертий дисидент, причетний до самвидавівського журналу "Вече", людина, що завдячувала брежнєвському режимові виключення з університету та два роки психіатричної клініки, говорив з

фіурера з підписом: "Нема бога крім Тора, і Адольф Гітлер — пророк його". Взагалі, як згадує Гендлер, 90% усіх дискусій між політичними в'язнями в цих таборах були присвячені національному питанню. Решта — 10% — були присвячені майбутньому поділові світу, коли Росія стане в ньому господарем.

17. Кілька років пізніше подібні погляди були висловлені в широко розповсюджених у СРСР документах групи Фетісова і в самвидавній брошурі "Слово нації" (Архів Самиздата, ч. 590).

похмурою рішучістю: "Ви добре знаєте, що мені нема за що любити більшовиків, так само, як моїм батькам ні за що було любити Сталіна. Але коли Сталін звернувся до них — 'Брати й сестри, час рятувати Росію від німців!', — вони пішли — і врятували. І якщо сьогодні Брежнев скаже — 'Брати й сестри, час рятувати Росію від китайців!' — я піду. Ці жовті снять ся мені ночами. Між іншим, у нас є копія одного соціологічного опиту, де студентів питали про можливість війни. Понад 75% виключили можливість війни з Америкою. Понад 90% висловили бажання воювати з китайцями. Це сидить у нас глибоко, в генах. Будь-який російський уряд, який би він був непопулярний, завжди має в запасі щонайменше принаймні одного козиря, війну. Але в цьому разі йому доведеться стати дійсно *російським* урядом, бо це буде війна національна, не на життя, а на смерть. Ніхто не піде умирати за портрети Маркса чи Брежнева. Вмирати будуть за Росію. Нам, росіянам, треба великого національного шоку, інакше ми деградуємо. Ми мусимо почувати себе першими в світі, інакше ми відчуваємо себе останніми!"¹⁸

Я розповів про ці епізоди не для того, щоб довести існування російської Правої (це доведене документально), а щоб передати читачеві те почуття шоку, яке викликало її з'явлення, її суперечливий, дивно химерний, щоб не сказати загадковий, характер. Неможливо було здогадатися, звідки це йде, хто з ким і проти кого; що продиктоване підозрілою політичною метушнею в вищих сферах Естаблішменту, а що — масовим і спонтанним зростанням російського націоналізму. Справді, з одного боку, стало відомо про арешти в Ленінграді групи, що звала себе Всеросійським Соціально-Християнським Союзом Визволення Народу (ВСХСОН) і поставила собі мету — збройне повалення радянського режиму для рятунку Росії та православ'я. З другого боку, почалася шалена русофільська кампанія в журналі "Молодая гвардия",¹⁹ де Захід викривався як джерело небезпечного

---

18. Мій розмовник, як бачимо, добре знав Достоєвського, який вклав в уста одного з персонажів "Бес-ів" таке міркування: "Коли великий народ не вірує, що в ньому самому істина (саме в самому і то виключно), коли не вірує, що він один спроможний і покликаний усіх воскресити і врятувати своєю істиною, то він негайно перестає бути великим народом і зараз таки перетворюється на етнографічний матеріал ... Справді великий народ ніколи не може помиритися з другорядною ролею в людстві або навіть з першорядною, а доконче й виключно з першою. Хто втратить цю віру, той уже не народ. Але істина одна, отже тільки єдиний з народів може мати Бога істинного" (Ф. М. Достоевский. Полное собрание сочинений, т. 10, Ленінград, 1974, ст. 199).

19. Офіційний орган Центрального комітету (ЦК) комсомолу.

буржуазного "гниття", а це в суті справи було зухвалою критикою брежневського режиму, який співпрацював із цим Заходом. З одного боку, з неофіційних джерел стала відомою зловісна новина, що боротьба "нагорі" досягла найрозпеченішого напруження, і що член Політбюро Д. Полянський, відомий своїм одвертим потуранням російським націоналістам, ось-ось має замінити Косигіна на посаді прем'єра. А з іншого боку — російські націоналісти в самвидаві висловлювали одверто антирадянські настрої й думки.

Як можна було все це сполучити? Як поєднати антизахідну орієнтацію з антикитайською? — Легальне русофільство і дисидентський націоналізм? — Співробітництво великочиновних бюрократів та військових з одвертими дисидентами? Трудно було повірити, що "в цьому безумстві є система".

5. Логіка національної ідеї

І все ж таки система була.

Треба сказати, що в той час я був одним з дуже небагатьох у Москві, хто серйозно вивчав проблеми російської консервативної думки. Концепція виродження російського націоналізму здавалася мені незаперечною: її потверджували факти історії. Але чому російський націоналізм вироджувався? Які були механізм і логіка цього виродження?

На ці суто теоретичні питання практично відповів "Російський клюб"; відповіло майже одночасне виникнення лєнінградського (дисидентського) ВХСОН і московського естаблїшментарного "молодогвардейства".

Аджеж і півтора сторіччя тому російська "національна ідея" народилася одночасно на двох рівнях: і "нагорі" і "внизу". І тоді, як і тепер, офіційний петербурзький націоналізм мав на меті цілі, протилежні цілям ліберального московського націоналізму. Московські слов'янофіли протиставляли "націю" як символ волі тодішньому "сталінізмові" — миколаївському режимові. А петербурзькі націоналісти, користуючися тим самим символом "нації" домагалися підтримки цього "сталінізму" суспільством. Іншими словами, цілі були протилежні, а так би мовити, джерело надхнення — спільне. І з цього спільного джерела виплила спільність методології політичного думання.

Петербурзькі русофіли в перебігу *політичної* боротьби з петербурзькими ж таки "західниками" відчули потребу і суспільної підтримки і інтелектуальних ресурсів московських дисидентів-націоналістів. А московські націоналісти й собі боролися *ідеологічно* з "західниками" — всередині дисидентства. І, неспроможні побороти його, так би мовити, мечем духовним,

також відчули поступово потребу підтримки з боку свого ворога-близнюка. Взаємна потреба виявилася сильнішою за взаємну ворожнечу. Спільність метод виявилася сильнішою, ніж різниця мети. Спільність ідейної бази перемогла взаємну відразу. Логіка спасіння Росії від матеріального й культурного занепаду привела до зближення, а далі — і до співпраці. А співпраця з автократичним режимом зумовила врешті духовний занепад слов'янофільства.²⁰

У цьому полягала драма російського націоналізму в минулому столітті. І тепер я раптом опинився на виставі першої дії тієї самої драми. З тією хіба різницею, що дисидентська права виникла цього разу не в Москві, а в Ленінграді (Петербурзі), а естаблішментарна права, навпаки, в Москві. Ось ці збіги спонукали мене опублікувати мої есеї: я хотів показати моїм сучасникам сумний фінал старої п'єси, в якій вони знову беруть участь.²¹

Я надіявся раціональними доводами і історичними прикладами зупинити стихійний рух, повний пристрастей та емоцій, — хоч би в кількох чутливих і ширих серцях. Боюся, що я зазнав поразки. В історію як знаряддя актуальної політичної аналізи в Росії вірять не більше, ніж тут, а в раціональні аргументи — ще далеко менше.

Я зазнав поразки політично. Але теоретичні наслідки залишилися. Знайдено історичний зразок. І я бажав би в своїй аналізі показати читачеві, як справно він і досі працює. А це, отже, дозволяє нам зробити хоч деякі актуальні політичні прогнози.

6. Правда націоналістів

Але спершу, мені здається, буде корисно хоч у найзагальніших рисах проаналізувати причини моєї поразки. Вони важливі, якщо ми хочемо зрозуміти логіку мислення чесної молодії Росії, що схиляється до націоналізму. Тієї, яка одного чудового дня може опинитися в проводі мас. І 1969 року, і 1974-

---

20. Це, ясно, груба схема. Реальний ідейний процес був суперечливим і куди різноманітнішим. Але тут нам важливі лише його логіка і його наслідок.

21. Моя віра в силу друкованого слова була ще незаймана й безмежна. Ніщо не могло стримати мене від спокуси спробувати переконати всіх чесних і розумних людей, які широким чином схилялися до російського націоналізму, що вони ступають на темну, глуху стежку, що втриматися на ній од спілки з ненависним сьогодні режимом буде важко, якщо не неможливо, що слов'янофіли теж починали з шляхетної зненависти до деспотизму, але це не завадило Леонтьєву благословити цей деспотизм од їхнього імені.

ого, коли я знову виступив проти імперсько-націоналістичної доктрини в статті "Альтернатива",²² я був переконаний, що вся правда на моєму боці. Я не розумів, що за моїми опонентами теж стояла правда; що їхня правда — не менше, ніж моя — базується на багатовіковій культурі російського народу, яка глибоко, можна сказати, — онтологічно суперечлива.

Дійсно, вони бачили, що боротьба за громадянські права, шляхетний Демократичний рух не цікавить масу. Вони бачили, що придушення Угорщини або Чехо-Словаччини викликало протест тисяч, але було схвалене мільйонами. Вони бачили, що — як це не парадоксально, — КГБ далеко ясніше, ніж демократичне дисидентство, розуміє масову психологію російського народу. І тому його аргументи ефективніші.²³

І перед моїми націоналістичними опонентами неминуче мусіло встати питання — з ким вони? З купкою протестантів-інтелігентів, підозрілу більшість яких складають євреї або "поплентачі євреїв"? — Чи з масою свого нещасного народу, що спивається, деморалізується, нехай із середньовічною психологією, але рідного, який гине у них перед очима? Відродити, підвести з багна пияцтва й деградації *такий* народ може тільки проповідь націоналізму — до такого висновку прийшли вони. Свобода друку, зборів та інше — це навіть не мертва літера для російського народу: це — примхи здурілої інтелігенції, яку він одвіку вважає за носительку портфелів і капелюхів, а не інтелекту нації. Думка про "нашу" виключність, про "нашу" обраність, про "нашу" всесвітню місію, нехай під проводом авторитарного уряду, — ось що може підвести його з колін. Емігрантські вчителі, що так вчасно воскресли з небуття, твердили те саме: західні ліберальні зразки чужі російському народові. "Самобутня" російська політична

---

22. "Молодой коммунист", 1974, 2; Rassegna Sovietica, 1976, 2 (італійською мовою); Internationale Spectator, 1977, 1 (голландською мовою).

23. Яку версію угорського і чехо-словацького повстань розповсюджував (неофіційно) КГБ? Поперше, "ми", росіяни, проливали кров, "ми" звільнили ці країни від німців. А тепер німці знову хочуть відняти їх "від нас". Німецькі батальйони вже стоять наготові на кордоні. Подруге, "ми" годували їх, "ми" віддавали їм останню сорочку, а вони, невдячні, хочуть тепер перекинутися до "наших" ворогів.

Як бачимо, КГБ одверто звернувся до глибокої середньовічної основи націоналістичної підсвідомості мас російського народу — і мав успіх. Семеро людей вийшло на Червону площу протестувати проти впаду в Чехо-Словаччину; ще тисячі й тисячі співчували їм. Мільйони, коли б вони знали про тих демонстрантів, взяли б їх або за божевільних, або зрадників. Це могло бути — і було — витлумачене націоналістами як реальний приклад російської масової свідомості другої половини 20-ого століття.

система, заснована на православній місії нації, — ось що може надхнути його на новий державний подвиг відродження. Такою була правда націоналістів.

7. Структура еволюції націоналізму

Два роки тому, на VII конвенції АААСС в Атланті (Джорджія), я прочитав доповідь "На півдорозі до Леонтьєва. Парадокс Солженіцина". В ній була запропонована, зрозуміло — як гіпотеза, така схема еволюції російського націоналізму:

I. Націоналістичні ідеології виникають за умов автократії парами, одна — "нагорі", друга — "знизу". (Назвемо їх Естаблішментарною Правотою і Дисидентською Правотою).

II. Вони починаються з найзапеклішої конфронтації і ненависти одна до одної. При цьому Естаблішментарна Права на цьому першому етапі ідентифікує себе усталеним ладом так само, як Дисидентська Права ідентифікує себе з дисидентством. Пізніше — через ряд болісних метаморфоз і взаємне корегування — відбувається процес їхнього взаємного пристосування.

III. Рушійні моменти в механізмі цього пристосування різні в обох ідеологіях. Для Естаблішментарної Правоти істотні: а) Загострення політичної боротьби в проводі, у зв'язку з поступовим занепадом системи і насуванням кризи. б) Поступова втрата провідної ролі СРСР у світовому комуністичному русі, відчуження закордонних марксистів од Росії і відчуження російської суспільної свідомості від марксизму. в) Потреба виробити ідейну стратегію запобігання загальній кризі системи — стратегію, що дасть змогу повернути системі її мобілізаційний характер і забезпечити їй активне сприяння мас і частини інтелігенції. г) Та обставина, що вона не має до свого розпорядження інших інтелектуальних ресурсів, здатних виробити таку стратегію, окрім Дисидентської Правоти, яка з нею конфронтує. (Покладатись для цього на численні кадри марксистських начитників годі).

Для Дисидентської Правоти істотне зовсім інше: а) Загострення ідейної боротьби всередині дисидентства. б) Неспроможність власними силами впоратися зі своїм головним опонентом — "західництвом". (Так самісінько російська церква, неспроможна упоратися з ерессю мечем духовним, віддавна прикликала на допомогу фізичний меч держави, потрапляючи так у залежність від нього). в) Брак реальних засобів ідейного впливу на маси (засобів масової інформації, масових закладів і т. под.). г) Готовість пожертвувати (заради "загальнонаціональних" інтересів) політичною й інтелектуальною свободою як метою історичного руху нації; відчуття політичної несполучности з автократією, яке знищує, так би мовити, емоційний поріг.

IV. Нарешті, якщо Дисидентська Права дійсно має властивості розвиватися в напрямі злиття з ідеологією режиму, то стає можливим описати цей рух ідей вживаючи більш-менш точних термінів.

Для простоти викладу припустимо тут, що рух цей має три головні фази, переходячи від протиставленого режимові ліберального націоналізму (націоналізм а) до націоналізму ізоляціонсько-тоталітарного, що прагне співпраці з режимом (націоналізм б), і від нього — до мілітаристсько-імперського націоналізму, який зливається з режимом (націоналізм в).²⁴

Так виглядала моя гіпотеза в 1975 році, коли вона спиралася головним чином на лист Солженіцина до вождів СРСР, на його статті в збірнику "Из-под глыб", на мій особистий (сумний) досвід боротьби з російським націоналізмом і на історичний приклад виродження слов'янофільства. Я розумів, що ідентифікувати Солженіцина з російською Правотою в момент його найбільшої слави як світового трибуна й борця проти тоталітаризму значило надати моїй гіпотезі посмаку радше блюзнірського пророцтва емігрантської Кассандри, ніж об'єктивної аналізи вченого.²⁵ Пройшло ще два роки; в руках у мене тепер багато матеріялів, які справджують мою гіпотезу, і вона поступово обростає плоттю фактів і сама стає фактом життя. Виявилось, що рух ідей Дисидентської Правой дійсно йшов у напрямі від націоналізму а до націоналізму б. Трудність полягає в тому, що цей процес ще не закінчився і рух ідей триває далі. І хоч деякі контури націоналізму в, себто спільної доктрини російської Правой, якій, може, судитиметься стати новою державною ідеологією СРСР, вже можна розпізнати, але вона покищо не існує. В цьому сенсі гіпотеза покищо лишається гіпотезою.

---

24. На практиці ідейний процес далеко складніший і звивистіший.

25. Так і сприйняла її російська емігрантська преса, яка нагородила мене за неї титулами "расиста", "марксиста", "нациста" та іншими, як тільки мою доповідь надруковано російською мовою в збірнику "СССР. Демократические альтернативы" (Ахберг, 1976). Та, хіба не свідчить про це також те, що доповідь моя так і не була опублікована жадною чужою мовою?

Розмова з Олександром Гінзбургом про національне питання в СРСР

Олександр Гінзбург — ветеран правозахисного руху в СРСР, один із засновників Московської гельсінкської групи. Відсидівши майже 10 років у тюрмах і концтаборах, останнього часу він завідував Фондом допомоги політичним в'язням (Фонд Солженіцина), за що його заарештовано й засуджено 1978 р. У квітні 1979 р. його замінено, разом з чотирма іншими політичними в'язнями з СРСР, за двох ув'язнених радянських шпигунів у США. Гінзбург тепер проживає в США). Розмова з Гінзбургом відбулася в Нью-Йорку 2 серпня 1979 р.: розмову провадив Роман Купчинський.

Купчинський: Хочу привітати вас від видавництва "Сучасність" і насамперед подякувати вам за все, що ви зробили на допомогу українським політичним в'язням і їхнім родинам. За це вам належить вічна шана.

Наші запитання стосуватимуться до національних проблем в СРСР. Чи, на вашу думку, російський народ несе відповідальність за національне пригноблення інших народів СРСР?

Гінзбург: Ні. Національне пригноблення почалося одночасно проти всіх народів СРСР. Це гноблення випливає з самої ідеології марксизму. Маркс, у листі до Енгельса писав (цитуючи з пам'яті) про те, що тяжко обвинувачувати будь-який народ у світлі такої концепції. У світовій революційній бурі російський народ був пригноблений в той же час, як і український народ.

К.: Ви не вважаєте, що СРСР є продовженням Російської імперії?

Г.: Ні. В 19-ому столітті, як і раніше, імперії розбудовувалися. Англійська, французька і інші імперії були більші, ніж російська. Це був один етап. Опісля прийшла Жовтнева революція — і це був продукт соціалізму. Тому я не вважаю, що СРСР є продовженням старої імперії.

К.: Чи російський народ національно пригноблений?

Г.: Так. Передусім у мовному питанні. Російська мова в СРСР є тільки формальністю. Російська мова, якою розмовляє Брежнев, є карикатурою справжньої російської мови. Коли національний ідеал висувають російські діячі, наприклад Ігор Огурцов, член ВСХОНу і журнал "Вече", то їх саджають у ті ж табори, разом з українцями.

К.: Як тоді пояснити політику русифікації?

Г.: Більшовикам потрібна одна мова, а для цього російська мова найбільше підходить, бо вона найбільше розповсюджена в СРСР. Політика русифікації потрібна більшовикам для того, щоб керувати країною.

К.: А великоросійський шовінізм?

Г.: Уряд постійно намагається настроїти одну націю проти другої, і уряд відповідає за російський шовінізм у СРСР. Більшовики насичують російський народ шовінізмом.

К.: Чи неросійські народи СРСР бажають відокремлення?

Г.: Ми всі сиділи з людьми, які були засуджені за боротьбу за національні права. Вони прийшли до таборів з ідеєю, що національна самостійність може розв'язати всі проблеми. Табір дещо змінює такі настрої. Ми там побачили, що окремо ми не зможемо змінити режим, — себто найбільше зло. Табір зменшує національний егоїзм. Я, наприклад, у таборі став великим прихильником українських стремплін, а українці в таборі почали мене краще розуміти. Але я ще перед арештом був прихильником українських бажань, в 1960-их роках я передав на Захід працю Дзюби "Інтернаціоналізм чи русифікація?"

К.: Коли ви стали свідомі того, що в СРСР існує національне питання?

Г.: Ще в 1950-их роках, коли я зустрічався з в'язнями, що сиділи за УПА і ОУН. Від них я дізнався про боротьбу українського народу.

К.: Наскільки нам відомо, національні рухи в СРСР не зреклися бажання самостійности, навпаки, останнім часом можна бачити, що бажання самостійности посилюються.

Г.: Солженіцин у третьому томі "ГУЛагу" пише "Якщо ми їм так уже набридли, не будемо держати Чернігівські вишні". Я з тим згодний, але справа не в тому. Сьогодні на світі ми бачимо зворотний процес — зближення. Європа під загрозою комуністичної агресії намагається з'єднатися. І коли ми говоритимемо про майбутнє, то я бачу в СРСР щось подібне до Європейського парламенту.

К.: Але те, що відбувається в Європі, — це з'єднання самостійних країн — добровільне з'єднання.

Г.: Так, але Югославія і Чехо-Словаччина є також самостійні держави — хоч би формально, але вони також в дійсності колонії СРСР. Я не думаю, що відокремлення є konieczність.

К.: Чи ви були б згодні зі мною, що краще спершу роз'єднатися, а опісля добровільно з'єднуватися, якщо народи так схочуть?

Г.: Я не вважаю, що відокремлення є конечно потрібне. Соціалістична система завалиться тільки тоді, коли ми всі разом будемо

проти неї боротися. А коли система завалиться, тоді питання відокремлення не буде таким серйозним.

К.: Сумніваюся. Боротьба неросійських народів СРСР є в основному боротьба за самостійність. Чи ви не вважаєте, що національна ідея в демократичних рамках зростає в СРСР?

Г.: Так, зростає, навіть серед росіян.

К.: Документи гельсінкських груп також свідчать про зростання національної ідеї.

Г.: Ми були раді це бачити. Наприклад, у Литовській групі, і ми усі вітали зростання національної свідомості.

К.: Чому?

Г.: Передусім у культурі. Не можна мати справжньої культури, яка не є яскраво національна. Безнаціональна культура це щось дешеве, щось масове — і це більшовики хочуть створити. Але самостійність не є передумовою для розвитку культури. Чи українська культура не розвивається вільно в Канаді?

К.: Там розвивається українсько-канадська культура, а не українська. Французька культура в Канаді є не французькою, зрештою самі французи в Канаді хочуть відокремлення, бо вважають, що їхня культура не може розвиватися в англосаксонському канадському середовищі.

Г.: Українська культура розвивалася в Україні, коли там не було державности. Державність, самостійність потрібна тільки тим, які хочуть бути політиками в тій самостійній державі.

К.: Історія чомусь таку тезу не виправдує. Чи ви вважаєте, що можна обмежити право на відокремлення?

Г.: Ніяк не можна. Тільки сам народ може обмежити це право.

К.: Українці вже давно перестали мати довір'я до російських політичних діячів. Ленін також обіцяв народам Російської імперії право на відокремлення, висліди цих обіцянок відомі.

Г.: Тут були винні українські більшовики, які хотіли прийти до влади разом з Леніном. Вони не були кращі від Леніна — вони хотіли мати владу в своїх руках.

К.: Який спосіб відокремлення, на вашу думку, можливий — плебісцит?

Г.: Я не знаю. Я журналіст, але не вірю в плебісцити. Перше потрібна вільна преса, на сторінках якої можна продискутувати це питання, — і тут потрібна довга дискусія.

К.: Ви вважаєте, що без дискусії національне питання не можна розв'язувати?

Г.: Так, вільна преса дасть можливість вирішити, чи взагалі потрібний плебісцит, парламенти і тому подібне. Без такої преси народ не знатиме, про що йдеться.

К.: Часто можна прочитати в самвидаві нарікання, що

дисиденти в Москві беруть на себе всесоюзну ролю — яка ваша думка?

Г.: Що зробити, коли всі кореспонденти в Москві! Ми не хотіли брати на себе цю ролю і воліємо її віддати іншим. Але найкраще судити по тих діячах, які приїхали сюди і їхній поведінці на Заході.

К.: Дуже вам дякую. Думаю, що наші читачі знайдуть багато цікавого в ваших словах.

Інтерв'ю з Кронідом Любарським

Відомий російський дисидент ліберально-демократичного напрямку, колишній радянський політв'язень Кронід Любарський, який близько двох років живе на Заході, зустрівся зі співпрацівником "Сучасности" і відповів на кілька запитань, пов'язаних з національними проблемами в СРСР і ставленням до цих проблем з боку різних опозиційних кіл, — як тих, що діють в СРСР, так і тих, що перебувають в еміграції.

"Сучасність": У відомій "Заяві з українського питання" кількох видатних діячів російської, польської, чеської та угорської еміграції міститься така думка: "ми прагнемо, в кожному разі, до такої ситуації, в якій українці могли б вільно висловитися, чи хочуть вони жити в незалежній державі".

Українські еміграційні кола не погоджуються з таким закликком до референдуму на Україні. Вони вважають, що право й воля українського народу до самостійности не підлягає перевірці за допомогою референдумів, бо український народ не раз і однотайно висловлював своє бажання жити у власній незалежній державі. Яка ваша думка в цьому питанні зокрема і як ви розглядаєте національні проблеми СРСР у ширшому плані?

Любарський: Мені здається, що національне питання в СРСР належить нині до найгостріших, і це природно, бо національні почуття завжди — і особливо за часів внутрішніх криз у державі — висловлюються особливо гостро. Але крім того — це той пункт, який є, можливо, найпоказовіший і вирішальний у всьому русі за демократизацію СРСР, в усьому правозахисному русі. Справа в тому, що нинішня внутрішньополітична структура СРСР дуже великою мірою (я не хочу твердити, що *цілком*, але безперечно — дуже великою мірою) спирається на старі імперські традиції, які нині ще дужче зміцнено. Саме імперська структура держави є основою нинішнього режиму. Не випадково відтворення імперії в старих кордонах було одним з першочергових завдань, що його намагалися виконати — і виконали — більшовики. Я особливо виразно усвідомив цю обставину, зустрівшись з діячами національних рухів у таборі, де я побачив представників усіх кіл українського руху опору. Раніше я був знайомий із *сучасними* українськими правозахисниками — з останньою, так би мовити, генерацією, але в таборі я близько познайомився і потоваришував з багатьма учасниками опозиційного руху, що діяв під час та після

Другої світової війни. Тепер у мене нема жадних сумнівів, що національне питання — це (якщо користуватися висловом "великого вождя й учителя всіх народів", який вважав себе за фахівця з національного питання) саме та ланка, за яку можна витягти весь ланцюг демократизації Радянського Союзу. З цього треба починати. Це — те, що може найскорше послабити й розвалити нинішній лад в СРСР. Це аж ніяк не випадково, що учасники національних рухів становлять основне "населення" по таборах — за моїми оцінками, понад 80 відсотків. Серед них українців — 36 відсотків. (Свого часу я провадив справи фонду допомоги політв'язням і частково далі роблю це і за кордоном, і тому в мене є багато даних щодо політв'язнів в СРСР. Я маю велику картотеку політв'язнів. Тому я можу назвати досить точні цифри). Зіставлення цієї цифри — 36 відсотків українських політв'язнів — із загальним відсотком українців в СРСР (близько 16 відсотків) вказує, що в Радянському Союзі "сидять" найбільше за націоналізм, і насамперед — за український націоналізм.

З мого погляду зруйнування імперської структури має бути метою число один не лише неросійських національних рухів, а й російського руху. Це — в інтересі всіх народів, включно з російським. Багатовікова історія створення імперії вказує, що свобода в країні можлива лише за умови *національної* свободи всіх народів.

Тепер щодо вашого конкретного запитання.

Мені здається, в різних республіках СРСР існують дещо різні умови. Певна річ, у кожному випадку питання щодо незалежності має вирішувати той народ, якому належить та чи та країна. Я висловлюю лише свої власні враження, спостереження, які в мене нагромадилися в наслідок зустрічей, розмов з різними людьми, включно з учасниками різних національних рухів.

Якщо згадати, наприклад, прибалтійські республіки, то там, на мою думку, існує цілковита однастайність народів. Будь-якого часу майже 100 відсотків цих народів висловляться за національно-державну незалежність.

"Сучасність": Ви маєте на увазі 100 відсотків лотишів, литовців та естонців, чи 100 відсотків усього населення? Адже там дуже багато росіян та іншого прийшлого елементу.

Любарський: Я маю на увазі корінне прибалтійське населення, яке все ще становить більшість у Прибалтиці. Найскладніше становище в Латвії, де росіян та інших переселенців близько 40 відсотків. Але навіть і там місцеве населення все ще становить більшість. Я впевнений, що 60 відсотків лотишів переважають 40 відсотків прийшлих, та й серед російських демократів, які там також є, знайдеться багато таких, які підтримають місцеві

національні рухи.

Щождо українців, то в мене склалося враження, що серед них покищо нема єдиної думки про майбутнє України. Отже, було б дивно, якби я, росіянин, став би тепер по боці якогось одного напрямку в українському національному русі. За моїми спостереженнями (це, ясна річ, не статистика, а лише враження від зустрічей з багатьма українцями), в Західній Україні існує цілковито ясна й масова тенденція до національної незалежності. А багато представників українського національного руху з Лівобережжя ще не мають остаточної думки з цього питання, — принаймні, вони такої недвозначної думки не висловлюють. Таких людей я зустрічав, і не мало. Отже, українцям, можливо, доведеться вдатися до якоїсь форми референдуму чи голосування, щоб з'ясувати цю проблему поміж себе. Я підкреслюю: такий референдум буде, імовірно, потрібний самим українцям. Це потрібно зовсім не для того, щоб росіяни вирішили, чи відокремлювати Україну, чи залишати її собі. Відокремити Україну конечно, а там хай українці самі вирішують, як їм жити далі.

Ба більше, я зформулював би навіть такий принцип: спочатку відокремлення України (та всіх інших національних республік) від Росії, а потім уже вирішування їхньої дальшої долі *самими народами цих теренів*. Якщо ці народи вирішать встановити якусь форму федерації з Росією, то це їхня справа, але насамперед — відокремлення. Я думаю, такий шлях був би найбажаніший з погляду забезпечення свободи волевиявлення, бо якщо вирішувати проблему самовизначення ще тоді, коли народ перебуває в складі імперії, то цей факт справляє певний психологічний тиск, не кажучи вже про не виключені випадки примусового тиску. Кількісні оцінки тепер ледве чи можливі, але мені здається, що більша частина українського народу за тієї умови, що де факто відокремлення вже здійснено, висловиться за національну незалежність. Малоімовірно, що хтось піде на нову Переяславську раду.

"Сучасність": Ви зазначили, що відокремлення неросійських теренів від Росії лежить в інтересі російського народу. Чи не могли б ви докладніше пояснити цю думку? Що виграє російський народ від скасування імперії?

Любарський: Супротивники відокремлення національних теренів від імперії висувають різні завваги, лякають труднощами, які виникнуть в випадку поділу імперії. Насамперед, згадують про економічні труднощі, про те, що існує певний розподіл економічних функцій поміж частинами імперії, існує розподіл праці, розподіл економічних галузей і ця система буде зруйнована

наслідком відокремлення неросійських республік. Отже, виникнуть чималі економічні труднощі.

Я не вважаю, що це слушно. Для мене найсуттєвішим є інше міркування: тоталітарна структура влади тісно пов'язана з імперською структурою держави. Тоталітарний режим неминуче пригнічує економіку, і нині економіка СРСР перебуває на межі розвалу. Єдиний спосіб її врятувати — це змінити політичну структуру. Якщо цього не зробити, держава врешті дійде цілковитого економічного краху. Цього краху не можна уникнути, якщо не запровадити нормальну ринкову економіку, якщо не запровадити нормальну демократію західного типу, а це неможливо без ліквідації колоніальної структури. Це просто — ази демократії.

Є й інший бік справи — моральний. Тепер не модно цитувати "клясиків" марксизму, та в них і важко знайти щось, гідне цитування. Але одна, принаймні, слухна думка в них є: "Не може бути вільний народ, який пригнічує інші народи". Зв'язок між імперською та тоталітарною структурами існує не лише в економіці, а й у психологічній царині. У багатонаціональних імперіях завжди існує і часто використовується владою можливість каналізувати народне незадоволення, спрямувати його проти тих чи тих народів. Це кожний може простежити, згадавши, як організували антисемітські кампанії за часів Сталіна, як спрямовували незадоволення проти чехів, що намагалися підвестися з-під кормиги імперської структури, як нині каналізують настрої супроти китайців, як організують, розпалюють національну ворожнечу проти українців, кавказьких народів, євреїв тощо. Ці процеси, ці спроби — часто успішні — знайти "козла відпущення", винного в усіх неподобствах тоталітарно-імперської структури, — це все підважує моральне здоров'я населення. Саме це становить важливий складник психологічної основи тоталітаризму.

"Сучасність": Нам здається, що ваші погляди багато в чому збігаються з поглядами учасників неросійських національних рухів. А чи існують російські групи, які *цілком* поділяють ваші думки?

Любарський: Я волів би не говорити про якісь групи, партії чи організації, оскільки демократичний рух — це не партія і не організація. Жадної організаційної структури в цьому русі нема. Але якщо казати про односторонців, то я цілковито впевнений, що серед учасників правозахисного руху величезна більшість поділяє щойно висловлену мною позицію.

Ви матимете рацію, якщо скажете, що є якась кількість представників так званого російського національного руху, які чомусь

намагаються монополізувати право називатися росіянами. Вони тримаються протилежних поглядів і вважають, що треба зберегти "єдину, велику й неділиму" Росію. За моїми цілком суб'єктивними спостереженнями (ви розумієте, що тут жадного опиту ніхто не провадив), кількість таких людей зменшується. Свого максимуму такі настрої досягли, здається, наприкінці шістдесятих років, і тоді ця ідеологія була досить поширена. Я можу помилятися, але мої враження такі, що цей напрям занепадає. Так мені здавалося, принаймні, сімдесят сьомого року — останнього року мого перебування в СРСР.

Тут, на Заході, я майже не знаю серед представників так званої "третьої еміграції" ось так, шовіністично настроєних людей. Такі люди є серед першої і ще більше — серед другої російської еміграції. Серед третьої еміграції я цієї миті можу пригадати лише одну таку людину, яку можна назвати динозавром тієї шовіністичної хвилі, що виникла наприкінці 1960-их років (я маю на увазі Вагіна, колишнього члена Всеросійського соціал-християнського союзу визволення народу — ВСХСОН).

"Сучасність": Якщо є так багато росіян, які поділяють ваші погляди, чому ж досі не налагоджено ширшої співпраці між ними та українською еміграцією?

Любарський: На мою думку, це — не проблема співпраці між російською та українською еміграціями, це — проблема співпраці в еміграціях взагалі. Українцям у цій галузі вдалося зробити більше, ніж росіянам. Росіяни й поміж себе не вміють співпрацювати. Здається, це якоюсь мірою стосується й до українців, але в росіян становище ще гірше. Щодо мене особисто, то я ніколи не мав труднощів у співпраці з українцями, в мене чудові взаємини практично з усіма українськими групами за кордоном. Можна сказати, що це склалося історично: я завжди мав дружні стосунки з українцями в таборах, і це продовжується тут, за кордоном. І словом, і ділом — усім, чим можу — я намагаюся підтримати український рух. Починати треба не з співпраці поодиноких осіб або груп українців та росіян, а з консолідації всередині української та російської еміграцій. Такою є моя думка. Якби представники російської демократії змогли об'єднатися — не обов'язково організаційно, а хоча б довкола якоїсь спільної великої справи, — це створило б певний репрезентативний центр руху російських демократів. Журнал "Континент" такою спільною справою покищо не став, хоча й претендував на це. Але, можливо, на основі "Континенту", чи "Хроніки-прес", або Гельсінкських груп, які тепер починають створюватися за кордоном, вдасться такий центр створити. І лише тоді стане можливий контакт між цим центром і найбільшими групами української еміграції. Я знаю,

що серед українських груп за кордоном є також великі розбіжності. Ці розбіжності і в нас, і в українців не завжди принципові, часто відіграють роль особисті антипатії або боротьба за лідерство. Ось якби і в українців створився якийсь найбільш центр, співпраця між російським та українським демократичними центрами за кордоном була б дуже ймовірною. Доки таких центрів нема, контакти залишаються, переважно, в межах особистих зв'язків. Можливо, дуже тісних, дуже сердечних, але лише особистих зв'язків.

"Сучасність": Ви на Заході вже близько двох років. Що могли б ви сказати про ставлення західної політики до національних проблем в СРСР, про західне розуміння значення національного питання в радянській імперії?

Любарський: Мені здається, що саме цієї проблеми Захід, на жаль, майже не розуміє. Для Заходу населення СРСР об'єднується спільною назвою "росіяни". Це тепер стало для них синонімом слова "радянські". І це — майже завжди й повсюди, за винятком окремих осіб, які розуміють цю проблему. Навіть ті західні громадські діячі, які дуже співчують демократичному рухові в СРСР, не розділяють національностей, усіх скидають на спільну купу "росіян". І тут ми маємо пояснювати й пояснювати... Щодо державних діячів Заходу, то навіть ті серед них, які виступають на оборону людських прав в СРСР, не висловлюються щодо національної проблеми прямо. Можливо вони бояться про це говорити через певні геополітичні чи дипломатичні міркування. Можна зрозуміти, чому це стається, але це — дуже засмучує. Доки цієї проблеми на Заході не зрозуміють, ледве чи можна розраховувати на ширшу підтримку західною громадськістю демократичного руху в СРСР. Неможливо послідовно підтримувати демократичний рух у Радянському Союзі, не підтримуючи національно-демократичних рухів.

"Сучасність": Ми в нашому журналі приділяємо велику увагу всім тим проблемам, про які ви говорили. Чи читаєте ви наш журнал?

Любарський: Я читаю "Сучасність". На жаль, я не знаю української мови настільки, щоб розмовляти, але читати можу. Це — дуже цікавий журнал. Мені здається, що "Сучасність" — найкращий український журнал на Заході, найбільш, я сказав би, інтелектуальний, найвартісніший. Через недостатнє знання української мови я не можу оцінити літературної частини журналу — тут треба знання тонкощів мови, — але публіцистична та хронікальна частини завжди на дуже високому рівні, цікаві й змістовні. Щоправда, деякі коментарі та відомості з'являються

іноді з запізненням. Але загалом це — саме те, що мав би читати кожний українець там, в СРСР. На жаль, я не можу сказати, як часто потрапляє "Сучасність" на Україну. У Москві я зустрів цей журнал, але дуже рідко. (Ви знаєте, що в колах демократичного руху курсує досить багато літератури та періодики, видаваної на Заході). Було б дуже корисно, якби цей журнал читали в СРСР і росіяни. Я думаю, слід видавати й російськомовні випуски "Сучасности". Можливо, важко видавати кожне число двома мовами, але бодай найцікавіше, що надруковано в журналі, добре було б публікувати раз або двічі на рік російською мовою, окремим випуском. Це було б дуже корисно для російського читача в СРСР. Адже багато демократів, маючи певне внутрішнє співчуття до українського національного руху, не розуміють багатьох проблем. Книга Івана Дзюби, який так неславно закінчив свою національно-патріотичну діяльність, — книга чудова, вона багатьом відкрила очі на справжню ситуацію. Бажано продовжити ознайомлення російського читача з національними проблемами, і в цій справі саме матеріали, друковані в "Сучасности", здаються мені найдоцільнішими.

Про способи самовизначення націй

ІНТЕРВ'Ю З ЛЮДМИЛОЮ АЛЕКСЕЄВОЮ

Белоцерковський: Людмила Михайлівно, перше запитання до вас — ваше ставлення до права націй на відокремлення?

Алексєєва: Це право — одне з основних прав республік, записаних у конституції, і я думаю, що воно повинно мати можливість бути реалізованим у будь-який момент.

Белоцерковський: Як ви знаєте, тепер мало хто заперечує це право. Але існує думка, що коли республіки Радянського Союзу побажають відокремитися, то це послабить і Росію, і пошкодить самим республікам. Ба більше, деякі люди, наприклад, Ігор Шафаревич у збірнику "З-під брил", ототожнюють можливість відокремлення не-російських республік від Росії з загибеллю Росії. Сусідні держави також можуть спробувати використати послаблення Росії для територіальних придбань. Водночас багато представників неросійських народів СРСР уважають, що такі побуювання підривають довір'я до росіян, до їхньої щирости в визнанні права на самовизначення. Якщо вже, мовляв, реальна можливість відокремлення республік здається росіянам трагедією, то право на самовизначення утискуватимуть далі. У такому дусі, наприклад, висловлюється українець Леонід Плющ. Яка ваша думка про це?

Алексєєва: Я гадаю, що головне — це не проблема, чи залишаться всі ці нації в рамках однієї держави чи відокрем-

---

Нещодавно в російській програмі радіо "Свобода" відбулася розмова двох російських інакодумців, що перебувають тепер на Заході, Людмили Алексєєвої та Вадима Белоцерковського про можливі шляхи розв'язання національних проблем у Радянському Союзі. Містимо цю розмову з незначними скороченнями.

Алексєєва, за фахом історик, була активним членом Московської громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод та найближчим співпрацівником керівника й засновника цієї групи професора Юрія Орлова, позбавленого свободи за його правозахисну діяльність. Вона багато їздила в Радянському Союзі й добре знає різні напрями незалежної думки в СРСР. 1977 року вона покинула Радянський Союз і тепер живе з родиною в Сполучених Штатах. Московська Гельсінкська група дала їй почесне завдання бути її закордонним представником.

Белоцерковський, за фахом літератор, нині працює на радіостанції "Свобода". Кілька його статей з'явилися в нашому журналі.

ляться, а проблема справді добрих взаємин. Важливо, щоб усі ці нації ставилися одна до одної по-добросусідському. Це найголовніше. Адже, якщо вони будуть окремими державами при добросусідських стосунках, вони завжди зможуть об'єднати свої зусилля досить тісно для розв'язання спільних проблем. Але якщо вони залишаться в рамках однієї держави під примусом, це виснажить усі нації: і ті, що прагнуть вирватися, і ту, що прагне їх утримати. Тому мені здається, що найголовніше — розв'язати це питання щоразу так, як цього бажає якийсь народ. Ті, що хочуть залишитися в рамках спільної держави, повинні мати можливість у ній залишитися. Ті, що хочуть відокремитися, повинні мати можливість відокремитися. І це буде запорукою їхніх добросусідських взаємин.

Белоцерковський: Але тут постає важливе питання. Який може бути спосіб самовизначення? Через плебісцит, наприклад, через рішення парламенту республіки чи її уряду? Це дуже гостре питання.

Алексеева: Так, звичайно. І взагалі, видається, єдиного способу для всіх нема, нема ідеального способу вирішити. Ну, які можуть бути можливості відокремлення? Поперше, тепер дуже важко сказати, яка з них буде ідеальною в кожному конкретному випадку, бо дуже багато залежатиме і від тих обставин, за яких це питання стане практично на порядок денний, почне вирішуватися практично. Але всі способи, які є, ну, скажімо, плебісцит, або урядове рішення, або рішення парламенту, або волевиявлення народу шляхом демонстрацій тощо... кожний із цих способів має позитивні й негативні боки. Ну, скажімо, плебісцит. Плебісцит — це загалом досить механічне вирішення питання. Наприклад, у такій республіці, як Литва, зрозуміло, можливий плебісцит. Це республіка з однорідним населенням, і цілком ясно, що плебісцит там може легко розв'язати проблему. Щодо, скажімо, такої республіки, як Україна, я не знаю, чи допоможе тут такий механічний спосіб вирішення, який пропонує плебісцит, бо там дуже різномасний склад населення. Поперше, там багато росіян, при чому усунути їх від вирішення питання про майбутнє України не можна, бо з цих росіян багато народилися там або навіть живуть у кількох поколіннях, і вони мають таке ж право вирішувати питання приналежності до цієї території, як і українці. Це їхня батьківщина теж і невідомо, чи буде більшість із них за відокремлення від Росії. Чимала частина українців або в кожному разі якась частина українців — за наших умов дуже важко визначити, більша чи менша, — теж може бути проти відокремлення, бо Україна досить давно з Росією разом. Процес русифікації та асиміляції там просунувся вперед у багатьох областях, скажімо, в Харкові й навколо нього. Так що, мабуть, частина українського

населення буде проти відокремлення. А водночас бажання великої частини українського народу мати самостійну державу зрозуміле й викликає співчуття та доброзичливе ставлення. І мені здається, що в такій складній ситуації, як на Україні, плебісцит обов'язково залишить якусь дуже велику частину населення незадоволеною рішенням. Що можливе замість плебісциту? Мені здається, що тепер дуже важко (про це) говорити. Можна сподіватися, що в процесі розвитку подій просто народиться якесь рішення цього питання, якого ми нині, можливо, й не припускаємо. Із тих можливостей, що тепер мені уявляються, мені здається, жадна не є цілком задовільна для України. А ось, наприклад, для таких республік, як Казахстан, плебісцит просто недопущенна річ, бо основна нація в них становить меншість, тобто плебісцит з певністю дасть рішення проти волі основної нації республіки.

Белоцерковський: Розумію. Але існує погляд, згідно з яким вимога плебісциту з боку росіян взагалі несправедлива. Тобто несправедливою є вимога, що відокремлення в майбутньому якоїсь республіки допущенне лише в тому випадку, якщо там проведуть плебісцит і він, мовляв, покаже, що більшість населення республіки справді хоче відокремлення. Така вимога вважає, що плебісцит має бути проведений до відокремлення, тобто під контролем центральної московської влади. А це й викликає побоювання багатьох інакодумців не-російських республік. Вони кажуть, як про це розповідає той таки Леонід Плющ, що влада в Москві, якщо там колись почнеться демократизація, повинна виконати принципи бодай нинішньої конституції, тобто вивести з республік російське та інше, так би мовити, чужорідне військо, й вивести з місцевих органів влади росіян, надісланих із центру урядовців. Решта — вже справа самих республік, щоб вирішувати і яким чином. І вже, якщо вони вирішать провадити плебісцит у питанні самовизначення, то не під контролем Москви.

Алексєєва: Безперечно, безперечно. Чи перебувати в складі Радянського Союзу чи вийти з нього і яким чином — це, напевне, має вирішувати кожний народ при чесній, я підкреслюю, чесній, а не демонстративній відмові росіян від вирішування. Хоча росіяни також не менше зацікавлені в тому, як буде розв'язане це питання: чи залишаться республіки чи ні. Але, попри це, і розв'язання цього питання, і умови, за яких його треба розв'язувати, мають бути визначені народом кожної республіки. Росіяни мусять усунути себе від вирішування цього питання. І це єдина можливість для прихильників збереження якнайбільшої кількості народів у складі Росії притягти на свій бік людей із цих республік.

Белоцерковський: Ви вважаєте, що в інтересах Росії та російського народу, щоб велика кількість інших народів СРСР

залишилася в єдиній державі з росіянами? Існує думка — її висловлює, наприклад, Андрій Григоренко, — що відокремлення республік відповідає інтересам російського народу. Тоді зможуть встановитися дружні взаємини з цими народами і сама Росія отримає додатковий стимул для вдосконалення своєї соціально-економічної системи. Не можна вже буде виправляти вади системи коштом незліченних природних та людських ресурсів, що перебувають сьогодні в розпорядженні Москви на всій території СРСР. Крім того, кажуть прихильники відокремлення республік, велика імперія вимагає жорстко централізованого, авторитарного або тоталітарного ладу. Імперія несполучна з послідовною демократією і підтримує часто в панівному народі шовіністичні настрої. І Солженіцин пише, що "цілі великої імперії та моральне здоров'я народу несполучні". І історія, зазначають прихильники цього погляду, дає безліч прикладів, коли після втрати колоній починався бурхливий розвиток економіки імперських народів та розвиток демократії.

Алексєєва: Мені здається, що головний інтерес росіян — це не зберегти якнайбільше республік або, навпаки, позбутися якнайбільшого числа республік. Головний інтерес росіян — це домогтися, щоб припинилася ненависть сусідніх народів, щоб припинилися антиросійські настрої. Головне для росіян — це домогтися добрих взаємин із тими народами, які нині перебувають у складі Радянського Союзу. Якщо для цього важливо відмовитися від спільного перебування в одній державі, добро полягає в тому, щоб відмовитися. Якщо для цього треба, щоб якісь народи залишилися в цій державі, добро полягає в тому, щоб вони залишилися.

Щодо економічних ресурсів, я твердо переконана, що найрозумніша політика, найпрагматичніша політика — це політика, побудована на моральній основі. Якщо будуть добрі стосунки між цими народами, вони зуміють об'єднати свої ресурси й стати багатими, домовитися про торговельні та які хочете інші взаємини. А якщо не пощастить цього домогтися, якщо будуть далі не вірити росіянам і боятися їх, то це позначиться і на економічних, і на політичних взаєминах і всередині країни, і поза її межами.

Белоцерковський: Склалася ситуація, про яку ми вже згадували, що в низці республік живе багато російського населення і взагалі зайшлого, примусово або напівпримусово переселеного. І дехто висловлює погляд, що в випадку демократизації СРСР неминучі спалахи агресивного націоналізму не-російських народів, насильство проти зайшлого російського населення, прагнення вигнати його тощо, аж до міжнаціональних воєн. Цієї думки додержується, наприклад, Солженіцин. Що ви про це думаєте?

Алексєєва: Я думаю, що... так, безперечно, є підстави побоюватися тяжких спалахів націоналістичних та національних настроїв і серед росіян, і серед не-росіян, і за росіян, і проти росіян. І це справді дуже страшне й серйозне питання нашого майбутнього, бо ось уже накопичилися вибухові сили, страшні вибухові сили. І мені здається, що найкраще, що можна зробити в цьому напрямі, це те, щб роблять наші правозахисники, які простягають руку допомоги всім, визнаючи право кожного на свободу, на свою національну культуру. І не тільки визнаючи це право, а надаючи посильну допомогу в боротьбі за ці права. Ось, скажімо, литовська хроніка, "Хроніка литовської католицької церкви", у своєму відгуку на арешт російського правозахисника Сергія Ковальова писала, що такі люди, як Ковальов, змінюють їхнє уявлення про російський народ. Чому? Тому що Ковальова судили не тільки за участь у "Хроніке текущих событий", а й за причетність до "Хроніки литовської католицької церкви", тобто за причетність до боротьби литовського народу за його національну свободу.

І я думаю так: що більше росіян займуть позицію Ковальова, то меншими будуть можливості цих страшних спалахів ненависти та антиросійських настроїв. Ми самі творимо ставлення до себе.

Белоцерковський: Так. Такий самий приклад дає й діяльність Петра Григоренка, який свої сили й навіть свою свободу віддав боротьбі в обороні прав кримських татар, в обороні їхнього права жити на своїй батьківщині. Але ми зараз говорили, Людмила Михайлівно, головне про проблеми міжнаціональних взаємин у СРСР; а які цілі російського національного руху, який тепер з'явився в самій Росії?

Алексєєва: Ну, якщо наш час позначається відродженням та посиленням національних настроїв серед не-російських народів у нашій країні, то це ж можна сказати й про самих росіян. Росіяни так само, як і інші національності, страждають від придушення, від нівелювання їхньої національної культури. Нинішній радянський режим відчувається як важкий тягар не тільки для неросійських народів, а й для самого російського народу, саме в його національних прагненнях. Тому відродження національних почуттів серед російського народу дуже зрозуміле. І мені не здається, що це відродження само собою є загрозливим або неприємним симптомом... Я вважаю, що коли росіяни з загостреним національним почуттям, яких називають "націоналами" або навіть "націоналістами", бачать краще майбутнє для свого народу в демократизації його життя, в лібералізації системи, то загалом вони виявляються повноправними, активними учасниками правозахисного руху й домагаються того самого, що й люди, світогляд яких інтернаціональний. І з ними легко жити в

згоді, легко знайти спільну мову та спільні завдання і правозахисникам і активістам національних рухів інших народів. Найстрашніше буває тоді, коли національні почуття росіян стають агресивними. Звісно, такі прямування загрожують і українцям, і литовцям, але особливо страшно це в росіян, бо це посилює ненависть не-російських народів до нашої найбільшої нації.

Белоцерковський: Але тут часто ставлять таке питання: Якщо мета російського національного руху — демократизація політичного ладу як головна передумова розв'язання всіх національних проблем та проблем російського народу, то таку саму мету переслідує й правозахисний демократичний рух на чолі з Сахаровим, Орловим...

Алексєєва: Зрозуміло.

Белоцерковський: Але звідси постає запитання: чому ж багато представників російського національного руху відокремлюють себе від правозахисного руху?

Алексєєва: Вони говорять про російський народ — ми говоримо про людей взагалі, про громадян. Але мета загалом та сама — лібералізація нинішнього ладу, його демократизація. Загалом жадної різниці нема. Вони роблять те саме, прагнуть того самого, але вихідний їхній імпульс зафарбований емоційно, я сказала б, у національні тони, а в нас у громадянські. Справді ми працюємо разом, домагаємося того самого, мріємо про те саме.

Белоцерковський: Ви говорите про весь російський національний рух чи про якусь його частину?

Алексєєва: Я ще раз наголошую: про тих, хто бачить добро Росії в її демократизації. Серед учасників російського національного руху є й люди, для яких найголовніше, щоб Росія була сильною країною... Від цього відступає мрія про її демократизацію. Звісно, ці люди не є учасниками правозахисного руху й не близькі нам ідеологічно. Але більшість учасників цього руху, в кожному разі за моїм власним досвідом, наші навіть не помічники, а просто наші товариші...

Подивіться на досвід таборів — я маю на думці політичні табори. Це не виняток, а правило, що люди різних національностей, із загостреним національним почуттям, добре розуміють одне одного. І знаходять спільну мову. Скажімо, я бачила багато спільних документів, підписаних Осиповим, який, як відомо, є представником російського національного руху, та Чорноволом, який належить до українського національного руху, і Паруйром Айрікяном, який має загострене національне почуття вірменина тощо. І я думаю, що це цілком природно, що учасники російського національного руху в таборах не ображають своїм національним почуттям представників інших народів.

Белоцерковський: І останнє запитання, Людмила Михайлівно.

Ви були членом Московської Гельсінкської групи, і залишаєтеся її представником тут. Якими були взаємини вашої групи з Гельсінкськими групами в національних республіках?

Алексєєва: Я сказала б, ідилічними. Адже Московська група була створена в травні 1976-ого року, і коли ми деклярацію про створення групи писали, про те, що бажане створення Гельсінкських груп в інших країнах, ми мали на думці інші країни... країни-партнери Радянського Союзу за Гельсінкською угодою. І якось ми не думали про національні республіки. А першими відгукнулися саме наші громадяни з національних республік. Спочатку приїхав Микола Руденко в Москву до Юрія Орлова з ідеєю створення Української групи, потім литовці, потім грузини — і всі вони приїздили в Москву поговорити з Юрієм Орловим та з членами Гельсінкської групи, як це зробити, як ми працюємо, чим ми їм можемо допомогти. І всі ці групи виходили у світ, як кажуть, як наші хрищеники; — ми скликали пресову конференцію; ми представляли ці групи західнім кореспондентам; ми писали документи-звернення нашої групи до інших країн, Гельсінкських партнерів, із проханням підтримати якнайсильніше ці національні групи, пояснюючи їм, що створення відкритих правозахисних асоціацій у національних республіках є актом особливо великої громадянської мужності, бо там переслідування лютіші. І створення цих груп, і їхня праця проходили разом з нами, хоча ми завжди підкреслювали, саме з пошани до наших друзів у національних Гельсінкських групах, що це групи, які співпрацюють із нами в співдружності, але окремі.

Белоцерковський: Така співпраця, мабуть, є ще одним прикладом того, про що ви говорили, розповідаючи про діяльність Сергія Ковальова, який допомагав боротьбі литовських патріотів, є прикладом того, що вже сьогодні можна зробити для успішного розв'язання національних проблем у майбутньому.

Алексєєва: Безперечно!

Белоцерковський: Спасибі за розмову, Людмило Михайлівно!

Основи політики майбутнього

Перспективно-політичний плян

Сергій Солдатов

Непоступлива і короткозора політика з позиції сили сьогоденного керівництва поставить країну перед великими труднощами й страшними небезпеками. Недалекий той час, коли відповідальність за долю країни буде покладена на демократів. У демократів є власний плян розв'язати проблеми, що назріли. Нижче висловлюються загальні принципи перспективних зовнішньо- і внутрішньополітичних розв'язань.

А. Зовнішньополітичні проблеми. Урегулювання конфлікту з Китаєм.

1. Головна зовнішньополітична мета — політична і економічна інтеграція Росії з Європою і вивід війська з усіх країн.

2. Разом з тим, найважливіше зовнішньополітичне завдання з погляду долі Росії — мирне урегулювання конфлікту з Китаєм.

3. Територіяльні вимоги Китаю законні, бо спираються на: а) історичне право: Сибір і Далекий Схід — історична земля монгольської раси, її геополітичний резерв і життєвий простір у майбутньому; б) соціальну потребу: 900-мільйоновому великому народові з густістю населення понад 100 осіб на км² життєво потрібні майже незаселені терени Північної Азії з густістю в 50 разів меншою; в) економічну дієздатність: китайський народ спроможний освоїти ці землі, тому що добре пристосований до середовища і клімату терену, роботящий, практичний і заповзятливий; г) політичну потребу: північні території Китаю, були незаконно відірвані Росією, яка використала поразку Китаю, що той її зазнав від Англії і Франції в другій опіумній війні (1856-1860).

4. Відмова Росії задовольнити територіяльні вимоги Китаю незаконна і не спирається на: а) історичне право: "визволення" Сибіру почато козаками з початку XVII ст., а Далекого Сходу — з 1860 р. 30-тисячним корпусом приамурських козаків; б) соціальну потребу:

Сергій Солдатов, 1934 року народження, росіянин, закінчив Ленінградський політехнічний інститут, викладав у політехнічному інституті в Талліні. Звільнений з праці за участь у правозахисному русі, приміщений у психушці. Після звільнення, заарештований у 1975 році і засуджений на 6 років таборів за участь в Естонському національному фронті, разом з українцем Артемом Юскевичем. Перебуває в Мордовії. Пропонуємо читачам один розділ з його праці "Десять літ демократичного руху (1969-1979)".

російський народ ліпше за всі європейські народи забезпечений землею (густість більш, ніж у 5 разів нижча, ніж в Європі); в) економічну дієздатність: господарство Сибірського субконтиненту провадиться похижацькому, землі освоюються в основному в'язнями, калимщиками і примусово скерованою сюди молоддю. Не зважаючи на це, еміграція переважає іміграцію, і населення разом з тубільними мешканцями не перевищує 30 млн.; г) політичну справедливість: господарювання і панування на землі, насильно відібраній у Китаю, не може бути вічним.

5. Непоступлива і несправедлива політика супроти Китаю обов'язково доведе до війни, в якій правота і співчуття світу будуть по боці Китаю. Війна закінчиться для Росії неухильно поразкою, а для Китаю — лише втратами живої сили.

6. На випадок війни по боці Китаю (будуть) такі фактори: а) відносна єдність народу; б) сила правоти; в) відносна безпека економіки (мала індустріялізація, децентралізація, незалежність від постачання); г) можливість провадити війну, не зважаючи на втрати території і живої сили; г) звичний театр воєнних дій; д) можливість контролювати окуповану територію і перетяти комунікацію; е) самовистачальність населення в умовах партизанської війни.

7. На випадок війни проти Росії [діятимуть] такі фактори: а) суперечності між владою і частиною опозиційного населення, національними групами і дисидентським рухом; б) непопулярність війни в частини російського народу і народів Росії; в) економічна вразливість (централізація, наявність великих індустріальних центрів, спад економіки через вплив робочої сили і перебоїв у постачанні); г) потреба обмежити збройну силу (в ситуації демографічного спаду) і колосальну воєнну техніку (незможність створити суцільний фронт на довжині 8000 км!); г) незвичний театр війни; д) відносна важкість контролювати захоплену територію і обороняти розтягнені комунікації; е) труднощі постачання і обслуговування війська; є) неможливість перемоги навіть, якщо буде захоплена величезна територія, в умовах всенародної партизанської війни.

Істотним фактором на користь Росії здається ракетно-ядерна і воєнно-технічна перевага, але це ілюзія: а) воєнно-технічна перевага зрівноважується перевагою Китаю в живій силі, в кількісній вишості армії, яка має маловивабливих, витривалих і забезпечених сучасною стрілецькою зброєю вояків; б) застосування стратегічної ядерної зброї малоймовірне. Воно вразить радіоактивністю власні терени Росії, викличе обурення і втручання сусідніх народів: Японії, Індії, Пакистану, Ірану тощо, а також викличе у відповідь, хоч менш потужний, але достатньо руйнівний для економіки Росії удар ракетно-ядерних сил Китаю; в) застосування тактичної ядерної зброї в умовах гір, пустель і децентралізованої економіки — малоефективне; г) постачання армії і воєнно-технічне забезпечення (харчі, вода, опалення, запасні частини) стануть надважким завданням.

8. На випадок війни з Китаєм теперішньої влади демократи є оптимістами-пораженцями. Наслідком війни будуть не тільки важкі втрати, але і чималі зміни. Нема Росії мітичної і абстрактної. Є Росія конкретна. Демократи підтримують і боронять Росію вільну і демократичну. Якщо демократи переконуються, що наявна Росія є деспотична і тоталітарна, імперіалістична і агресивна, то таку Росію вони боронити і підтримувати не будуть так само, як соціалісти не підтримували царську Росію в Першій світовій війні.

9. Китайці — велика нація, у них є чого повчитися і є що запозичити. Китайський народ — високообдарований, практичний, дуже працьовитий і відзначається високою соціальною мораллю (тверезість, ввічливість, пошана до старших, релігійність і т. п.). Китайський комунізм попри економічний радикалізм політично лагідніший, ніж його радянський побратим. Так, наприклад, у Китаї існують вісім політичних партій (в тому числі Демократична ліга). Жертв при побудові комунізму в Китаї було в десять разів менше, ніж в СРСР (у відношенні до загальної кількості населення). В Китаї вищий рівень народної демократії (необмежена участь народу у видаванні дацзи-бао (тексти, вивішені на "мурі демократії"), в мітингах, демонстраціях, судах. У зовнішній політиці керівництво Китаю виявляє мудрість і гнучкість.

Таким чином існує реальна основа для добросусідства і співпраці і з сучасною владою Китаю.

10. Мінімальна зовнішньополітична програма супроти Китаю: а) вивід військ з МНР; б) згода на федерацію МНР з Китаєм у випадку їх бажання; в) економічна співпраця і допущення китайських робітників у терени Сибіру і Далекого Сходу, якими Китай зацікавлений; г) істотний перегляд кордонів на користь Китаю.

11. Максимальна зовнішньополітична програма супроти Китаю: а) передача істотних територій Приамур'я і Далекого Сходу Китаєві. Та, враховуючи також і інтереси безпеки Росії, це відбудеться з умовою: 1) Більшої демократизації Китаю, 2) Утворення відкритого суспільства. 3) Більшої гарантії прав людини в Китаї (прийнятний був би і демократичний соціалізм): б) беззастережного відновлення кордонів Японії і Росії, які існували до 9.IX.45 р., з віддачею Курильських островів і Південного Сахаліну.

12. У дальшому уявляється інтернаціоналізація економіки Сибіру під політичним суверенітетом Росії. Вона запроваджується з умовою: а) притягнення капіталовкладень Китаю, Японії, ЕЕС, США і Канади; б) іміграції з Китаю і Японії; в) спілки Росії з Європою. У ще дальшій перспективі — перетворення Сибіру і Далекого Сходу на багатонаціональну державу — Сибірію — на зразок Канади. Наша історична місія — перетворення великого простору від Уралу до Тихого океану не на криваву арену битви народів, а на родюче поле міжконтинентального Азіо-Евро-Американської співпраці.

Б. Внутрішні проблеми. Самовизначення націй.

1. Головна внутрішньополітична мета — створення демократичного ладу і зформування вільного суспільства у Росії.

2. Разом з тим найважливіше внутрішньополітичне завдання — розв'язання національного питання, основне ядро якого — самовизначення націй.

3. Росія була ареною небачених в історії, безмежно жорстоких злочинів проти людства. Історичною справою Росії є стати активним борцем за розкріпачення народів, за свободу і гідність людини, за права людини на своїй землі і на всьому світі. В цьому — спокута за історичну провину перед людством.

4. Політичним знаряддям морального спокутування стане *сильна демократія і войовнича свобода*.

5. Мета сильної демократії — ефективна дія в ім'я гідного розвитку суспільства: а) неухильне зміцнювання прав людини; б) твердий захист прав людини від зазіхання тоталітарних груп. Жадна суспільна група не має права порушувати права людини.

6. Завдання войовничої свободи — енергійне сприяння в ім'я гідного розвитку народів: а) допомога в самовизначенні націй; б) втручання у внутрішні справи держав — порушників прав людини. Демократи дотримуються засади *функційного суверенітету*. Суверенітет держави є функція, яка залежить від рівня прав людини. Держави-правопорушники втрачають суверенітет і відкриті для втручання: від інформаційного впливу — до воєнної і економічної санкції. Подібно, як релігія в середньовіччі (хрестоносні походи), так право в сучасності — найнадхненніша і найвеличніша причина війни.

7. Теоретичним ідеалом прав людини є "Деклярація прав людини". За реальний критерій прав людини править модель держави, що його приймаємо за взірець при порівнюванні інших держав. За регіональні моделі прав людини править, наприклад, Греція, Туреччина, Закавказька республіка 1918 р., інакше кажучи, рівень демократії і свобод у Середній Азії повинен бути не нижчий, ніж у Туреччині; на Кавказі — не нижчий, ніж у Грузії й Вірменії 1918 р.; у Росії та в Україні — не нижчий, ніж у Греції на початку 1970-их років ХХ ст. У протилежному випадку Росія втручається у внутрішні справи винних держав, а при провині Росії народи втручаються в її справи.

8. У надзвичайному становищі, враховуючи історичні і соціальні особливості суспільства, можливі тимчасові обмеження прав людини, якщо вони морально вмотивовані і міжнародно виправдані (обмеження кількості партій, заходи проти злочинності, припинення протиконституційних змов, заборона на тоталітаристичні групи тощо).

9. Ідеал самовизначення компромітує негідна поведінка низки держав, які стали самостійними. Відомо багато випадків, коли політично незрілий і національно незформований народ, досягнувши державність,

встановлює тоталітарний лад, стає знаряддям імперіялізму і паралізує діяльність ООН на користь прав людини. Через те демократи є прихильниками інтегрального самовизначення, яке складається з трьох елементів: 1) *Національний референдум*, що юридично оформлює федеральне або незалежне існування нації. 2) *Національний конкордат*, що визначає принципи і зобов'язання самовизначення нації у внутрішніх і зовнішньополітичних царинах. 3) *Функційний суверенітет*, що передбачає контроль молодій державі іншими державами і ООН з правом втручання.

10. Національний референдум виявляє національну волю до федерального чи незалежного існування через таємне всенациональне голосування. Роз'яснювальна праця серед населення провадиться вільно і необмежено в присутності інспекції ООН.

11. Національний конкордат оформлюється у вигляді договору, який містить у собі засади стосунків незалежної держави з колишньою державою-метрополією і суміжними державами, а також декларацію принципів внутрішньополітичного ладу. Конкордат повинен вилучити в молодій державі: 1) Тоталітаризм, що ставить корпоративний егоїзм понад суспільні інтереси. 2) Неоімперіялізм, що ставить національний егоїзм понад інтереси людини. Конкордат укладається до одержання незалежності.

12. Насамперед підлягає самовизначенню 50-мільйонний український народ, в ім'я незалежності якого пролито стільки крові і віддано так багато героїчних життів. Демократи непохитно впевнені, що українці як народ політично зрілий і з національною свідомістю, своєю більшістю висловиться за самостійність. Після цього поруч Росії Україна буде найбільшою державою Європи, навіть у сучасних кордонах. Відтак самовизначатися інші союзні республіки.

13. Із вільною й незалежною Україною побажаний конкордат, серед принципів якого декларувалося б: а) воля і демократія, традиційно властиві українському народові; б) заспокоєння історичних і моральних прав татарського народу стосовно Криму; в) вільна злука молдавського народу з румунським.

14. У конкордат демократи бажали б включити такі засади, що продиктовані інтересами Росії: а) добросусідські стосунки; б) задовільність у цілому сучасних кордонів; в) економічна співпраця; г) гарантія прав і можливості виїзду російського населення; г) право на транзитні перевози і спільне використання портів Одеси, Ільчєвська та інших об'єктів і споруд, визначених договором.

15. Демократи бажать також, щоб Росія, Україна й інші самовизначувані держави дотримувалися засади функційного суверенітету (див. п. 6 і 7), що диктується інтересами людської гідності і об'єднання людства.

ПРАГА — ДІЙСНІСТЬ І ПЕРСПЕКТИВА

Вілем Гейл

До вигляду чеських та словацьких міст уже роками неодмінно належать вивішені гасла, як ПРОЛЕТАРІ ВСІХ КРАЇН, ЄДНАЙТЕСЯ!, ПІД КЕРІВНИЦТВОМ КОМУНІСТИЧНОЇ ПАРТІЇ ЧЕХО-СЛОВАЧЧИНИ ЗА ДАЛЬШИЙ РОЗВИТОК СОЦІЯЛІЗМУ В НАШІЙ КРАЇНІ, або З РАДЯНСЬКИМ СОЮЗОМ НА ВІЧНІ ЧАСИ. Останнім часом уже не досить самого тільки полотна для цих гасел і тому споруджують їх з солідної і тривкої сталі та скла з неоновим освітленням. Однак тільки премалій відсоток прохожих потрапили б сказати, який же напис вони щодня бачать і легковажно минають.

Рік у Чехо-Словаччині поділений згідно з партійною літургією. Починається він річницею лютневого комуністичного путчу 1948 року, після чого приходять "славні травневі дні", тобто 1 і 9 травня. Зрозуміло, що не забувають і про інші свята, як от постання Червоної армії, дні народжень Леніна і Готвальда, День преси, День залізничників і т. д., як зрештою всюди інде в московському бльоці. А кінчиться рік найдовшим місяцем, "Місяцем чехо-словацько-радянської дружби", що триває від 7 листопада до 13 грудня (річниця союзного договору з 1943 року), анекдотично відомим як "місяць загостреної дружби".

Кожну з цих нагод супроводять збори, промови, маніфестації з додатком систематичної індокриннації в пресі, радіо, телебаченні, школах і практично обов'язковим (в робочому часі) політичним вишколом. Участь у цих імпрезах — з калькуляцією, що нагадує штабові обчислення втрат у постачанні фронтові — завжди вдається запевнити. Але пропагандивний ефект є жалюгідно непомітний. За всіма цими зовнішніми прикрасами

Вілем Гейл — чеський журналіст і письменник (романи, кіносценарії, радіоп'єси), народжений у Празі 1934 р., політичний в'язень у 1953-1954 рр., активний діяч Ліги прав людини, один з тих, що підписали Хартію 77; після "поважного попередження" "добровільно" у вигнанні в Австрії. Стаття написана спеціально для "Сучасности".

сьогоднішнє чехо-словацьке суспільство є глибоко і абсолютно відполітизоване.

Бож не можна говорити про політичне життя там, де немає *polis*, де громадянин не має ніякої можливості впливати на публічні справи інакше, ніж тим, щоб без будь-якої імпровізації виконав ролю, призначену йому партійним секретарем. Політика в сьгоднішній Чехо-Словащині є справою чисто ритуальною.

Відполітизовані є також політичні партії. Побіч комуністичної партії зберігають постійно своє примарне існування дві інші партії в Словащині (партія словацького відродження та партія свободи) і дві на чеських землях (народна та соціалістична). Про їхні програми не можна довідатися навіть від їхніх найвищих представників; коли в 1968 році зроблено спроби зформулювати програми цих партій, то це кваліфікувалося як іще один прояв контрреволюції. Від того часу (подібно, як і за всі роки від путчу 1948 р.) проводи всіх тих партій як правило після кожного комуністичного з'їзду чи засідання Центрального Комітету "приєднуються до його постанов". Число членів тих партій є обмежене, а нових членів приймають тільки за згодою Народного фронту, тобто практично — комуністів. Ці "партії"-карлики існують тільки задля однієї мети — ховати перед закордоном тоталітарний характер режиму.

Алеж відполітизувалася й Комуністична партія Чехо-Словащини (КПЧ). Її сьгоднішній характер є виразний зокрема в порівнянні зі станом з п'ятдесятих років, тобто першим періодом після захоплення влади. Тоді значну частину членства творили комуністи, справді переконані, ба навіть фанатичні, здатні, природно, і на всяку брутальність, але також — як показав дальший розвиток — спроможні вкінці поставити собі питання про те, якому властиво режимові вони служать і чи той режим відповідає ідеї, з якою вони вступали до партії. Саме вони від половини п'ятдесятих років до "Празької весни" 1968 року творили та ширили реформістичні тенденції партії. Чистка після окупації та після заміни Дубчека Гусаком знизила число членів більш, ніж на одну третину та цілком позбавила КПЧ ідейного елементу.

В сьгоднішній Чехо-Словащині цілком немає молодих комуністів. Наймолодшим комуністам, тобто генерації Вацуліка, Коговта, Косіка тепер коло п'ятдесяти, а з партії вони були виключені десять років тому. КПЧ має, певна річ, молодих членів, але ті вступили до партії тільки з розрахунку, без якихнебудь ідейних мотивів.

В партії панує абсолютний цинізм, опортунізм у справжньому розумінні того слова та використання нагод, які система

пропонує. Функціонери та члени партії вповні свідомі компрадорського характеру режиму окупованої країни; вони знають, якою мірою їхні позиції залежні від присутності дивізій радянської армії й не обманюють себе щодо справжнього думання найширшого суспільства. А останнє і собі знає, що теперішні репрезентанти режиму до останнього дня перед радянською інвазією 21 серпня 1968 р. або цілком підтримували Дубчекову політику (наприклад, Гусак, Штроугал, Швестка), або щонайменше не виступали проти неї (Біляк, Якеш, Індра та інші). Кремль, очевидно, теж знає про це. Та гріхи минулого є випробуванням засобом у забезпеченні повного послуху. Кремлівський спосіб володіння перейняв і сучасний празький режим, що також панує за допомогою шантажу, пригадок гріхів з часу "Празької весни" або й явної коляборації з нацистами під час війни (в культурі, наприклад, Федор Солдан).

Фанатик — як ми це бачили при кінці п'ятдесятих років і пізніше — може змінитися, еволюціонувати, але цинік і опортуніст ніколи не зміняться. В КПЧ після чистки залишилося дуже мало членів, здібних заявитися за програму демократичнішої й толерантнішої альтернативи. З тих небагатьох ніхто її не формулюватиме — для того вони занадто слабкі характером — а тим менше поширюватиме, оскільки вони сьогодні не творять жадного напрямку, ніякого крила, ані групи — вони є тільки розпорощеними одиницями без взаємного зв'язку. Тому вигляди на зміну, започатковану всередині партії, є абсолютно нереальні. Цим ще не сказано, що всередині режиму не може статися внутрішніх конфліктів чи навіть якогось палацового перевороту. Однак Індра, Біляк, Штроугал та інші не репрезентують ніяких відмінних концепцій, вони всі є лише шефами клік, що воюють за більший вплив та владу. Такими їх бачить не тільки суспільство, але й колишні визначні члени КПЧ, які сьогодні не вірять у можливість реформи партії і ледве чи хтось з них був би охочий колинебудь повернутися до неї.

Відполітизована комуністична партія не є сьогодні нічим іншим, як спілкою носіїв більших чи менших привілеїв, що мають спільні інтереси. Вони навіть не приховують цього. В чехословацькій пресі в оголошеннях про вакансії на вищі посади, як правило подається, що передумовою прийняття на посаду є т. зв. "політична заангажованість", що в перекладі з партійного словоблудства значить — членство в партії. Тому то легко зрозуміти, з яких мотивів вступають до партії. Режимові, що ритуально декламує марксо-ленінські заклинання, ніяк не шкодить цілковита відсутність ідейного елемента в партії; реалістичні техніки влади знають, що такими членами завжди

легко буде маніпулювати, що з таких ніколи не виростуть критики, ревізіоністи, неконформісти.

Немає потреби багато говорити про постійне зростання корупції в чехо-словацькому щоденному житті, де без найрізномірнішого типу підкупів уже нічого не поладжується і майже нічого не вирішується. Тим Чехо-Словаччина аж ніяк не відрізняється від інших соціалістичних держав. Далеко серйознішою і в перспективі смертельно небезпечнішою є загальна моральна корупція.

Двадцятилітня молода людина, вступаючи до партії, щоб могли студіювати обраний фах, щоб могли вповні виявити себе, їздити закордон тощо має за собою вже майже п'ятнадцятирічний вишкіл, бо дослівно вже від першої класи початкової школи починається індоктринаційний тиск; з винятком передишки в 1945-1948 роках та кількох місяців 1968 року, в Чехо-Словаччині вже сорок літ панує тоталітарний режим спочатку брутальний, а сьогодні червоний. Під його сильним впливом є й батьки, які привчають дітей від юного віку бути обережними, старанно приховувати власну думку, або, щогірше, — не плекати будь-якого власного погляду та переносити центр тяжіння життя кудиінде, а саме в сферу споживацьких та престижових досягів.

У міру того, як чехо-словацьке суспільство ставало цілком відполітизованим, зацікавлення пересувалося в приватну сферу. Багато людей немов би живуть тільки для двох днів у тижні, двох останніх днів тижня, коли з міст сунуть колони авт до відпочинкових хат-дач. Це єдине місце для цілковито вільного, нерегламентованого самовияву; там здійснюється і вибухає велетенський потенціал енергії, який протягом цілого тижня не міг знайти вияву в збюрократизованому суспільстві.

Часом говориться про "втечу до приватности". Для мене це не звучить точно. Увесь характер режиму, який намагається розірвати всі нитки народної, історичної та культурної тяглости вказує на щось інше, а саме, що режим впирає громадянина в приватне.

Індоктринація, властиво, всупереч величезним витратам засобів цілковито хибить. Дозволю собі покористуватися прикладом, яким деінде я вже характеризував ситуацію: якби доказ про округлість Землі прийшов з Радянського Союзу, то більшість чехо-словацьких громадян, з молоддю на першому місці, була б свято переконана, що Земля пласка, як стіл. Уява про життя на Заході є точною протилежністю того, що пропаганда подає до вірування, а між молодими людьми, зокрема між робітничим доростом існує прямо культ Заходу, головне США. Ідеологія режиму і накидані нею ідеали цілком не притягають.

Тим, розуміється, не сказано, що відкинення комуністичної ідеології сигналізує наявність інших ідеалів. Комуністичний режим, що намагається, як і всі тоталітарні системи, виступати в подібні легітимного продовжувача народних, культурних і політичних традицій, мусить цілком по-орвелівськи показувати минуле в настільки zdeформованому вигляді, що воно стає не тільки неправдоподібним, але рівночасно — і це є проблемою молоді не тільки робітничої — приводить до скептицизму, а навіть цілковитого нігілізму супроти всіх вартостей взагалі. Так постає культурна й історична порожнеча, в якій народ перетворюється на звичайне обивательство.

Не можна з певністю сказати, що такий результат з погляду дійсних і розумніших можновладців є цілком ненавмисний. Бож він відповідає характерові суспільства, модель якого зокрема в останньому десятилітті постійно виразніше зарисовується — суспільства виразно споживацького. Споживчий товар, розуміється, поганої якості, але ідеал у грубих зарисах не різниться від звичайних споживчих ідеалів на Заході. Те, що наслідування цього західного моделю мізерне, — не міняє самого факту. Важливим є те, що тим, хто переймає цю драбину споживчих ідеалів, легше керувати, на нього легше впливати за допомогою самої погрози відібрання зисків та привілеїв.

Рівнобіжно з тим режим веде систематичний наступ проти всього того, що бачить життя в інших вимірах. Природно, сюди входить широко закроєна протирелігійна кампанія. Її метою, згідно з партійним теоретиком т. зв. наукового атеїзму ("науковий атеїзм" недавно впровадили як обов'язковий предмет у високих школах!) Іжі Лоукоткою, є "...завтоматизування певних життєвих проявів, чим осягається економізація життєвих функцій людини". Йдеться ніби про те, що люди повинні "певні життєві функції — інтелектуальні, працівні, соціальні і т. д. — виконувати як самозрозумілі, без того, щоб треба було зосереджуватися над їхнім умотивуванням..." Люди, що думають нормально, оте умотивування називають просто — мати совість, а ідеал "економізації життєвих функцій людини", мабуть, характеризував стародавніх торгівців рабами та власників рабів.

Це, отже, є деякі аспекти чехо-словацької дійсності. Не менш важливо є присутність поліційного та судового терору, що триває вже від комуністичного перевороту 1948 року з єдиною перервою під час "Празької весни". Звичайно, найбрутальніший терор панував у перших роках комуністичного режиму. Через в'язниці і різного роду табори пройшло в роках 1948-1968 сто тридцять тисяч чехо-словацьких громадян. Двісті з них страчено, понад двісті інших вбито під час допитів, страчено без суду

(наприклад посол Брой) або замордовано в тюрмах і таборах. Терор був скерований передусім на колишніх учасників протинацистського повстання. Перша жінка повішена в Чехо-Словаччині була посолка д-р Мілада Горакова; така ж доля спіткала генерала Геліодора Піку та партизана майора Жінґора, щоб згадати бодай декого. На довгі роки відійшли до в'язниць інші повстанці, такі як проф. Карел Ніґрін, міністер Прокоп Дртіна, летунський генерал Карел Яновшек. Судили професорів університетів і студентів, духовних осіб і професіоналів, офіцерів і робітників, хліборобів і політиків, письменників і техніків.

Дивовижно мало про це відомо поза межами Чехо-Словаччини. До сьогодні триває старанно сконструйована фікція, що так зв. сталінський (характеристичне є оте розрізнення сталінізму й комунізму!) терор захопив передусім і зокрема комуністів і що завершився він процесом генерального секретаря КПЧ Рудольфа Сланського при кінці 1952 року.

Усіх ув'язнених комуністів, разом узявши, не було більше, ніж чотири сотні, страчено їх дванадцять. Повісили, наприклад, згаданого Рудольфа Сланського, що як генеральний секретар партії був співтворцем путчу 1948 року і своїм голосом у Політбюрі рішав про кару смерти в політичних процесах, отже, між іншим, також д-ра Мілади Горакової. Повішений був генерал Бедржіх Рейцін, керівник військової Оборонної розвідчої служби, яка звірячістю перевищувала навіть Державну службу безпеки. Так само загинув заступник міністра внутрішніх справ Шваб, співвідповідальний за практику Державної служби безпеки. Вони напевне були невинні в сенсі акту обвинувачення, але вважати їх головними жертвами системи є така сама груба скрайність, як коли б хтось сказав, що вбивство Ернста Рема було найтяжчим злочином Гітлера.

До сьогодні чехо-словацьке життя позначене наслідками чисток, з яких перша була проведена відразу після лютого 1948 року. З високих шкіл вигнано тисячі студентів і низку професорів, іншим партійна система вступу внеможливила взагалі студії — втрата, якої ніхто не зміряє. Чистку пройшла публічна адміністрація, куди на місце фахівців прийшли недоуки з партійним квитком, вплив яких до сьогодні фатально відбивається на адміністрації й промисловості. Припинено появу цілої черги вартих уваги культурних і наукових періодичних видань, а інші згляйхшальтовано. Публічні бібліотеки чистили від "буржуазної ідеології" так сказано, що тут на місці буде порівняння хіба тільки з Німеччиною після 1933 року. Культурний контакт з вільним світом на цілу низку років був практично унеможливлений.

Ми мусимо говорити про це віддалене минуле, бо його наслідки діють до сьогодні, а багато чого після окупації в серпні 1968 року повторено. Таллейранів вислів про тих, хто "нічого не забув і нічого не навчився", — дійсний беззастережно.

Поміж терором п'ятдесятих років і сучасністю міститься багатозначний переділ розвитку, який завершився "Празькою весною" 1968 року. Існує про нього вже ціла бібліотека найрізномірніших праць; на жаль, рік 1968 сьогодні вже має свій міт і свою гагіографічну літературу.

Цілком ясно, що не можна не мати поваги, а навіть пошани, якщо слідкувати за розвитком багатьох комуністичних інтелігентів від по-комсомольськи примітивного і хіліястичного ентузіязму в післялютневий час до пізнішої критичної ревізії власних поглядів і позицій, яка не залишилася лише їхньою приватною справою, але проявилася, поперше, шляхом до 1968 року, а пізніше витримала пробу років після окупації. Цілком недвозначно цей розвиток (наведім як приклади Карла Косіка, Павла Коговта, Людвіка Вацуліка) прямував до демократичного соціалізму, до толеранції і плюралізму. Щодо дальших висновків, однак, мусимо бути дуже обережні.

Розвиток інтелігентів у партії не тотожний з розвитком партії. Інтелігенти мали без сумніву значний вплив. Потверджують це зрештою й тиражі передових періодичних видань. "Literární listy" досягнули були аж тристатисячного накладу, двісті тисяч примірників мав непартійний "Zítřek", сто тисяч "Reportér", моментально розхоплювано виразно елітарний журнал "Dějiny a současnost".

Політики, включно з тими, що в 1968 році творили так зв. Дубчекове керівництво, на відміну від інтелектуалістів, не мали жадної концепції майбутнього. Ще восени 1967 року Антонін Новотний цілком легко пропхав у Центральному Комітеті КПЧ постанову про репресивні заходи проти критично наставлених інтелігентів (Кліма, Лієм, Коговт, Вацулік), не натрапивши на якийсь спротив майбутніх репрезентантів реформістичних тенденцій. Скоро після того середпартійна криза завершилася усуненням Новотного (спочатку з посади першого секретаря) та вибором Александра Дубчека компромісовим рішенням, прийнятним для всіх груп. Мало хто думав про якусь цілеспрямовану демократизацію, а ще менше було тих, хто передбачав спонтанну громадську ініціативу в "Празькій весні", а про драматичний фінал вночі з 20 на 21 серпня нема що й говорити.

Значачмо, однак, що те, чого не передбачили празькі політики, передчував та плянував хто інший. Втаємничений

свідок, колишній секретар Центрального Комітету КПЧ, доцент Зденек Млінарж, говорить у своїх споминах ("Мороз приходить з Кремля") про прихованого режисера подій,якому пізніше розвиток подій вирвався з рук. Я сам — хоч я ніколи не був членом КПЧ — можу додати, що вже при кінці 1967 року я випадково довідався, що наступним президентом республіки має бути генерал Свобода; і члени Центрального Комітету про нього вперше заговорили вже в середині березня 1968 року, як між іншим подає Млінарж. Інформація, про яку пишу, походить від міністра Карла Гоффмана, знаного агента КГБ, а приніс її тоді покійний уже режисер Мартін Фріч. Елемент плянкової провокації цілком певно відіграв свою роль в подіях "Празької весни". Радянські маршали хотіли мати забезпечений увесь західний периметр, а ідеологи в Москві боялися зарази з Чехо-Словаччини, країни, що кілька літ перед "Празькою весною" була релятивно найвільнішою. Не забули, мабуть, нічого — ані того, що то були в 1917 році якраз чехо-словацькі легіони, хто найуспішніше воював проти більшовиків (опанували були на певний час увесь простір від Владивостока до Волги по Сибірськ та Казань!), що пізніше Чехо-Словацька Республіка великодушно прийняла тисячі емігрантів, а Прага стала визначним російським культурним і політичним центром, а також того, що Підкарпатська Русь мала бути свого роду П'ємонтом української свободи, запілля якої творили між іншим українські високі школи (Прага, Подебради). Відомо мені з джерел, яких не можу назвати, як на радянській території поширювалися газети та книги з Чехо-Словаччини вже від середини шістдесятих років. А ідея рівноправного становища чехів і словаків у федеративній республіці під час "Празької весни" природно знаходила відгук на Україні. На істориків спадає завдання дослідити, скільки разів московська пропаганда (враховуючи і її філії в Східній Німеччині) реагувала на події, які ще тоді в Празі не відбулися, — бо події не завжди пробігали згідно зі сценарієм, а при кінці пішли вже цілком незалежно від режисури.

Не тільки в Москві, але навіть в оточенні Дубчекового керівництва шістдесят восьмого року ніхто, очевидно, не передбачав дечого. Зокрема ж ніхто не передбачив активності і впливу наставленої на реформи комуністичної інтелігенції, якій не йшлося тільки про персональні та косметичні зміни, але про ґрунтовну перебудову суспільства та про відновлення демократичної правової держави; спонтанного й широкого відгуку цієї активності серед громадянства, що непокоїв тих, хто звик реґляментувати все доценту в публічному житті; швидкого оживлення ідей, які КПЧ вже давно перестала вважати

небезпечними для свого монопольного панування, а саме, швидко відновленого організаційного й програмового формування соціальної демократії; вступу християн у суспільне життя не в подібні раніших, режимних, нежиттєвих, рекламних макетів, але як дуже вітальної Справи соборової обнови; відродження некоммуністичних партій — народної та соціалістичної, що з своїх проводів усунули комуністичних маріонеток і колаборантів (наприклад, патера Плойгара), оформили свої програми і швидко набагато збільшили число своїх членів та діяли також за допомогою своєї пробоевої преси (*Lidová demokracie* та *Svobodné slovo*); виникнення руху, який у зміненому вигляді діє до сьогодні, руху оборони людських прав, речником якого було новозасноване Товариство людських прав; громадської діяльності інтелігенції з ділянки точних наук, тобто тих, кого найтрудніше зг'ляйхшальтувати, де раз прищеплений спосіб наукового думання застосовується також у публічному житті. Мова йде про Клуб анґажованих непартійців (КАН) з десятками філій по всій республіці, що чітко формулював не тільки вимогу зрівняння в правах з комуністами, але також програму найглибшої і найсистематичнішої участі громадянина в управлінні державою; виступу так само нового політичного Клубу К 231 (від числа т. зв. закону охорони народної демократичної республіки 231/1948), що об'єднував політичних в'язнів з років 1948-1968 та домагався їхньої повної правової й фактичної реабілітації, а водночас документував злочини проти людськості, вчинені в минулих двадцяти роках.

Партійне (Дубчекове) керівництво ставило собі далеко вужчі цілі. Сьогодні позиція колишніх партійних функціонерів нагадує спомини німецьких генералів про те, як можна було виграти війну, якби їх були послухали, хоч, з другого боку, на 1968 рік падає ще додаткове світло пізнання тодішніх визначних протагоністів партійної політики. Це, очевидно, правда, що Кремль рішився на серпневу інвазію, щоб не допустити до готованого (на 9 вересня) 14-ого партійного з'їзду. Однак наслідком з'їзду, згідно з намірами тих, хто його готував, не мало бути ніяке розмонтування партійної монополії влади. Маємо про це вірогідні свідчення опубліковані Їржі Пеліканом, колишнім членом Центрального Комітету та генеральним директором Чехо-Словацького Комітету телебачення, а сьогодні видавцем газети соціалістичної опозиції "Listy" та депутатом Європейського Парляменту — від італійських соціалістів. Видання "Tanky proti sjezdu" містить усі підготовані постанови з'їзду; життя в Чехо-Словаччині після 14-ого з'їзду, напевно, було б вільніше й толерантніше, ніж сьогодні і за Новотного, але законні гарантії були б у найкращому випадку

проблематичні і трудно говорити про демократію там, де закон мав забезпечувати, що комуністичні кандидати могли втратити більшість тільки в виборах до місцевих народних комітетів, тобто на найнижчому щаблі льокальної адміністрації.

Пригадаймо в зв'язку з цим розмову Едварда Голдштікера, провідного комуністичного інтелектуаліста, з тижневиком "Der Spiegel" в березні 1971 р. Професор Голдштікер відкинув прямо як кривдне припущення про те, що розвиток у Чехо-Словаччині привів би був вкінці до плюралістичної демократії. Він також виразно твердив, що "партія має всю владу певно в своїх руках". В той самий час ще кілька комуністичних політиків, вже усунених, писали на перемену Гусакові та Брежневу і в основному пропонували, що допоможуть оздоровити режим.

Повернімся ще раз до шістдесят восьмого року. На Чехо-Словаччині до сьогодні лежить пляма терору п'ятдесятих років (засуджені за нього були чотири члени Державної безпеки, скоро потім звільнені й поставлені на добре платні пости). Тому не тратить на силі, а часом служить як захохта, ініціатива Клубу К 231 боротися з минулим гідно і по-людськи. К 231 виступив з проектом закону про народне замирення, який тоді охристили за автором його концепту, д-ром Йосефом Коваржовіцем, як "lex Kovařovic". Проект, що його в переговорах з державними органами і серед громадськості популяризували зокрема проф. Карел Ніррін, генерал Вацлав Палечек та проф. Ружена Вацкова, формулював насамперед, що всі вироки кари в політичних справах уневажнюються законом (de lege), а далі, що всі матеріяли, що стосуються до тих вироків, будуть на двадцять літ запечатані й щойно потім віддані до розпорядження істориків, які досліджуватимуть ті матеріяли вже в іншій незатруєній атмосфері. Натомість, прийнятий закон про реабілітацію був половинчастий (комуністи не могли відмовитися від своєї "революційної справедливості"), а його пізніше застосування в судовій практиці було незручне.

З віддалі понад десятих років від "Празької весни" перестає здаватися важливим те, що в той час колишні прихильники тоталітарної системи засвоїли собі дещо з політичної абетки і зрозуміли, який важливий є принцип поділу влади, політичного плюралізму та толеранції, тобто цілковито заново відкривали Америку. Супроти того засади, що містяться в "lex Kovařovic" можуть стати в пригоді в пошуках розв'язки в Чехо-Словаччині та інших тоталітарних державах московського бльоку.

В добі після окупації авторитет провідних політиків "Празької весни" постійно спадав, суспільству трудно було примиритися з тим, що вони підписали т. зв. московські протоколи і пізніше

голосували за договір про "тимчасове перебування" радянського війська на чехо-словацькій території, без якогонебудь часового визначення. (В зв'язку з цим варт згадати, як чехо-словацькі громадяни дивилися на війська держав інтервентів. Відносно найкоректнішими і найстриманішими були поляки; мабуть, найгірший досвід був з болгарами попри їхню малу кількість. Але було ясно, що це була суто радянська справа, що запорукою "нормалізації" кінець-кінцем мали бути тільки радянські війська, а інші союзники скоро будуть відіслані додому. Перші ешельони радянських вояків підпали під вплив чехо-словацької проти-пропаганди і швидко мусіли бути змінені. Чи правильно, чи ні, чехи й словаки швидко розпізнавали і відрізняли між вояками українців. Не можу судити, наскільки це було обґрунтоване, а наскільки діяло тут засвоєне добачування того, що українці поневолений народ, як і ми, тільки в ще гіршому стані). Між політиками найвище став д-р Франтішек Крігль, який не підписав московського диктату, а в Парляменті — спільно з д-ром Гертрудою Секаніновою-Чакртовою, Франтішком Водслонем і ген. Вацлавом Прхліком — голосував проти його легалізації. Протестом проти поступливості політиків, включаючи й самого Дубчека, було потім самоспалення студента Яна Палаха в січні 1969 р., а незадовго після того такий же вчинок Яна Заїця на празькій Вацлавській площі.

Політики, за винятком згадуваного вже д-р Крігля, а також скоро усуненого Гусаком Йосефа Сморковського і певною мірою також Александра Дубчека, який став предметом ірраціонального культу, тратили авторитет тоді, як вилучені з партії комуністичні інтелектуалісти здобували все більший авторитет. Щодо Карла Кінцла, Їржі Ледерера, Людвіка Вацуліка не було сумніву. Їхня недвозначна мова (за що вони пізніше платили не раз тюрмою, наприклад, Ледерер все ще ув'язнений) була сприймана інакше, ніж незграбне маневрування політиків.

Післясерпнева доба принесла щось, чого раніше не можна було уявити собі, а водночас одне з джерел сучасної ситуації в Чехо-Словаччині. Серпнева радянська інвазія зблизила політично представників діаметрально протилежних напрямів. Наступні місяці й роки "нормалізації", що всім їм принесла ту саму долю, зблизила їх також як людей, уможливила інтенсивніший особистий контакт без бар'єрів офіційщини і, врешті, уможливила також краще взаємне пізнання та світоглядове розуміння. "Нормалізацію" супроводила дальша широка чистка державної адміністрації, армії, високих шкіл, редакцій, наукових установ. Один поруч одного, спільно тепер мили вікна, будували метро, поденничили в склепах марксистів і католиків, вчорашні комуністи з партійного естаблішменту і члени справжньої демократичної

опозиції, які з минулого двадцятиліття тільки кілька років прожили в с'як-так нормальних обставинах.

На особистих товариських контактах не скінчилося. Напевно ніде "нормалізаційна" чистка не була така шалена, як у культурі. Вислів Арагона про Чехо-Словацьчину як "Біяфру духу" характеризує цю політику правильно. В той час, коли в системі абсолютизму за канцлера Меттерніха перед 1848 роком існували два чеські літературні часописи, тепер виходив один єдиний і то мізерний. Виданий був довгий список авторів, на яких накладено ембарго. Ще довший був список книг, які вилучали з публічних бібліотек. Державна безпека невтомно пильнувала, щоб заборонений автор не видрукував — навіть під псевдонімом — будь-що, хоч би навіть книжку для дітей чи переклад нешкідливого оповідання.

Діапазон та систематичність цієї протикультурної акції викликали напевне непередбачену реакцію. Незадовго після окупації постали незалежні від цензури видавництва. Першим між ними було Edice Petlice, за яким слідували дальші (Expedice), а потім почали з'являтися публіцистичні та наукові (історія, економіка, філософія) періодичні видання. Культура почала існувати самостійно. Незадовго вона знайшла підтрим в екзильних видавництвах (68 Publishers, Торонто; Index, Кельн; Křesťanská akademie, Рим; Konfrontace, Цюрих тощо), де почали з'являтися все більше і частіше також книги авторів, що живуть удома, тобто в Чехо-Словацьчині (між першими був Їржі Гохман: "Jelení Brod" та Карел Пецка: "Štěpení"). Режимові не вдалося розірвати зв'язок батьківщини з чисельною культурною, посерпневою еміграцією. Навпаки, і вдома визначно діяли екзильні часописи, зокрема найстарший з них "Svědectví", видаваний у Парижі Павлом Тігрідом, вже згадані "Listy", а далі "Studie" (Рим, редактор проф. Карел Скалицький) та "Proměny" (видавані Чехо-словацьким товариством наук і мистецтв в Америці).

Проте все ще не було передумов для дійового об'єднання всього спектру домашньої опозиції. Легше було знаходити контакти з закордоном (наслідком чого було засудження перекладачки Гелени Стахової та студента Ладіслава Мравця в зв'язку з процесом "татерників"* і польським часописом "Biuletyn piecenzurowany"), ніж удома. Обвинувачення супроти колишніх комуністів не були такі значні, як "комплекс керівної ролі", що перетривав між екскоммуністами і в часі опозиції, і під час переслідувань. Доки колишні комуністи думали тільки про

---

* Польська молодіжна група, що встановила була контакти з Заходом через Чехо-Словацьчину (Татри!).

можливість реінтеграції в панівні структури режиму, доти не було можливості серйозно думати про якусь дійсну співдію. Досить довго зберігалася невиразна надія на зміну атмосфери якоюсь "кадаризацією", хоч абсолютно ніщо на це не вказувало.

Режим був далеко бруталніший і систематичніший у переслідуванні, ніж це було, наприклад, в Угорщині або Польщі. Дуже правдоподібно, що він усвідомлював собі вплив, який мала в народі інтелігенція від часу відродження в першій половині 19 століття до недавнього минулого. Тому він не покладався на своїх підручних у культурі, але передав головні завдання в руки Державної безпеки. Історію культури сімдесятих років творить ланцюг сотень причепок, можливих лише в тоталітарній державі, арештів, ув'язнень, процесів, більш і менш винахідливих провокацій, застрашування, шантажів, фізичних нападів, контролю кореспонденції і телефонів (доки їх не відібрали), прихованого або, навпаки, виразно підкреслюваного стеження, трусів квартир у неприсутності — просто всього, на що здібна вахмайстрівська фантазія, якщо їй дозволено все, крім убивства та тортур.

Наслідки всього цього партійно-поліційного наступу були мізерні. Не діяла навіть аналогія Sippenhaft-у — відповідальності дітей за батьків, а батьків за дітей. Систематично меншало число виключених комуністів, згодних на вступ не тільки до КПЧ в сьогоднішній її подібі, але до якоїбудь зреформованої комуністичної партії взагалі. Приблизно до половини сімдесятих років у цих колах пов'язували певні надії з альянсом з західними еврокомуністами. Але пізніше стало ясно, що недвозначною була тільки позиція еспанських комуністів, тоді як для всіх інших еврокомуністів Комуністична партія Радянського Союзу залишалася й далі "братньою партією", яка тільки помиляється, — на жаль, так часто й повторно, — але в засаді тримається правильної лінії. Після критики власної практики та після критичного перегляду ставлення до інших комуністичних партій, прийшла черга на критику самої ідеології і доктрини, проваджена з відкиненням всякої ідеї про "керівну роль" комуністів, за якими інші можуть тільки слідувати.

Як це багато разів буває в історії, так і до виникнення такої важливої події, якою, безперечно, було проголошення Хартії 77, спричинився власне незначний випадок. Заарештувано і обвинувачено музик і співаків із групи Plastic People of the Universe.

Значення Plastic People of the Universe не можна перецінювати. Музично нічим не оригінальні, вони висловлювали в своїх текстах тільки спонтанний, емоційний опір всебічній тоталітарності.

літарній реґляментації, споживацькій плиткості і обережному конформізмові, не висловлюючи цього виразно; тим менше мали справді власних думок. В додатку, промовляли вони тільки до певного обмеженого кола слухачів, суспільно й історично не занадто поінформованих і так само, як і вони самі, нездатних зформулювати якунебудь позитивну альтернативу. Однак реакція режиму була така гістерична, напади преси настільки божевільні, що це викликало спротив, який виходив далеко поза межі публіки і симпатиків Plastic People. До протесту проти процесу над ними долучилися згодом особистості цілком інші, як філософ професор Ян Паточка та колишній секретар Центрального Комітету КПЧ Зденек Млінарж. У виступі в обороні Plastic People вперше об'єдналися представники всіх напрямів, яких кілька місяців пізніше об'єднала база Хартії 77.

Образ Хартії 77 за кордоном багато в чому перекручений. Чи в наслідок непоінформованости, чи свідомої маніпуляції, її окреслюють і розуміють, як продовження, відгук або рецидив "Празької весни". Навряд чи існує висновок помилковіший.

Підтримується думка, що опозиція в Чехо-Словаччині (і інших країнах московського бльоку) є принципово соціалістична. В Чехо-Словаччині, як відомо, останні дійсні вибори відбулися в травні 1946 р., отже, наймолодшим громадянам, які колинебудь голосували — сьогодні п'ятдесят один рік. В пізніші десятиліття поняття соціалізму глибоко і може на постійно здискредитувалося. Сьогодні соціалізм ототожнюється з хронічним загальним безладдям, з начальницько-панською сваволею уряду, з кульгавою економікою, з дріб'язковою цензурою, з войовничим атеїзмом, з поліційними причіпками і відкритим терором, з обмежуванням геть усіх політичних і людських прав. Чи система, яка запевняє працю та дає соціальне й здоровельне забезпечення та забезпечення на старість — що є єдиними позитивними ознаками теперішнього режиму — є соціалізмом? У країні, де соціялісти мають незрівняно успішніший баянс, в Австрії, вони в виборах здобувають тільки дещо понад п'ятдесят відсотків голосів (а в тому чимало є голосів за д-ра Бруно Крайського особисто, а не за соціалізм). Звідки ж тоді береться переконання, що більшість чехо-словацьких громадян приймає принципи соціалізму (та ще радянського типу)?

Не витримує перевірки й тактична аргументація, що, мовляв, інша, ніж соціалістична, опозиція просто безнадійна в радянському бльоці. Алеж панівне кремлівське товариство довело в серпні 1968 року, що й для соціалістичних моделей, тільки дещо інших, ніж радянський, воно має так само мало зрозуміння і толерантности, як і для всіх інших; потверджують це й

переслідування соціал-демократів в усіх країнах радянського блоку.

Якщо західню лівицю цікавить лише соціалістична опозиція в Чехо-Словаччині, то це є цілком логічне. Однак ліві тут не єдині. Так само поводитьься й важкий міжнародний капітал та його експоненти. Отож, якщо на Сході існує лише соціалістична опозиція, то за соціалістичними режимами *ipso facto* визнається повна легітимність, а це значить, що з урядами країн радянського блоку можна переговорювати без перешкод як з повноцінними партнерами і немає причин відмовляти їм в чомунебудь — кредити, ліцензії, комп'юторська технологія — все, чого просять і потребують для своєї влади.

Але справи стоять, інакше і не можна механічно переносити на них шаблони взяті з Заходу. Передусім, у теперішній Чехо-Словаччині цілком не мислять партійними категоріями. Між неконформістично наставленими громадянами існують два засадничі напрями — демократично-соціалістичний і християнсько-демократичний (вбачати аналогій між ними й партіями з подібними назвами на Заході не слід!), але навіть той, хто добре знає обставини, не зможе точно визначити позиції власних приятелів. Соціалізм — зрозумілим не як суспільний устрій, але як один з аспектів всесторонньо справедливого суспільства — інтенсивно цікавилися й християни, наприклад, католик доцент Йосеф Звержіна або євангелики д-р Ладіслав Гейданек і інженер д-р Якуб Троян. Чому — це впливатиме з дальшого розгляду.

Про характер руху оборони людських прав, який виступив проголошенням Хартії 77, чимало скаже перегляд різних тенденцій та особистостей, що включилися в нього. Першими речниками Хартії 77 були філософ проф. Ян Паточка, драматург Вацлав Гавел та проф. Їржі Гаек. Ян Паточка, невідомий пересічному журналістові, виховав — хоч протягом років міг викладати тільки в приватних гуртках — цілу генерацію. Він був добре відомий у Німеччині, де кілька років мав посаду університетського професора, а в Польщі був відомий зі своїх праць, друкованих у католицьких філософських місячниках. Світово відомий драматург Вацлав Гавел належав завжди до представників критичного мислення і є, між іншим, автором досі неперевершеної аналізи "нормалізаційної" ситуації, викладеної в відкритому листі президентові Гусакові. Правник, проф. Їржі Гаек має відмінний життєпис — був членом КПЧ, якийсь час у дипломатичній службі, під час "Празької весни" міністер закордонних справ, що виступив в ООН проти окупації Чехо-Словаччини.

Цим накреслено пропорції і характер осіб, що підписали

Хартію. Знаходимо між ними артилерійського генерала Вілема Сакера, учасника національного і міжнародного руху спротиву, лікаря проф. Франтішка Благу, в'язня з Дахаву та свідка нюрнберзького процесу, чільного поета Ярослава Зайферта, проф. Ружену Вацкову (ув'язнену вже за нацистів, коли вона втратила двох близьких рідних, а потім протягом п'ятнадцяти літ ув'язнена під час комуністичного режиму, в шістдесят восьмому році заступницю голови К 231), секретаря Центрального Комітету КПЧ доцента Зденека Млінаржа, католицького теолога і довголітнього в'язня Йосефа Звержіну, колишнього комуніста письменника Людвіка Вацуліка, давнішого комуністичного політика д-ра Франтішка Крігла, письменника Карла Пецку, який має за собою десять років таборів в уранових копальнях, співачку, чиї виступи заборонено, Марту Кубішову, актора і драматурга Павла Ландовського, євангеліка д-ра Ладіслава Гейданека, визначного активіста Товариства людських прав в 1968. Може вже цей стислий, селективний перелік дасть певну уяву про коло сигнаторів Хартії. Те саме стосується й до складу Комітету оборони несправедливо переслідуваних. Восени 1979 року празький суд засудив за діяльність у цьому комітеті драматурга Вацлава Гавела разом з лівим радикальним соціалістом інж. Петром Углем, католиками — математиком і філософом д-ром Вацлавом Бендою, психологом Даною Немцовой та колись комуністичними журналістами Откою Беднаржовою і Іржі Дінстбіром.

Цим процесом покишо (стаття писана в грудні 1979 р.) завершилася акція Державної безпеки проти руху оборони людських прав. Відразу після проголошення Хартії 77 міністер внутрішніх справ Обзіна констатував, що "підписали б її сто тисяч людей". Згідно з оцінкою Державної безпеки вже в березні 1977 року в республіці кружляло сорок тисяч копій Хартії.

Режим зареагував на Хартію способом, що відповідає рівневі уряду, що потрапить і мертвих позбавити могили (як це трапилось Янові Палахові та Йосефові Сморковському), дозволити під час похорону гелікоптерів гуркотіти над цвинтарем, а за його стіною — тузинові поліційних мотоциклів, що пам'ятаємо з останнього прощання з Яном Паточкою. А живим — послати до мешкання домовину з щитиком з їхнім ім'ям, як от історикові Карлові Бартошекові, економістові-доцентів Венькові Шілганові та д-рові Франтішкові Крігелові. Відокремлено стоять найбрутальніші втручання, подібні до випадку музичного публіциста Івана Медека, якого в кайданах, із зав'язаними очима "невідомі напасники" відвезли п'ятдесят кілометрів поза Прагу до лісу, там побили і залишили непритомним. Всіх сигнаторів Хартії без

винятку кілька разів переслухували, відібрали від них телефони та дозволи керувати автами, десятки з них втратили й свою працю за сполученням, шантажовано їх та погрожувано їм, що їхні діти й рідні понесуть наслідки, а одночасно з тим прийшов і натиск забратися за кордон. Інтенсивніше стали стежити і підслухувати телефони й мешкання, контролювати листування та робити обшуки мешкань.

Частина офіцерів Державної безпеки зовсім до цих завдань не рвалася. Вони ж пам'ятають з шістдесят восьмого року, скільки документів збереглося, скільки свідків старих злочинів пережило й заговорило. Колишній фанатизм і тут випарувався, а сучасні есбісти мають ментальність бюрократів, які хочуть жити в спокої, діставати високі платні й ходити до свого клубу на фільми про Джеймса Бонда, дочекатися своїх п'ятдесяти років, а потім належної пенсії. Вони неохоче зносять, коли їхній спокій порушують, зокрема завданнями, які їм у майбутньому можуть принести тільки неприємності. Вони пам'ятають і те, що їхній сьогоднішній верховний командир д-р Гусак, сидів десять років у тюрмі, і не радо уявляють, що майбутній командир може сьогодні є десь у тюрмі.

Разом з представниками й ідеологами режиму вони [есбісти] нездатні на спонтанну дію, не керовану жадною директивою та не з перспективою конкретної, особистої користі. Щось подібне в їхньому понятті просто не існує. Тому вони мусіли вдатися до традиційної вже теорії змови, запланованої в якомусь центрі, може в Парижі, може в Римі, може в Тель-Авіві. Вони самою своєю істотою неспроможні зрозуміти ненаказані громадські зацікавлення й ініціативу. Може тут діє їхнє робітниче, фабричне минуле, прищеплення до підрядного становища, а з другого боку — прищеплена дисципліна членів партії, зорганізованої на засадах "демократичного централізму".

Якщо саме виникнення руху оборони людських прав є для режиму та представників його служби безпеки незрозумілим, то мета цього руху для них ще менше зрозуміла. Участь колишніх комуністичних і демократичних протагоністів "Празької весни" приводить їх до помилкового висновку, що їхня мета — ніщо інше, як її повторення. Помилка, яку зрештою робить і багато західних журналістів. Іноді вважають — і то не тільки в пропагандивних нападах — що йдеться про поворот до стану речей з року 1948 або 1938.

Рух оборони людських прав в Чехо-Словаччині реалістично усвідомлює собі, що він не може будувати свою програму на своїх щирих бажаннях, що в дійсності незмінною вихідною позицією є в однаковій мірі як географічне розташування Чехо-

Словаччини, так і ціла низка структуральних і психологічних змін, що наступили в чехо-словацькому суспільстві в минулих десятиліттях. Розраховувати можна справді тільки на власні сили — солідарність із закордоном грає тільки допоміжну роль.

Зрештою, від лютого 1948 року змінився також режим — і то не тільки в Чехо-Словаччині. Утратив він не тільки колишній революційний, хіліястичний, але й основоположницький елян. Хоч залишилася та сама московська стратегічна мета, але весь московський бльок сьогодні є без порівняння щільніше пов'язаний із Заходом сотнями політичних, господарських, наукових, а зрештою й культурних зв'язків, від яких він не може легко відмовитися. При голосуванні в справі Загальної декларації людських прав у грудні 1948 року радянська делегація та делегації сателітних держав могли утриматися від голосування, але в Гельсінках не могли не прийняти в цьому напрямі зобов'язань, що йдуть цілком врозріз з їхньою політичною та правною практикою. Чи це гнучкіша політика, ніж за Сталіна? Маневр для обдурення Заходу? Або також певна і властиво єдина трюхи реальна надія?

Чехо-словацька, а зокрема чеська ситуація в сьогоднішній Європі є цілком виняткова. А саме, в Чехо-Словаччині від 1971 року дійсною є нова військова доктрина, яка в випадку конфлікту в Європі передбачає практичну загалу всього населення західньої половини республіки — Чехії та Моравії, тобто всього чеського народу протягом перших не повних тридцяти годин конфлікту. Вже того самого могло б вистачати. Але в додатку угорський досвід 1956 року пригадує, що жадний народ у Середній та Східній Європі не може очікувати на випадок повстання — якби воно сьогодні ще десь було мислиме — ніякої конкретної допомоги. А існування сьогоднішньої воєнної доктрини виключає всякі думки, що відкидають Хартію та інші подібні рухи як компромісові і думають максималістично про розв'язку, яку могла б принести лише Третя світова війна.

Хартія 77, нарешті, не є єдиною в цьому становищі — так само думають оборонці людських прав у Польщі і вкінці також у Радянському Союзі. Дійсність всюди аналогічна.

Сьогоднішній конфлікт Хартії 77 і режиму в Чехо-Словаччині не є ударом прихильників реставрації капіталізму з соціалізмом. Так примітивно розуміти ситуацію можуть тільки майори Державної безпеки та редактори газети *Rudé právo*. Але проти репрезентантів комуністичного тоталітарного режиму також не стоять однодушно лише оборонці клясичної парламентарної демократії. Хоч дотепер парламентарна демократія традиційного типу виявилася найкращою з-поміж усіх суспільних формацій, не

є вона — і це усвідомлюють собі деякі люди на Заході — єдиною мислимою формою демократії. А втім, якраз у Чехо-Словаччині в шістдесят восьмому році виступили подивугідні ініціативи (зокрема КАН, Клуб ангажованих непартійців), що прямують до політичного моделю з більшим простором для громадянина як непартійця, як індивіда.

В основі сучасного стану є не тактична калькуляція, але етичний імператив. Професор Паточка висловив це ляпідарним твердженням — "жити в правді". Схопив він тим розвиток попередніх літ, коли Ладіслав Гейданек писав есеї, Карел Пецка — романи, а Петр Копта перекладав французьких поетів; один, як другий і третій з багатьма сотнями інших — всі вони бралися за власну роботу аж після цілоденної, виснажливої праці в котельні, на будові або в склепі просто тому, що хоч могли жити легше, вигідніше, в добробуті, але мусіли б були сьогодні і щодня за те платити, якщо не прямо служінням, то щонайменше автоцензурою, оминанням, недоговоренням, промовчуванням. Те, що на сцену чехо-словацького публічного життя вступили громадяни, не кріпаки, є для сьогоднішнього дня і для завтрашнього багато важливіше, ніж склад президії Центрального Комітету КПЧ та мінливих альянсів у ній.

Справжні громадяни в сучасній Чехо-Словаччині можуть легітимно домагатися своїх прав, покликаючися на закони, які ухвалив і видав сам режим. Але важливим є те, що той самий режим сьогодні цілком цинічно ігнорує й деформує будь-який закон, що громадський діялог з Гусаком можливий не більше, ніж з Брежнєвим. Як Гусак, так і Брежнєв смертні, і, хоч їхні безпосередні наступники ледве чи будуть хоч би на волосинку кращі, все ж не можна сподіватися, щоб вони відмовилися від своїх міжнародних зобов'язань і вибрали курс відкритої конфронтації.

Зрозуміло, що в майбутньому, як це траплялося багато разів в минулому, можуть втрутитися фактори, про існування яких ми не маємо сьогодні ані поняття і які ми взагалі не можемо собі уявити. Але правдоподібнішим є те, що репрезентанти тоталітарної влади одного разу будуть мусіти поставити питання про те, наскільки і як довго в умовах новочасного індустріального суспільства їхня система буде функціонувати без контрольних механізмів критики, кваліфікованого вибору людей і метод та вільного руху інформації. Вони можуть відповісти на ці питання або реформами, для яких уже тепер у правному ладі їхніх держав існують підготовані законні передумови, або авантюрою: затисненням шруб — і війною. Але й тоталітарні системи потребують певного погодження громадян, а в часі війни (яка не

була б жадною "Вітчизняною" війною) зокрема. А коли і в тоталітаризмі завжди кінечним є погодження в певному розмірі, то не без значення є те, що прихід дійсних громадян обмежує засяг влади тоталітаризму. Ці пропорції впливу можуть одного разу виявитися життєво рішальними.

Успіх руху оборони людських прав в Чехо-Словаччині — як і всюди інде — аж ніяк не є запевнений. Але, якщо хтось відкидає як фаталізм, так і авантюру, то він відкриє, що в майбутнє не веде інша дорога, як оця — дорога, безсумнівно, найдовша.

Український внесок до авангардного мистецтва початку ХХ століття

Валентина Маркаде

Розпорошення мистецьких сил України в ХІХ-ому столітті було спричинене закриттям Києво-Могилянської Академії в 1817 році. Як наслідок цього заходу припинився нормальний розвиток усіх форм образотворчого мистецтва, яке досягло в ХVІІ й ХVІІІ століттях надзвичайного розквіту в ділянках іконопису, світського портрету, архітектури, графіки, різьби на дереві, металі і т. д. Молоді лишався один шлях, щоб отримати високу мистецьку освіту, а саме — їхати за кордон (до Австро-Угорщини, Німеччини, Франції або до Польщі чи Росії), де були відомі академії мистецтв; дипломи їхні давали право брати участь у міжнародних виставках, викладати в державних установах або відкривати приватні школи.

У другій половині ХІХ-ого століття в Одесі, Харкові й Києві створено приватні мистецькі школи, де всі, хто бажав, могли навчатися за зовсім невеличку плату. Проте, рівень цих шкіл не підносилися вище підготовчих курсів до конкурсних іспитів до академії. Одним з перших навчальних закладів подібного роду була "Школа рисування й креслення", заснована в Одесі в кінці травня 1865 року "Одеським товариством красних мистецтв", яке створилося в січні того самого року; його заклали п'ятдесят сім активних членів — малярі, архітекти, письменники, купці та інші аматори мистецтва.

У Харкові в 1868 році заходами малярки Марії Раєвської-Іванової (1840-1912), що скінчила мистецьку освіту в Дрездені, також відкрито приватну мистецьку школу, яку взяли собі за приклад ремісничі професійні школи високої кваліфікації.

У Києві Микола Мурашко (1844-1909), учень петербурзької Академії мистецтв (в рр. 1863-1868), почав 1875-ого року викладати малювання невеликій групі зацікавлених; згодом, поступово, довелося взяти більше приміщення і збільшити склад викладачів. Він запровадив обов'язкове навчання анатомії, пластики людського тіла, лінійної перспективи, історії мистецтв, малювання

краєвидів... На 1901 рік у цій Київській рисувальній школі числилося понад 250 учнів.

Треба сказати, що навчання в усіх цих школах, як правило, провадили досвідчені педагоги, дуже серйозно, систематично, за суворо усталеними програмами.

У Львові обставини склалися дещо інакше. Тут осередком тяжіння мистецьких сил став Іван Труш (1869-1941), учень краківської Академії з 1891 по 1897 рік. Це була всебічно освічена людина, ділова, енергійна, чудово обізнана з усіма труднощами й обмеженнями для творчої діяльності українських майстрів, які не мали належного визнання з боку національно-чужого їм мистецького середовища. Труш усвідомив потребу створити групові виставки, залучаючи до них українських мистців з усіх частин Великої України як передумову для ствердження самобутнього національного мистецтва в його цілому.

Першим ступенем до здійснення його основної ідеї стало засноване 1898 року у Львові вкупі з архітектором Василем Нагірним (1847-1921) і малярем Юліяном Панькевичем (1863-1933) "Товариство для розвою руської штуки". На трьох виставках, улаштованих товариством (1898, 1900 та 1901 рр.) були показані одночасно праці дійсних мистців і ручні вироби професійних ремісників.

Уже на першій виставці 1898 року показана була ікона святого Миколая роботи Панькевича, який намагався повернутися до візантійських пластичних форм, але з додатком декоративного елементу, запозиченого з чисто-народних українських узорів. Таким способом Панькевич мав на думці відродити традиційну манеру малювання західноєвропейських малярів.

Про те, що мистець робив це свідомо, свідчать дві ікони малого розміру, виконані Панькевичем 1891 року, де Ісус Христос і Мати Божа намальовані були в гуцульській селянській одежі. У своїй статті "О що ж властиво ходить?" Панькевич дає вичерпне пояснення своєї естетичної позиції: "Українське релігійне малярство доходить до того, що творилося колись в Італії і в інших культурних народів. Воно хоче висказати себе своєю, рідною мовою..."¹

Сполучення в іконописі двох таких, здавалося б, взаємно протилежних основ, як стародавньо-візантійський ієратизм і живі форми народного мистецтва, здійснив Модест Сосенко (1875-1920), краще і серйозніше, ніж Панькевич, підготований до ствердження своїх естетичних концепцій (Сосенко вчився в краківській Академії з 1896 по 1900 рік, потім — два роки в мюн-

---

1. Микола Голубець. Сто літ галицького малярства. 1804-1904, — "Стара Україна" (Львів), 1925, ч. 7-10, ст. 147.

хенській Академії і ще два роки працював у Парижі в ательє французького маляра Леона Бонна²).

Коли в 1905 році Іванові Трушеві пощастило, нарешті, влаштувати у Львові першу збірну виставку малярів, цілком відокремившись від майстрів прикладного мистецтва ("Товариства для розвою руської штуки"), то Сосенко був репрезентований на ній двома картинами, своєрідно оформленими на золотому тлі; одна з них була портрет митрополита Атанасія Шептицького.

Виставка ця мала першорядне значення, бо в ній узяли участь 12 українських мистців, що виставили 110 картин і 73 різьби з дерева; також були виставлені 23 плахти, надіслані з Київської та Полтавської губерній. З-поміж експонатів треба відзначити колишнього учня краківської Академії — Михайла Бойчука (1882-1939), який став згодом гарячим прихильником і послідовником естетичних ідей Панькевича і Сосенка — пропагандистів об'єднання в малярському цілому форм візантійського іконопису з сучасними формами народного побуту.

У Львові аж до війни 1914 року не пощастило влаштувати іншої такої виставки; але лише роком пізніше по ній, 1906-ого року, з'явилися нові парості, які буйно заявляли про себе, де тільки було можна. На сьомій виставці "Товариства харківських малярів", влаштованій для допомоги жертвам голоду 1906 року, уперше взяв участь Давид Бурлюк (1882-1967). Це була невгамовна людина з залізним здоров'ям, звірячим видом, з кипучою енергією, яка бралася одночасно за все одразу: малярство, вірші, полемічні статті, видання футуристичних збірників, громадські диспути, влаштування виставок, організування мистецьких об'єднань... В 1898-1899 р. він почав навчатись малярства в мистецьких школах Одеси, а потім — Казані. В 1902-1903 р. Бурлюк уже перейшов до мюнхенської Королівської Академії мистецтв, а 1904 року працював у Парижі, в ательє Кормона.²

Париж на початку ХХ століття був світовим мистецьким центром, куди намагалися достотно з усіх кінців світу приїхати люди, що працювали в мистецтві: "...сама атмосфера Парижу як такого, з його музеями, виставками, майстернями, журналами, книгами і тим особливим *je ne sais quoi*, яке надає йому такого артистичного духу — все це навчало ... орієнтуватися в бурхливих течіях сучасного малярства і знаходити поміж ними свій власний погожий вітер".³

Тут буде доречно нагадати про те, що мистці, які жили на території України були, загалом, чудово поінформовані про ті зрушення, які відбувалися в ділянці образотворчого мистецтва

2. Краткая литературная энциклопедия, том 1, Москва, 1962, ст. 778.

3. Я. Тугендхольд. Александра Экстер, — "Заря" (Берлін), 1922, ст. 7.

Європи. Багато з них певний час жили і вчилися в Парижі, напр., Сосенко — в *École des Beaux Arts* з 1902 по 1905 рік; харківський маляр Олександр Шевченко (1883-1948) ходив у 1905 році до приватних академій Е. Карр'єра, Р. Жюльєна, Е. Діне та Ж.-П. Льюранса. Окрім того, він виставлявся в "Сальоні незалежних" і в "Галерії сучасного мистецтва". Мариніст Михайло Ткаченко з Харкова (1860-1916), що після петербурзької Академії вчився в Академії Кормона в Парижі, жив у Парижі, але щороку їздив на літо до України. Костянтин Костенко (1879-1956), теж харків'янин, вчився 1908 року в приватній паризькій студії С. Круглікової; того самого року киянин, Олександр Архипенко (1887-1964) вступив до паризької *Académie des Beaux Arts*, але, не погоджуючися з методами викладання там і заперечуючи авторитет Родена, він почав сам студіювати скульптуру в музеї Лувру. Коли ж Олександра Екстер, уроджена Григорович, (1884-1949), по закінченні мистецької школи в Києві поїхала 1907 року за кордон, то в 1908 році вона вступила в Парижі до *Académie de la Grande Chaumière*, якою керував Каро Дельваль. Не погодившись із цим професором, Екстер мусила покинути цю академію, але це не завадило їй далі працювати, користаючи з ласкавого запрошення Фернанда Леже рисувати в його студії. "Мистецький шлях Екстер осяяний особистими дружніми стосунками, які є цінніші за всякі офіційні школи. Бувши знайомою з Києва із Сергієм Ястребцовим (Férat), Екстер легко знайшла в Парижі шлях у кола кубістів, представників найпередовішого малярства того моменту. Вона зустрічалася з інтелектуальною й мистецькою елітою Парижу в сальоні баронеси Елени д'Еттинген (Hélène d'Oettingen. 18??-1950) і її брата, Сержа Ферá (Serge Férat. 1881-1958)",⁴ або, інакше, Сергія та Олени Ястребцових. Вони походили з мішаної польсько-української родини, яких було чимало на Україні, від різних батьків. Як звичайно було в заможних і культурних шляхетських родинах, діти отримали дуже добру освіту. Олена — полька, майбутня авторка романів, критичних статей з мистецтва та поезій, малярка й музика, володіла і польською, і російською та французькою мовами. Вона обрала цю останню для своєї літературної діяльності, але вживала псевдонімів: Рош Грей для прози, а для поезій Леонард Піє; свої картини вона підписувала псевдонімом Франсуа Анжібу (Angiboult).

Її зведений брат, Сергій, став відомим як маляр під псевдонімом Серж Ферá, а свої критичні статті він підписував Жан Серюс (Cérusse). Вони приїхали з Києва до Парижу в 1900 році й оселилися в окремому домі на Бульварі Бертє. Сергій почав

---

4. Andrei B. Nakov. Alexandra Exter. Париж (Galerie Jean Chauvelin), 1972, ст. 7.

малювати в сальоні маляра Бугерб, але творчість Сезанна справила таке враження на нього, що він уже не міг іти далі второваним шляхом... А зустріч з молодими паризькими малярами стала вирішальною в його долі.

Поволі їхній дім став осередком артистичного гуртка, де панував "новий дух", за висловом Аполлінера. Потроху до їхнього руху приєдналися і активно брали участь у мистецькому житті гуртка П'єр Альбер-Біро (Albert-Birot), Гійом Аполлінер (1880-1918), (якого справді звали Володимир-Олександр Костровицький), Олександр Архипенко, Жорж Брак, Джорджо де Кіріко, Блез Сандрар, Макс Жакоб, Моїз Кіслінг, Фернан Леже, Амедео Модільяні, Пабло Пікассо, Анрі Руссо, Андре Сальмон, Джіно Северіні, Леопольд Сюрваж (справжнє прізвище Sturzwage), Осип Задкін і багато інших.

В лютому 1912 року Серж Фера купив журнал "Les Soirées de Paris", що був у фінансовій скруті. "Штаб" нової редакції примістився в майстерні Фера, на бульварі Распай, 278. Аполлінер узявся керувати літературним відділом, Фера робив мистецьке оформлення, даючи багато місця під репродукції творів Архипенка, Брака, Дерена, Леже, Матісса, Пікабія, Пікассо, Руссо. Вважаючи, що кожний твір є самоцінний, подібно до вірша, Фера не давав статей до цих репродукцій. Його сестрі цей журнал дав змогу розвинути її літературну діяльність; вона друкувала в ньому і свої статті, і прозові твори і вірші. Перше число журналу вийшло 15 листопада 1913 р., а останнє — подвійне — в липні-серпні 1914 р., на початку війни.

Аполлінер пішов тоді на фронт, Фера працював санітаром в італійському шпиталі в Парижі. Баронеса д'Еттинген поїхала на провінцію, але з 1917 року вона знову стала брати участь у багатьох передових паризьких журналах. Вона написала статті про творчість Аполлінера (1919), Модільяні (1920), Анрі Руссо (1921), Ван-Гога (1924).

Близькість Сержа Фера до малярів-кубістів позначилася на всій його малярській творчості, яку легше сприймати, якщо порівняти його делікатні полотна з узорами вишивок і писанок, багатих на кольори й на варіації ритму — з роботами українських народних майстерниць. Французькому оку чудове малярство Фера зовсім незрозуміле й неприступне.*

Отже, "завдяки старому знайомству — Сергієві Ястребцову-

---

* Користуюся з нагоди висловити тут подяку пані Arlette Albert-Birat, яка ласкаво дала мені змогу використати її дипломову дисертацію з 1955 року — "Une Animatrice de l'Esprit Nouveau — Roche Grey et ses amis". Звідси я змогла поповнити забуті відомості про мистецьку діяльність брата й сестри Ястребцових у Парижі на початку 20-ого століття.

Фера, Олександрі Екстер пощастило налагодити щільний зв'язок із Пікассо, з Аполлінером, з Максом Жакобом. Ці дружні стосунки дали змогу молодій київській малярці діткнутися самого центру народжуваного тоді кубізму, і то так пристрасно, що, повернувшись додому, вона набула в Росії слави офіційної представниці паризького кубізму”.

Тяжіння до Парижу не було випадковим явищем. Через брак точних відомостей трудно скласти повний список усіх мистців, що приїздили туди з України і провадили там мистецьку працю. Проте, можна з цілковитою певністю скласти собі уявлення про характер їхньої мистецької діяльності на підставі друківаних у пресі рецензій визначних паризьких мистецьких критиків. Одним із них був Аполлінер. Приводом для його статті були виставлені 1910 року в "Сальоні незалежних" картини Михайла Бойчука та його учнів.

Михайло Бойчук покинув краківську Академію в 1904 році, а потім провчився зиму 1904-1905 року в мюнхенській Академії. Але він не поривав зв'язків з батьківщиною, де зароджувалося оновлення національного українського мистецтва. Про це наочно свідчить збірна виставка 1905 року у Львові, де Бойчук брав участь. 1907 року, відслуживши 2 роки у війську, він переїхав до Парижу, де за рік уже мав свою студію з учнями — прихильниками його естетичних ідей. Це була мистецька артіль, яка прагнула відродити дух середньовічних цехів, про що й пише Аполлінер 20 березня 1910 року в "L'Intransigeant" з приводу "Сальону незалежних”:

“Школа візантійського відновлення” об'єднує трьох малярів, вірніше — трьох ремісників: Бойчука, Касперовича і панну Сеґно. Ці малярі поставили собі високу мету: зберегти недоторкненими традиції релігійного мистецтва Малоросії.

Цей намір увінчався повним успіхом: від їхніх робіт, добре викінчених, добре нарисованих — віє справжнім візантизмом. Вони застосували також простоту форм, золоте тло, рафінованість свого мистецтва і в маленьких, сучасніших картинах: "Дівчина пасе гуси", "Архітект", "Читачка", "Ідилія" і т. д. На жаль, животіючи з власної волі в стадії імітації [pastiche], вони не розвинули вміння, щоб надати в цих картинах належне місце для сучасних персонажів і, не зважаючи на всі їхні добрі наміри, коли вони зображують пана в накрохмаленому комірці, увесь візантизм зникає і залишається лише невміла манера малярства малоросів, яким ще доведеться всього вчитись у сучасного малярства, цілковито відмінного і труднішого, зрештою, аніж іконопис позолочених образів у соборах України.

Ця "школа візантійського відновлення" налічувала раніше багато більше послідовників. Певна кількість їх утворила секту відступників, мало вдалі твори яких були приміщені поруч із канонічними картинами, виконаними під керівництвом Бойчука.

В мистецькому відділі російської газети "Парижский вестник", 1911, ч. 24, Олександр Архипенко детально розглядає творчість мистців з України та Росії, які дали свої твори на виставку "незалежних" 1911 року. Висловлюючи свій погляд на хиби їхнього підходу до самої суті естетичних проблем, він пише:

Поміж численними й різноманітними експонатами зустрічаються твори дуже характеристичні, з яких уже можна судити про цінні шукання деяких окремих осіб і навіть груп. Розглядаючи ці твори, можна помітити, що автори їхні повертаються назад до традицій та принципів тих епох, коли мистецтво стояло на найвищому щаблі свого розвитку. Але є й помилки, є хибні підходи, хоч би, наприклад, у тих візантійців [!], які виставили свої ікони і які думають, що треба зберігати зовнішні форми творів минулих епох, а не у внутрішню суть, завдяки якій вони стали безсмертними.

У своїй рецензії на ту саму виставку Аполлінер пише в "L'Intransigeant" 22 квітня 1911 р., повертаючися знову до творчости малярів-послідовників неовізантизму, очолюваного в Парижі Михайлом Бойчуком:

Російські малярі належать до тих малярів, що за кордоном немов би ліпше за інших засвоїли науку французьких малярів. Цілоком виправдовується сполучення декотрих з них в одній спільній залі, число 44. Пані Васільєва любить екзотику; панна Шерер [Szerer] є тут останньою послідовницею неовізантизму Бойчука, який минулого року завішав своїм малярством і малюнками своїх учнів увесь "Сальон незалежних", можливо не без користі для французів, яким це стало способом нагадати про те, що малярі, як і поети, можуть з успіхом підтасовувати століття. І Маллярме не помилився, говорячи про це.⁵

Прихильність висловлювання Аполлінера в квітні 1911 року можна легко пояснити, бо з 1908 по 1911 рік ситуація в Парижі різко змінилася. Французькій громадській думці довелося глянути іншими очима на мистецтво "східних дикунів". Однією з головних причин такої радикальної зміни були паризькі сезони "Російських балетів" Сергія Дягілева (1882-1929), в яких, починаючи з 1909 року, стали брати участь найліпші мистецькі сили світу.

Вистави Дягілева приголомшили Париж і викликали загальне захоплення найбільше випеченої публіки. Тепер малярі, що приїздили з Росії, не лише вчилися у французьких мистців, але і з свого боку, вони збагачували мистецтво Заходу своєю пластичними формами, вільною композицією сценічного простору, пишнотою театральних декорацій та костюмів, вродженим

---

5. Guillaume Apollinaire. Chroniques d'Art (1902-1918). Париж (Gallimard), 1960, стст. 79, 80 і 167.

Ол. Архипенко, "Задрапована жінка" (бронза, 1911)

відчуттям матеріялу і, нарешті, слов'янською народною гамою чистих барв.

Величезне значення мала, в плані прикладного мистецтва високого мистецького рівня, незвичайна творчість народженої в Одеській окрузі Соні Терк (1885-1979), яка поселилася в Парижі з 1906 року. Вона вживала свою оригінальну майстерність в розмальовуванні створюваних нею моделей: декоративних панно, жіночих суконь, театральних костюмів, модних шарфів, в ілюстраціях до книжок, в корпусах автомобілів... Одружившись 1910 року з Робером Дельоне (Delaunay) вона, за її словами, принесла йому нове відчуття кольору й світла, які вона ввібрала в себе на Україні, в ранньому дитинстві; це змінило палітру її чоловіка незвичною йому гармонією фарб.

Але найбільшою величиною в ділянці чистого мистецтва був, поза всяким сумнівом, Олександр Архипенко. Його творчість

паризького періоду набагато випередила всі пізніші зміни скульптурних форм у різьбарів ХХ-ого сторіччя завдяки відкритому ним принципів вживання об'єму порожнього простору, еквівалентного силою експресії об'ємові твердого матеріалу. Поблажливий тон французьких критиків мусів урватися перед естетичним новаторством Архипенка, яке відразу висунуло його з-поміж учасників найпередовіших течій європейського мистецтва. В родинному архіві батька італійського футуризму — Філіппо Томазо Марінетті — зберігся лист, писаний Олександром Архипенком 26-ого жовтня 1913 року французькою мовою з Парижу. Він свідчить про ту роль, яку грав Архипенко в "оркестрі" представників авангарду тієї доби:

Шановний Пане,

Маю за честь повідомити Вас про те, що в Парижі, з 1-ого січня 1914 року буде виходити щомісячний журнал "Нове мистецтво" під моїм проводом. Серед співробітників будуть: Пікассо, Брак, Дерен, Леже, Аполлінер, Макс Жакоб, Кандінський та інші. Журнал виходитиме французькою та російською мовою, з великою кількістю репродукцій. В принципі він буде трактувати нове мистецтво.

Я був би дуже радий, якби Ви не відмовилися взяти участь у цьому журналі і якби Ви дозволили мені поставити Ваше ім'я в числі співробітників. Я був би також надзвичайно вдячний Вам за статті. В разі Вашої згоди будьте ласкаві відповісти якомога скоріше і прислати до 1 грудня те, що треба буде репродукувати. Найліпше, коли статті будуть французькою мовою.

Також будьте ласкаві одночасно дати мені кілька адрес італійських журналів.

Прийміть, Шановний Пане, вислови моєї цілковитої поваги!

Олександр Архипенко

Париж, 18, Емпас дю Мен.⁶

Раз покуштувавши "забороненого плоду пізнання", мистці, що побували за кордоном, не могли більше миритися з застоєм мистецтва в своїй країні. Вже не можна було зупинити те розумове шумування, яке почалося. Настав час міняти орієнтацію. Бойовим табором войовничої молоді — антиестетів — зробилася Україна. Там, у маєтку графа Мордвінова — Чернянці, яка була в тодішній Таврійській губернії (тепер — у Херсонській області, на захід від Асканії-Нови), служив Давид Федорович Бурлюк, батько шістьох дітей. Четверо з цих дітей мали видатні мистецькі здібності: Володимир (1887-1917) і Давид малювали, Микола був поетом; старша з доньок — Людмила — теж малювала, хоч професійно

---

6. Пані Lucia Marinetti-Barbi ласкаво дала мені фотокопію цього листа Архипенка. Тут публікується вперше.

В. Татлін, "Натурниця" (олія, 1913)

малярки з неї не вийшло. На навчальний рік діти розїздилися по навчальних закладах, але на перерви вони зїздилися до Чернянки, привозячи з собою своїх друзів — початківців-малярів, письменників і поетів. У них гостював 1910 року, перед відкриттям у Москві організованої ними виставки "Бубновий валет", головний призвідник новостворюваної авангардної течії — Михаїл Ларіонов; 1911 року гостювали поети — Велемір Хлебніков, в якому Бурлюки відразу вбачили генія, та Бенедікт Лівшиц (1886-1939), з яким Давид Бурлюк познайомився в Києві через Олександру Екстер і зараз таки затягнув до Чернянки. 1913 року в їхньому легендарно-гостинному домі побували мистці Євген Сагайдачний (1886-1961) і Володимир Татлін (1885-1953). Останнього Давид Бурлюк викликав нагальним листом, написаним у телеграфному стилі:

Любий Татліне!

Їдьте до Херсону — далі "Британи" — з Херсону телеграму дайте Чорнодолинське, Бурлюкові — про свій виїзд. Тут Сагайдачний — ми будемо надзвичайно раді Вашому приїздові — тягніть обов'язково Вашого супутника — попрацюємо тут — буде і захопливо і цікаво і корисно. Я Вам писав раз до Константинополя.

Тисну Вашу руку, і чекаємо на Вас мій брат, я і Сагайдачний.

Давид Бурлюк
Чернянка, Таврійськ. губ.⁷

Давид Бурлюк був справжнім надхненником творчої діяльності всіх майстрів пера й пензля, що з ним стикалися:

Це було безперервне творче кипіння, що обривалося лише ввісні. Ніжна любов до матеріалу, ставлення до техніки відтворення предмету на площині як до чогось іманентного самій суті зображуваного, спонукали Бурлюків спробувати свої сили в усіх видах малярства — в олії, акварелі, темпері, переходити від фарб до олівця, працювати в офорті, гравюрі, меццотінто...⁸

Притягаючи до кола своєї діяльності все більше й більше людей, що поділяли їхні погляди на мистецтво, Бурлюки намагалися створити міцний осередок своїх прибічників для активної боротьби проти реалізму "Передвижників", пассаїзму та "стилю модерн" малярів з групи "Мир искусства", проти ліричного символізму групи "Голубая роза", проти містичного філософського світогляду співробітників журналів "Аполлон" та "Весы". Пошукуючи форми *мистецтва майбутнього*, вони відкидали всякий естетизм, щоб запровадити антиестетизм, замінюючи лінійну перспективу площинною конструкцією картини з побудовою за принципами кубізму, розчленовуючи предмет на його складові частини, які мистець сприймає одночасно з різних боків. Кожну пляму світла й тіні вони різко відмежовували контрастивими сполученнями фарб.

Можна вважати, що перше бойове хрищення "будетлян" ("майбутнян"), як їх називав Хлебніков, було на виставці "Звено" ("Ланка"), що її влаштував Давид Бурлюк у Києві 1908 року. З-поміж 26 мистців, що брали в ній участь, десять були родом з України, хоча не всіх їх можна назвати українцями в сучасному розумінні. Крім Володимира, Давида й Людмили Бурлюків, що походили з козачого роду з-під Лебедина на Харківщині,

---

7. Татлін їздив 1913 року за кордон і проїздом зупинявся в Константинополі. Лист публікується тут уперше. Оригінал в архіві Маркаде.

8. Бенедикт Лившиц. Полутораглазый стрелец. Нью-Йорк (Изд. имени Чехова), 1978, ст. 18.

виставлялися Є. Агафонов з Харкова, Л. Баранов (Rossiné) з Херсону, Олександр Богомазов із Сумщини, Костянтин Костенко з Харкова; Євгенія Прибильська і Олександра Григорович (Екстер) — з Києва; з них Богомазов, Екстер, Прибильська були і в своїй пізній мистецькій діяльності пов'язані з Україною, зокрема з Києвом.

Ясна річ, переважна більшість краевидів і натюрмортів роботи учасників "Звена" була лише несміливим наслідуванням манери французьких імпресіоністів. А радикальна зміна малярських концепцій трапилася після ознайомлення з творчістю найяскравіших представників європейського мистецтва на "Міжнародному салоні", влаштованому скульптором Володимиром Іздебським (1881-1964) в Одесі 1909-1910 року його власним коштом. Цікаво прочитати свідчення Бенедікта Лівшица, що зазнав на своїй творчості впливу усвідомлених ним на цій виставці невичерпних можливостей нового мистецтва:

У ті гарячкові роки, — пише він, — французьке малярство, на яке рівнялося наше російське, запаморочливо-швидко міняло один напрям на інший, і твори Ван-Донгена, Дерена, Ле-Фоконьє, привезені Іздебським в десятому році, лишали далеко позад себе простодушні новаторські шукання учасників "Звена".

Виставка Іздебського відіграла вирішальну роллю в переломі моїх мистецьких смаків і поглядів. Це було не лише нове бачення світу в усій його чуттєвій пишноті і приголомшливій різноманітності — світу, повз який я ще вчора проходив байдуже, просто не помічаючи його; це була, разом з тим, нова філософія мистецтва, героїчна естетика, що валила геть усі усталені канони і розкривала переді мною далечинь, од якої захоплювало дух.⁹

У своїй статті "Формирование кубо-футуризма" Н. Харджієв наводить виписку з листа, написаного Д. Бурлюком до Кульбіна, видимо, на початку грудня 1909 року, яка визначає ставлення Бурлюка до "Сальону":

Зараз я і Вол. Д. приїхали з виставки "Сальон" в Одесі (влаштованої Іздебським). Виставка дуже цікава — так багато любих французів — чудовий Ван-Донген, Брак, Руссо, Вламенк, Манген і багато інших. [...] Приїхали на село попрацювати до січня — страшенно кортить (після французів). [...] 2-6-ого січня будемо в Петербурзі і надіємося влаштувати під нашим проводом виставки "Імпресіоністів" (групи "Венок" і "Треугольник").¹⁰

В каталозі одеської виставки вміщені були статті самого Іздебського, В. Кандінського, Н. Кульбіна і Арнольда Шенберга.

9. Там таки, ст. 3.

10. Н. Хаджиев. К истории русского авангарда. Стокгольм (Hulaae Prints), 1976, ст. 27.

Перелік 776-ти творів, наведених у каталозі виставки, подавав твори німецьких, російських, українських і французьких майстрів: символістів, імпресіоністів, експресіоністів і передкубістів.

Сорок п'ять років пізніше, Іздебський у листі, написаному ним 1955 року до Д. Бурлюка, згадує про подробиці організації цього свого першого Сальону:

Віїхав я за кордон, щоб організувати Сальон, у 1908 році і ще раз на початку 1909 року. Був у Римі й Відні, де бачене мене не задовольнило, і я обидва рази спиняв свій вибір на французьких малярах Парижу, де мені допомагав Александр Мерсеро; його я й зробив своїм уповноваженим. Перша інтернаціональна виставка відкрилася в Одесі, не пригадую, на якій вулиці, лише можу сказати, що цей Сальон містився поруч із Публічною бібліотекою; Другий Сальон, лише російських малярів, містився на Софійській і відкрився в кінці 1910 року і після Одеси переїхав до Миколаєва, де й припинив своє існування, бо я на своїх виставках мав кілька тисяч карбованців збитку (близько п'яти тисяч). Витрати були на подорожі за кордон, пересилання картин з забезпеченням, наймання приміщень, обслугову та інше. (Цей лист публікується вперше).¹¹

Відчувши твердий ґрунт під ногами, брати Бурлюки перенесли поле своєї діяльності до Москви й Петербургу.

В кінці грудня 1907 року Давид Бурлюк дебютував у Москві зі збіркою виставкою під грецькою назвою "Стефанос". В кінці березня 1909 року ця виставка, трохи скорочена, була показана в Петербурзі, де Бурлюкові важливо було налагодити контакти з найпередовішими елементами мистецького світу столиці. В 1910 році, оселившись у Москві, Давид Бурлюк вступив до Училища малярства, різьбарства й архітектури і так опинився в самій гушній мистецької богемі. Цим і пояснюється те, що наприкінці 1910 року йому пощастило створити разом із Михаїлом Ларіоновим і Наталією Гончаровою угруповання "Бубновий валет", довкола якого об'єдналися молоді мистці різних естетичних напрямів. Щорічні виставки "Бубнового валета" відбивали в собі головним чином усі тенденції західноєвропейського мистецтва.

Відразу ж по закритті першої виставки "Бубнового валета" 1910 року Ларіонов і Гончарова відколотися від групи Бурлюка, відкинувши рабське, сліпе наслідування Заходу, і почали влаштувати збірні виставки малярів, кожну під іншою назвою: "Ослиный хвост" (Ослячий хвіст) — 1912 року, "Мишень" (Ціль) — 1913 року, "№ 4" — 1914 року... Малярі, що приєдналися до них, шукали надхнення в джерелах народної творчості — в статуях кам'яних баб, в іконах, в лубку, в містечкових вивісках, примітивних літографіях і т. под.

11. Архів Давида Бурлюка. Library of Syracuse University. Сірак'юс (Штат Нью-Йорк). Лист публікується тут уперше.

Третя група авангардного напрямку — "Союз молодіжи" (Спілка молоді), що виникла в Петербурзі наприкінці 1909 року, показувала на своїх виставках не тільки "бубноввалетників" та "ослячихвісників", але й дуже багатьох мистців родом з України.¹²

Я вмисне уникаю писати про ролі і значення неукраїнських авангардистів, якими були, напр., московський поет Василій Каменський, що видав, вкупі з петербурзькою поеткою Єленою Гуро, Велеміром Хлебніковим і братами Бурлюками першу збірку "майбутнян" — "Садок судей" (Сажалка суддів) в 1910 році, або

---

12. До мистців-учасників авангардних російських виставок, що походили з України, належали:

Л. Баранов (Rossiné): "Стефанос", 1907-1908, Москва; "Стефанос" ("Вінок"), 1909, Петербург.

Олександр Богомазов: виставки "Звено", 1908, Київ; "Мишень", березень-квітень 1913 р., Москва; "№ 4", 1914, Москва; "Кольцо", лютий-березень 1914 р., Київ.

Володимир і Давид Бурлюки: брали участь у виставках: "Стефанос", грудень 1907 — січень 1908 р., Москва (разом із сестрою Людмилою); "Звено", 1908, Київ (разом із Людмилою); "Стефанос" ("Вінок"), березень-квітень 1909 р., Петербург; "Спілка молоді", 1910, Рига-Петербург; "Міжнародний сальон" — II, 1910-1911, Одеса; "Бубновий валет", грудень 1910 — січень 1911 р., Москва; "Спілка молоді" — II, 1911, Петербург; "Спілка молоді" — III, грудень 1911 — січень 1912 р., Петербург; "Бубновий валет" — II, 1912, Москва; "Спілка молоді" — V, листопад 1913 — січень 1914 р., Петербург.

Олександра Екстер: "Звено", 1908, Київ; "Стефанос" ("Вінок"), 1909, Петербург; "Міжнародний сальон", 1909-1910, Одеса; "Спілка молоді", 1910, Рига-Петербург; "Міжнародний сальон" — II, 1910-1911, Одеса; "Бубновий валет", 1910-1911, Москва; "Бубновий валет" — II, 1912, Москва; "Спілка молоді" — V. XI. 1913 — I. 1914, Петербург; "Кольцо", 1914, Київ.

Василь Єрмилов: "Мишень", 1913, Москва.

Володимир Іздебський: "Міжнародний сальон", 1909-1910, Одеса; "Міжнародний сальон" — II, 1910-1911, Одеса.

Костянтин Костенко: "Звено", 1908, Київ.

Казимір Малевич: "Бубновий валет", 1910-1911, Москва; "Спілка молоді" — III, 1911-1912, Петербург; "Ослячий хвіст", 1912, Москва; "Спілка молоді" — IV, 1912, Петербург; "Спілка молоді" — V. листопад 1913 — січень 1914 р., Петербург.

Софія Налепінська: "Спілка молоді", 1910, Рига-Петербург.

Марія Синякова: "Спілка молоді" — V, 1913-1914, Петербург.

Володимир Татлін: "Міжнародний сальон" — II, 1910-1911, Одеса; "Спілка молоді" — II, 1911, Петербург; "Спілка молоді" — III, 1911-1912, Петербург; "Ослячий хвіст", 1912, Москва; "Спілка молоді" — IV, 1912, Петербург; "Спілка молоді" — V, 1913-1914, Петербург.

Олександр Шевченко: "Спілка молоді" — III, 1911-1912, Петербург; "Ослячий хвіст", 1912, Москва; "Спілка молоді" — IV, 1912, Петербург; "Мишень", 1913, Москва; "№ 4", 1914, Москва.

Владімір Маяковський, який познайомився з Бурлюками 1911 року в московському Училищі малярства, різьбарства й архітектури. Однобічність мого вибору не випадкова; вона подиктована бажанням підкреслити цілковиту безглуздість офіційної версії радянських мистецтвознавців, за якою всі так звані формалістичні течії, як кубофутуризм, неопримітивізм, фовізм, конструктивізм, супрематизм, запозичені з Росії і істотою своєю чужі творчості українських мистців. Одначе, навіть при поверховій аналізі фактів стає очевидним цілком протилежний висновок, а саме: місцем зародження авангардних течій була не Росія, а Україна — батьківщина ядра "майбутнян" чи "гілейців", яке там створилося з трьох братів Бурлюків, Б. Лівшица, В. Хлебнікова, Ол. Екстер — та з інших малярів і письменників, які поступово поповнювали їхні лави чи то в таборі "ослячохвісників", чи "бубнововалетників". Їм належить і ідея видання своїх збірників з гучними маніфестами кожної групи, з полемічними статтями, трактатами про мистецтво даного моменту, з віршами, з репродукціями картин, з винаходжуваними гаслами. Найпліднішим був 1913 рік. Він відзначився найрізноманітнішими виданнями авангардистів усіх напрямів. У шостому числі журналу "Аполлон" за цей рік вміщено статтю Олеси Грищенка (1883-1977) — "Російське малярство у зв'язку з Візантією й Заходом"; Олександр Шевченко (1883-1948) надрукував трактат: "Неопримітивізм, его теория, его возможности, его достижения" (Москва, 1913); Алексей Кручоних, теоретик кубофутуризму, винахідник нової мови — "заумі", — видав теорію значущости звукових одиниць — "Слово как таковое" і "Буква как таковая". Він також написав лібретто — з прологом Хлебнікова — для першої футуристичної опери — "Победа над Солнцем" (Перемога над Сонцем), яка йшла в костюмах і декораціях Казимира Малевича в Петербурзі, в театрі "Луна-Парк".¹³ Незвичайний жанр вистави "Перемоги над Сонцем" можна пов'язати з театральним напрямом, що виник у Парижі в 1896 році в театрі "Oeuvre" в роботі над п'єсою Альфреда Жаррі (1873-1907) — "Король Ублю". Мистці, що належали до групи "Nabis" (Боннар, Серюзье, Вюїяр, Тулюз-Льотрек, Поль Ронсен) спільно виконували бутафорські декорації для неї. Після цієї "чудернацької" вистави, в тому самому театрі 1909 року поставлено п'єсу Марінет-

---

13. Музику до "Перемоги над Сонцем" написав Михайл Матюшин. На жаль, партитура цієї опери для нас залишається досьогодні недосяжною: оригінал її переховується в архіві Пушкінського Дому в Ленінграді. Задньої частини декорації Малевича не пощастило знайти; на щастя, зберігся 21 шкіц до них, майже супрематичного стилю. Про кілька вистав "Перемоги над Сонцем" можна судити лише з описів Лівшица в "Полтораглазом стрельце" — стст. 118-123.

ті (1876-1944) — "Король Гульня", яка йшла в оформленні Ронсена.

Буфонадно-фантастичні вистави відновилися в Європі вже по Першій світовій війні п'єсою Аполлінера "Пиптики Тірезія", єдина вистава якої відбулася в Парижі 1917 року. Декорації для цієї вистави доручили зробити Сержові Фера, і вони, за свідченням поета Альбер-Біро, вражали своєю феєричністю.

Але головним бойовим знаряддям для нищівного удару по літературних і мистецьких супротивниках була колективна діяльність співробітників Бурлюка, які випустили в світ серію "майбутнянських збірників".

18 грудня 1912 року вийшов збірник "Пощечина общественному вкусу" (Ляпас суспільному смакові). Харджієв пише: "У маніфесті, що дав назву збірникові, Хлебніков, Маяковський, Д. Бурлюк, А. Кручоних проклямували повалення геть усіх авторитетів літератури — клясиків ХІХ століття і найвидатніших письменників старшого покоління".¹⁴ За "Ляпасом суспільному смакові" пішло видання другої "Сажалки суддів" і "Здохлого місяця" (Дохлая Луна).

Лівшиц заперечує будь-який вплив італійських футуристів, заявляючи: "Ми і на весні тринадцятого року не називали себе футуристами, навпаки, — всіляко відпекувалися від спритних молодих людей, що наліплювали собі цю марку".¹⁵ Проте ці його запевнення нічим не potwierджуються: бешкетницькі витівки Бурлюка — чистісінька імітація парадоксальних афоризмів Марінетті у його маніфесті, опублікованому 20 лютого 1909 року в паризькій газеті "Figaro". Коли Марінетті віддавав перевагу стугонові двигуна розігнаного авта перед скульптурою Самотракійської Перемоги, то Бурлюк пропонував скинути з пароплаву сучасності Пушкіна, Достоевського і Толстого... Безперечно, два рукави тієї самої річки не могли не перетинатися в різних точках свого стикування.¹⁶

14. Харджієв, цит. праця, ст. 17.

15. Б. Лівшиц, цит. твір, ст. 90.

16. Незаперечний доказ їхньої естетичної тотожності виявляється порівнянням ідентичности сюжетів і дат видання їх: 1913-ого року Марінетті написав "Руйнацію синтакси"; не можна не порівняти з цим "телеграфну синтаксу" Бурлюка. 1913 року видано "Слова на волі" Марінетті — і Кручоних видає того самого року летючкою "Слово как таковое". В романі "Мафарка-фатурист" 1910-ого року Марінетті розвиває ідею про з'явлення в майбутньому механічної людини, подібної до машини з запасними частинами. Вона буде потужна, але бездушна, цинічна й жорстока. Багато років пізніше ідею механізованої людини-рбота розвине Маяковський у феєричній комедії "Клоп" (Блошиця) — 1926 року. Важко повірити, що подібність ідеї в Маяковського (хоч він дав протилежний висновок з подібного експерименту) до ідеї Марінетті

Найсамобутнішою течією авангардистів 1910-их років виявилася задумана Кручоних серія футуристичних книжечок, видаваних на обгортковому папері, маленького формату, написаних авторами рукою і з ілюстраціями, які входили складовою частиною в текст і були виконані не одним, а кількома малярами одночасно. Всього вийшло в світ трохи більше від тридцятьох книжечок.¹⁷

Молоді мистці Києва й Харкова й собі не лишилися байдужими до назрілих проблем переоцінки цінностей сучасного мистецтва. Довкола київського маляра Олександра Богомазова (1880-1930) створилася мистецька група, яка в 1914 році, за допомогою гуртка "Мистецтво", влаштувала свою виставку в Києві під назвою "Кольцо" (Ланка). На ній виставлено праці 21 маляра, загальною кількістю 306; з них 88 були твори самого Богомазова (олії, пастелі, рисунки, гравюри); були виставлені також роботи Олександри Екстер, Васільєвої, Х. Крона та ін. Творчість Богомазова була, до певної міри, малярською синтезою всіх попередніх естетичних течій, які позначили початок ХХ-ого століття: експресіонізму, кубофутуризму, неопримітивізму, абстракціонізму... Вона відрізнялася м'якістю заокругленої лінії, гармонійним звучанням фарб, вільним конструюванням площинної поверхні картини, напруженою динамікою малярських елементів, спрощеною формою зображуваних предметів. Загальна тональність картин Богомазова наближається до творів російських майстрів Мюнхенської групи — Володимира Бехтеєва, Маріяни Верьовкіної, Василя Кандінського, Алексея Явленського. В каталозі виставки "Кольцо" її організаційний комітет висував основні тези своїх естетичних концепцій, базованих на чотирьох елементах: лінії, формі, кольорі та площині картини. Відкидаючи архітектурну перспективу, ці мистці заміняли її перспективою "ритмічних коливань ліній, форм і фарб, — яка відповідніше, ліпше висловлює естетичні емоції" членів цієї групи.

Упорядники виставки гадали в майбутньому провадити свою діяльність далі, вважаючи, що "дана виставка не є яскравим показником усіх досягнень, вона є лише першою ланкою

випадкова. З іншого боку, в "Ляпасі суспільному смакові", друкованому 1912 р., Хлебніков у статті "Погляд на 1917 рік" передрік наближення грізних подій, ретельно вивчаючи числа, що зумовлюють "закони часу". Два роки пізніше, 1914 року, Марінетті, після своєї подорожі до Москви й Петербургу, створює естетику механічного ліризму чисел і їхніх законів у "Геометричних і механічних розкошах та числовій свідомості".

17. Шедевром цього роду публікацій лишається друкована 1912 року бурлеско-фантастична поема Хлебнікова і Кручоних "Гра в пеклі" з малюнками Ларіонова і Гончарової. Другий варіант "Гри в пеклі" вийшов 1913 року з ілюстраціями Малевича і Розанової.

[ланцюга], першим самостійним голосом в обороні Нового Мистецтва. [...] Виступаючи лише місцевими силами, — сказано в каталозі, — ми тим самим вказуємо на наявність творчих сил у нашому місті”.

І в Києві і в Харкові на початку 1910-их років розвелася чимало мистецьких студій, проваджених місцевими малярами. Ніяких даних про характер занять у цих студіях не опубліковано. Відомо, що в Києві вони здебільша тяжіли до реалізму. Про Харків знаємо лише, що там була студія “Блакитна лілея”, куди ходила молода малярка Марія Синякова, народжена 1898 року, яка мешкає тепер у Москві. Ця студія вважалася напряму “Мира искусств”; у Харкові були й передовіші студії, як от “Будяк” і “Викуси”, хоч остання, футуристичного ухилу, була більше літературною.

На дачі Синякових “Красна поляна” в 20 кілометрах од Харкова серед інших гостей із столиці — малярів, поетів та письменників, — часто бували Ніколай Асеев, Михаїл Матюшин, Борис Пастернак і Хлебніков, який до самої смерті був близьким другом усієї родини Синякових. При нескінченних розмовах і суперечках про мистецтво бував присутнім і маляр-початківець Василь Єрмилов (1894-1967), що приїздив з Харкова; він став по революції одним з найвидатніших діячів у мистецькому світі Харкова, що був столицею Радянської України з 1919 по 1934 рік.

Пізніше Марія Синякова подовгу проживала в Москві, де вона з головою поринула в мистецьке життя міста, відвідуючи виставки, музеї та приватні збірки французького малярства Щукіна й Морозова. Крім того вона ретельно працювала в студії “бубново-валетника” Іллі Машкова і Федора Рерберга (1865-1938); у Рерберга вчився також і Казимір Малевич, що приїхав до Москви коло 1905 року.

Костянтин Костенко й собі став серйозно студіювати малярство в мистецькій студії Рерберга, з 1904 по 1906 рік. Як у Петербурзі довкола кляси Іллі Рєпина в Академії мистецтв, так тут у Москві, як бджоли коло вулика, роїлись молоді малярі, що приїздили з України навчатись основ образотворчого мистецтва.¹⁸

В одній з цих студій Марія Синякова познайомилася з Да-

---

18. Федір Іванович Рерберг скінчив у 1890 році Академію Мистецтв у Петербурзі і заснував 1893 року “Московське товариство малярів”, а також свою приватну студію, яка проіснувала до 1917 року, коли її злило з однією з державних шкіл. За роки свого викладання він мав сотні учнів. Сам Рерберг був шведського роду і походив з Полтавщини, де осіло кілька шведських офіцерів, перейшовши на російську службу, після поразки Мазепи. Він малював переважно в реалістичній манері — портрети, краєвиди, натюрморти, виконані олією, акварелею, темперою. Надрукував кілька книжок з мистецької малярської техніки та з мистецтвознавства.

В Третьяковській галерії є чотири його картини і кілька його праць є в

видом Бурлюком. Ця зустріч визначила весь її дальший творчий шлях, настільки непереборним був динамізм Бурлюка: він шарпав, "розсаджував, таранив, спрямовував, організовував, виставляв, видавав, улаштовував диспути й турне, відкривав нові таланти — він працював. І всі, хто потрапляв у його орбіту, починали так само шалено працювати і вірити в його ідеї".¹⁹

На жаль, у безугавній метушні Давид Бурлюк розгубив свій неабиякий талант і під кінець життя його малярство перевелось зовсім ні на що.

А Синякова стала однією з того сузір'я першорядних малярок, до якого належали Наталія Гончарова, Л. Попова, Ольга Розанова, Олександра Екстер; вони ні в чому не поступалися перед своїми колегами-чоловіками. Ім'я Марії Синякової вперше з'явилося на виставці "Спілки молоді" 1913 року поряд із іншими учасниками: Д. Бурлюком, Ол. Грищенком, Малевичем, Розановою, Татліном, П. Філоновим, Екстер. Народна поетика творчости Синякової органічно властива малярці, що жила переважно на селі і зуміла в своїй творчості відтворити всю лірику й самотність знайомої їй з дитинства народної стихії.

Акварелі Синякової органічно ввійшли до інтер'єру селянської хати; теми, мотиви й образи акварель її чудово поєдналися в неподільному цілому з народним вбранням, строями, вишиванням, з розмальованим віком скрині, з вибілками й плахтами, з різьбленим дерев'яним і розмальованим ганчарським посудом. Із цього селянського мистецького світу, самотнього й дозрілого, з його багатю творчою фантазією, з його тонким смаком, з його життєрадісною декоративною майстерністю й безпосередністю вийшло мистецтво Синякової — і повернулося до нього назад, як до свого джерела, але, звичайно, повернулося вже в іншій фактурі.²⁰

Неопримітивізм Синякової висловлений не тільки в її акварельних картинах 1910-их-1920-их років, але і в виконаних нею ілюстраціях до текстів її близьких друзів: Асєєва, Кручоних, Хлебнікова. Саме завдяки Синяковій новий мистецький спосіб оформлення книги дістався на Україну, де в 1914 р. в харківському футуристичному видавництві "Лирень" видано збірку віршів Асєєва "Зор" з безпредметовою композицією роботи

Російському музеї в Ленінграді, не рахуючи окремих картин у приватних збірках. У Москві була 1963 року ретроспективна виставка його творів у зв'язку з 25-тиліттям його смерті. Шкода, що про роботи цього майстра аматори мистецтва нічого не знають, а на Заході його картин взагалі ніхто не бачив.

19. Д. Горбачев, А. Парнис: Из этюда к статье "Поэзия цвета", — "Декоративное искусство СССР", 1970, ч. 8/153, стст. 52-53.

20. Там таки.

Синякової на обкладинці”.

З оголошенням війни 1914 року перший період діяльності представників скрайніх авангардних течій, натурально, був перерваний, і вона відновилася в національному масштабі на Україні аж 1918 року, після проголошення України суверенною незалежною державою. Піднесення творчих сил було тоді в майже всіх ділянках мистецтва — графіці, малярстві, в літературі й театрі, але вже на своїй землі.

---

21. Готована до друку 1918 р. драма Хлебнікова "Тринадцять в воздуху" (Тринадцять у повітрі) з ілюстраціями Синякової не побачила світу. Зате вже в другій половині 1920-их років Синякова виконала рисунки в стилі народних картинок до кримінального роману в віршах Кручоних — "Разбойник Ванька-Каин і Сонька-Маникюрщица" (1925). Вона з великою виразністю віддала характеристичні риси головних персонажів — оброслого бородою страшного розбійника Ваньки з ножом у руці і його розпусної, дебелиї полюбовниці Соньки.

ВІД МАЙОРЩИНИ ДО ХОРОЛУ

Данило Шумук

Під Пирятином, у селі Майорщина, знову зібрався увесь батальйон тих неповноцінних роззброєних солдатів. Вони розташувались за селом у великому старому саду. Колись сад належав якомусь поміщикові. Неофіційно ходили чутки, що їх відправлять у Новосибірськ на військові заводи. Командиром того особливого батальйону був якийсь капітан, але видно було, що і він також з таких же самих неповноцінних, бо кобуру носив без пістолета. На третій день їхнього перебування в саду, командування батальйону і рот десь щезло. Солдати почали гуртуватися за територією. З Любомльського району в батальйоні виявилось аж сімнадцять чоловік. Якось так вийшло, що вони самі собою скупчилися біля Давида Шостака. Давид знайшов собі добрий

Данило Лаврентійович Шумук (народжений 1914 р. на Волині), в рр. 1933-1939 в'язень польської тюрми за комуністичну діяльність, був знову заарештований НКВД 15 травня 1941 р., а з поширенням війни на Радянський Союз спрямований до штрафного батальйону. У вересні 1941 р. Шумук потрапив до німецького полону, звідки втік. Знайомство з життям Радянської України розвіяло його комуністичні ілюзії; 1943 р. він вступив до УПА, був схоплений КГБ в грудні 1944 р. і засуджений на кару смерти, замінену на 20 років сибірської каторги (Дудінка, Норильськ). Звільнений достроково 1956 р., повернувся на Україну, але 1957 року був знову заарештований у Дніпропетровську й засуджений на 10 років. Нові 10 років дано йому 1972 р. І досі він перебуває в таборі особливого суворого режиму в Мордовії. Його спогади про роки 1943-1964, в яких він гостро виступає проти комунізму і проти націоналізму, дісталися на Захід і були видані 1974 р. під назвою "За східнім обрієм" (Балтімор ["Смолоскип"]). Недавно родина Данилового брата в Канаді дістала інший, короткий текст Данила Шумука, про його перебування в німецькому полоні. Рукопис прийшов від Данила Шумука звичайною поштою, але без початкових двох сторінок, які либонь були сконфісковані цензурою (імовірно, в них була мова про радянський штрафний батальйон). Прибрані в форму оповідання (сам Данило Шумук зветься тут Давид Шостак), ці спогади мають одначе насамперед документально-мемуарну вартість. Через брак перших сторінок невідомо, яка була назва цього тексту. Заголовок, тут ужитий, дала канадська родина Шумука. Редакція "Сучасности" запровадила мінімальну мовно-правописну нормалізацію.

далековид і пляшетку з топографічними картами і компасом. Ці військові атрибути наче і справді надавали йому ваги командира. Але він їх підібрав зовсім не для того, щоб удавати з себе командира, а просто в такій ситуації йому був потрібний бінокль і топографічні карти. Військовим командиром він ніколи не прагнув бути, а що гуртування земляків навколо нього сталося стихійно, він не почував себе нічим зоб'язаним перед ними і поведився незалежно ні від кого.

На другий день, рано-вранці, після того, як "командування щезло", Давид, зваривши в своєму казанку горохового концентрату і поївши, пішов на другий бік шляху до ставка. Кругом було тихо. Солдатів близько не було. Біля ставка він вискочив на гойдалку і почав гойдатися. Аж раптом метрів десять від гойдалки впала міна і розірвалась, потім з другого боку гойдалки впала друга і також розірвалась. Один осколок перебив жердину гойдалки. Давид швидко скочив із гойдалки і побіг у розташування свого батальйону. Німці почали бити з мінометів по всьому саду. В батальйоні його зустріли вигуками:

— Де тебе, Давиде, у таку пору лихе носить? Бігаємо, шукаємо, гукаємо, а тебе чорт-ма! Не сидіти ж нам тут, склавши руки, поки німці не приглушать нас тими своїми мінометами!

— А що нам тут залишилось робити, треба йти в той бік, де найменше чути стрілянину, а потім буде видно, куди нам найзручніше повернути, — сказав Давид.

— Ну, так ходім же з того пекла, — знову закричали майже всі разом і заметушилися.

— Я пропоную йти садом на низ у балку і балкою в степ. У тому напрямі стрілянини поблизу, здається, ще не чути. А там уже, куди та балка виведе, туди і підемо, — сказав Давид.

— Ти не пропонуй і не оповідай, а швидше веди, — закричали всі.

У степу, по обидва боки балки, якісь люди гарячково бігають від скирти до скирти пшениці і підпалюють їх. Від цього видовиська всім стало моторошно. Хліборобові важко дивитися на те, як палять хліб, бо кожне зернятко, кожна крихітка хліба для селянина свята, бо хліб — це життя.

Ярами та балками вони прийшли до села Корові. Людей там у військових уніформах було повне село, але це вже було не військо, а якась натовч. Кругом горіли села, горів хліб на полях, все клекотало й гуло, а кулеметний і автоматний вогонь стискав кільцем усе тісніше й тісніше.

По степу біля села бродили безгосподарні коні, корови, вівці й свині. Люди в військових уніформах були майже по всіх хатах, і тому нові приходьки не відразу потрапили на незайняту хату. Але, нарешті, і вони зупинилися на подвір'ї біля маленької хатини, що наче притаїлася в садочку осторонь дороги на краю села. Господиня прийняла їх прихильно, але відразу сказала:

— Хлопці! Ви може голодні, а в мене є тільки картопля. Дайте чим

заправити її, то я вам приготую, скільки хочете і як хочете, а заправи ось у степу бігає повно.

Всі подивилися на Давида. Він зрозумів, про що йдеться:

— Ну, що ж, хто тут серед нас знає ковбойське ремесло? Нам треба щось ввіймати з того бездомного, що оце блукає по степу.

За справу взялися любомльські різники. Вони швидко і дуже вправно заарканили кабанчика і по-фаховому зробили все, що потрібно було зробити, щоб картопля була смачною і поживною і щоб досить залишилось для господині. А господиня тим часом приготувала пюре та ще й у полумисках поставила малосольних огірків. Солдати наїлися по-домашньому і тут таки в садочку, просто неба, полягали спати.

■

Господиня їх збудила рано-вранці:

— Швидше, хлопці, вставайте снідати, бо вже німці з усіх боків підходять під село.

— Де німці?! — запитали її.

— З усіх боків обстрілюють, а на протилежному боці вони стоять з кулеметами за скиртами, і там їм здаються в полон.

Давидові товариші схопилися, вмились і сіли снідати. Саме тоді з сусідньої хати прибігла дівчина і сказала:

— Ой, то ви ще тут! А ті солдати, що в нас ночували, вже пішли здаватися.

— Якже ж це так, вони зі зброєю і самі добровільно пішли здаватися в полон? — наче сам до себе сказав Давид.

— А так просто, кинули зброю, позривали з пілоток зірки і пішли, бо німці кажуть, що хто до обіда сам їм здається в полон, то тим вони видадуть свої документи і відправлять додому, а тих, що до обіда не здадуться, будуть вбивати.

— А кому ж то німці таке говорили, їх же в селі ще немає? — запитав Давид.

— Німців у селі ще немає, але ходять по селу якісь чужі люди і оповідають таке нашим людям і солдатам.

Ту розмову з дівчиною вів Давид, а всі слухали і мовчали. А як вона пішла, він запитав господині:

— Це справді ваша сусідка?

— А хто ж, сусідка, та ще й дуже активна комсомолка, але по батькові вона німкеня.

— А як ви думаєте про те, що оце говорила та дівчина? — запитав він своїх земляків.

— Вона говорила правду. Якщо вже здаються ті, кому партія довірила зброю, то що вже про нас, роззброєних і зганьблених, говорити? А німці кому-кому, а нам таки документи видадуть і відправлять додому. Нас же зачисляють до неблагонадійних і, крім

того, ми західняки.

Ті, що добровільно довірили свою долю Давидові, після розмови з тією дівчиною раптово змінилися. У їхніх головах з'явилася конкретна надія на те, що німці дадуть їм документи і відправлять додому. Для Давида настав час вирішувати, як бути і що робити. Вони все це бачили на його обличчі і не спускали з нього очей. Він, подумавши кілька хвилин, сказав:

— Нам покищо нічого спшити, а кому так уже не терпиться, то йдіть на той бік села і подивіться, що там робиться, а тоді, як повернетесь, — обговоримо все і вирішимо, що нам робити і як бути далі.

На кілька хвилин усі замовкли і наче б розгубилися, і та їхня мовчанка його насторожила. Потім один здоровенний сальник родом з Любомля сказав:

— А навіщо нам ходити сюди й туди, підемо всі разом на той бік села, подивимося, розпитаємо і там на місці вирішимо, що робити.

— Та нам іншого виходу немає, ми оточені з усіх боків залізним кільцем, і ми ж роззброєні. Командування нас кинуло на поталу, нам полону не минути, бо де ж ми зараз дінемось.

І справді, ситуація була безвихідна — німці з усіх боків тиснуть мінометним вогнем на ті скирти. Давид подумав і пішов разом з земляками на другий бік села.

Метрів триста за селом стояло дві великі скирти пшениці. Із-за обох тих скирт, час від часу показувалось по два-три німецьких солдати. А з усіх кутків села валом валили солдати Радянської армії. Вони йшли туди вже без зброї і з піднесеними руками. Це видовисько було для Давида огидним, принизливим. Молодий німецький солдат із заковченими рукавами кожному солдатові, в кого ще була зірка на пілотці, показував на пілотку, бурмочучи, щоб той зняв свою зірку і віддав йому. Полонені поквално виконували його волю, а він із задоволеною міною на обличчі брав ті п'ятикутки і ховав у кишеню. А на тих, що підходили без зірок, — кричав і лявся. Давид, на веління зняти п'ятикутку, мовчав. Німець, покричавши, схопив його пілотку з голови, зірвав зірку і злісно кинув її Давидові у вічі.

Звідти їх пригнали німці на якусь маленьку залізничну станцію. Того ж самого дня туди пригнали ще дві колони військовополонених. Усі були втомлені, пригнічені й голодні, а годувати їх ніхто і не думав.

На другий день їх, голодних і невиспаних, погнали далі, але не на захід, а наче б на схід, за фронтом. Під вечір їх пригнали в Лубні на подвір'я якогось розбитого заводу. Незабаром туди пригнали ще велику партію полонених. Голод і втома дошкуляли все більше й більше, а німці не давали піднести з землі навіть те, що їм кидали під ноги добрі душі полтавчанки. Помалу в полонених почали згасати надії на те, що німці їм видадуть документи і відправлять додому. Незабаром на території того заводу легкою машиною приїхало три німецьких офіцери і привезли дві дерев'яні скриньки і великий фотоапарат. Розглянувшись

навкруги, вони примістилися з тим усім на льохові. Всі полонені стовпилися навколо льоху. І знову дехто заговорив:

— Оце в тих скринях, мабуть, привезли нам документи.

Німці жваво почали розпаковувати те "добро". Всі, затаївши дух, напружено ждали. Раптом тих два офіцери почали брати з скринь і кидати в натовп тістечками й цигарками. Кидали вони ті "ласощі" з відповідними інтервалами зумисне, щоб насолоджуватись тим, як ті нещасні, зморені голодом і дорогою полонені кидаються і штовхаються за тими тістечками й цигарками. А третій офіцер цей кошмар похапцем фотографував. Давид у тій суцільній тисняві участі не брав, а лише збоку на те все дивився.

З вечора їх погнали далі на схід. Гнали їх польовими дорогами через села і хутори. Селяни з глибоким співчуттям дивилися на них, думаючи, що може із їх рідні хтось томиться в тій колоні. По всіх селах і хуторах їм кидали люди кавуни, дині, яблука, груші, моркву, хліб і сухарі, а конвоїри били прикладами і стріляли в тих, що вискакували з колони, щоб схопити морквину чи сухаря, що впав один чи два кроки від колони. А згодом спрага почала мучити їх ще дужче, ніж голод, а втолити її не було змоги, бо до води конвоїри не допускали. Але як тільки стемніло, полонені почали самовільно бігти до колодязів, щоб лигнути хоч один ковток води. Конвоїри короткими чергами стріляли по них з автоматів. Але спрага долала навіть страх смерті, деякі полонені, не зважаючи на стрілянину і трупи, бігли і жадібно пили. Перед спрагою не встояв і Давид. Але він добре обміркував, де йому і в який момент рвонутися до колодязя, щоб це було з найменшим ризиком. І ось, зобачивши, що біля однієї хати за бузком жінка тягне воду якраз тоді, як задній конвоїр побіг за якимсь полоненим, він рвучко шмигнув туди і напився доброї свіжої води. Але втекти чомусь так і не навжився. Потім тієї помилки він не міг собі простити.

Їх гнали дорогами, розбитими машинами. Проходячи однією такою дорогою після дощу, полонені кидалися просто в баюри дощевої води і хлептали її разом з усякою нечистю. Конвоїри стріляли в них цілими довгими чергами. Біля кожної такої баюри, а то де-не-де в самій баюрі, залишалось по кілька вбитих. Конвоїри стріляли в полонених так легко і просто і з таким газардом, як футболісти забувають гол, без найменшого докору совісти.

В Ромодан їх пригнали вранці. Там також їх усіх загнали на територію розбитого заводу. За кілька днів туди зігнали до сорока тисяч полонених. Командирів німці примістили в бараці, а всі інші полонені лишилися просто неба, серед руїн заводу. Там також три дні їх не годували. На четвертий день привезли вісім польових кухонь. Приїхали німецькі кухарі. Полонені грузини натовпом підійшли до тих кухонь і оточили їх трьома щільними колами, тримаючи один одного під руки, щоб таким чином нікого не допустити до казанів, поки самі не наїдяться. Перешкодити їм у тому не було кому, бо росіяни і українці там не

становили жадної організованої сили. Всі були вбиті горем і жили кожний сам для себе. А німці тим часом плянували своє: вони з барака привели колону колишніх командирів, і, зупинивши їх перед казанами, один офіцер ламаючою російською мовою сказав:

— У першу чергу ми нагодуємо ваших командирів, а потім будемо годувати вас, рядових солдатів, отже дайте доступ до казанів своїм командирам.

Але грузини, загородивши польові кухні, стояли непорушно і зберігали мовчанку. Пропустити до казанів будь-кого вони навіть не думали. Голодний натовп засичав і розпочалася безсила метушня. Видно було, що німці саме й хотіли викликати таку реакцію, бо відразу почали всю ту шарпанину фотографувати. У тій шарпанині хоч-не-хоч від Давида відбилися останні його земляки. До кухні він не мав наміру підходити, а як почув, що той суп з конятиною підбіраючою на передовій лінії фронту, то його і зовсім відвернуло від тих казанів.

На п'ятий день із самого ранку німці почали виводити їх із зони того заводу. У воротах кожному давали по три сирі морквини і ставили в колону. З Родману до Хоролу їх гнали битим шляхом. Погода стояла добра. Люди в кожному селі знову кидали їм хліб, коржі, дині і всякі фрукти. Німці знову стріляли в тих, що наслідувались хоча на один крок виступити з колони, щоб підхопити коржа чи сухаря. Давида покинули сили. Він не міг іти в ногу з колоною. Він почав відставати від однієї п'ятірки до другої, аж поки не опинився в хвості колони. За колоною йшли три німецькі солдати з автоматами і двома великими вівчарками. На відсталих від колони вони спершу пускали собак, а потім, як відсталий на собак не реагував — його дострілювали і так на шляху залишали. Зобачивши з віддалі трьох-п'яти метрів неминучу смерть, Давид напружував останні сили, і так на віддалі трьох метрів від смерті він дочкавав до Хоролу.

Їх зупинили біля якихось будинків перед великими воротами обгородженого колючим дротом, ще не заселеного табору. На всіх чотирьох кутках табору стояли вишки, устатковані прожекторами. На вишках стояли німецькі солдати, озброєні автоматами, пістолетами й гранатами з довгими дерев'яними держакми. Німці почали швидко обшукувати їх і забирати ножі, бритви, компаси і топографічні карти. У Давида, як на біду, знайшли компас і топографічну карту і через те його там побили. Потім їх рахували п'ятірками і заганяли в табір. Це був найстрашніший на Україні табір смерті. З того табору на волю вирвалися лише одиниці і то в основному ті, що їх сільські старости з жінками забрали на поруки, — хто був родом з тих близьких до Хоролу сіл.

Територія табору була розгороджена колючим дротом на дві половини. Одна половина — це глиняний кар'єр глибиною в два з половиною метра, а друга була рівною площею. Тих дві половини були сполучені воротами. Спершу їх усіх пропустили на ту рівну половину, а

потім відкрили ворота і спустили в глиняний кар'єр. Усі відразу полягали на дно кар'єра на засохлу глину і поснули.

На другий день, на світанні, їх розбудили своїм скаженим криком німецькі солдати і киями почали переганяти з кар'єра вгору до тієї другої половини табору. Біля воріт, що сполучували тих дві половини табору, стояли бочки з супом і скрині з хлібом. Два німці в білих халатах наливали суп, а других два — давали хліб. Суп був густий, але без соли. Так їм кожного дня давали по пів літра супу і один раз на три дні по двісті грамів чорного хліба. Посуду в полонених не було. Ложки також не всі мали. Той нещасний суп вони брали в пілочки, в поли своїх шинелів і в припіл гімнастерок. Годування шодня супроводжувало побиття. Чотири німецьких солдати з кийками стояли поруч кухарів і били всіх поспіль за те, що помалу підходять, а треба ж усе хапати бігом. На тій особливій роботі їх що дві години змінювали, бо, мовляв, більше, як дві години вони вже не спроможні дошкульно бити, а кухарів змінювали через чотири години. Потім на ніч знову всіх переганяли в глинища і знову били. Так їх "годували" кожного дня.

Перші дні Давид ходив з краю в край тих глинищ, щоб здібати когось знайомого, але дарма — всі знайомі наче крізь землю провалилися. А самому самотньому коротати дні і ночі в тій ямі з кожним днем ставало все важче й важче.

Односельчани, земляки, знайомі і друзі хоча вночі могли лягти один до одного спиною, загіртість і заснути, а самотньому просто не було куди себе діти ані вдень, ані вночі. А тут уже й осінь підкрадалася. Ночі ставали все холодніші і холодніші. Потім пішли дощі. Глина розмокла. А сили зменшувалися з кожним днем. Ризикуючи життям, час від часу підходили жінки і через дві дротяних загорожі перекидали коржики, дині, моркву, груші і інші наїдки. На все те кидалися тисячі голодних полонених, збивали один одного з ніг, виривали один в одного з рук, а іноді і з рота. В результаті бійок, у тій розмоченій дощами і розмішаній ногами глині, завжди залишалося втоптане у глину кілька людей назавжди.

Страшніше, ніж голод, мучила спрага, а води в табір німці не привозили. На території табору був один занедбаний, із застоєю, гнилою водою колодязь. Люди з відчаю, не витримуючи спраги, почали пити ту гнилу воду. Кинулася дисентерія. Люди почали вмирати масово. Убиралень не було. Трупів не встигали вивозити, їх притоптували в глину. Табір смердів страшним смородом. Люди почали прямо на очах у німців кидатися на загорожу з колючих дротів зумисне, щоб їх стріляли, і німці кожного дня це з газардом робили.

Давид охляв до того, що вже в думках відмірював собі життя не на тижні, а на дні. Люди, схожі на кістяки, вимазані в глині, ледве рухалися і майже вже і між собою не розмовляли. Табір затихав і вмирав. Почало прокидатися людодіство. Людодідів видно було по очах. Від них усі відсахувалися, як від прокажених. А вони, не звертаючи уваги ні на

кого, ширяли своїми хижими очима за новими жертвами. Але навіть у таких умовах були й такі люди, що тільки молилися Богу. В їхніх очах навіть і тоді світився вогник вічного добра. Між собою вони один одному говорили, що це кара Божа за гріхи. І так спокійно, з молитвою на устах, вони ждали смерті і вмیرали. Давид не був вірним в ортодоксально-церковному розумінні слова, але внутрішньо він готував себе до смерті в згоді зі своєю совістю.

Оце в такому стані, несподівано і негадано він [зустрінув] трьох своїх земляків із сусідніх сіл. Два з них були ще здоровіші від Давида, а один також уже ледве тримався на ногах. Вони дуже зраділи зустрічі. Оповівши, як хто потрапив у ту страшну яму смерті, вони майже в один голос запитали:

— Що ж нам тепер робити?!

— Тільки втікати. Ми цієї ночі мусимо втекти або трупом упасти від фашистських куль, аби тільки не ждати в тій ямі голодної смерті, — сказав Давид.

— Я згодний, — сказав Скибець.

— Я також згодний, — сказав Борківський.

— Я також, — сказав Куснищський.

— Раз усі згодні, то обговоримо, з чого починати і як та де можна найлегше вирватися з тієї ями, — вже діловим тоном сказав Давид.

— У мене є ножички для стрижіння, — сказав Борківський.

— О, це добре. Спершу нам треба поголитись, підстригтись, а потім розглянемося, як і де найлегше можна прорватися, — сказав Давид.

Незабаром обережно, щоб німці не бачили, вони швидко поголилися і підстриглися.

— Тепер нам потрібна цивільна одежа, але про це, хто залишиться живим, буде промишляти по той бік дротів. Найважливіше, як і що б воно не трапилось, всі наші страждання в цій ямі закінчаться цієї ночі, — сказав Давид.

Табір був обгороджений двома загорожами з колючого дроту висотою на три метри. А щоб з тієї ями дістати руками найнижчу нитку колючого дроту, треба стати ногами на плечі досить високого чоловіка. Біля однієї вишки на метрів тридцять був проведений ще тільки один ряд загорожі. Оце там їм удалося б найзручніше підкопатись уночі просто руками і пролізти попід найнижчою ниткою дроту.

Небо затягнуло густими осінніми хмарами і, наче б капустаєм листком, прикрило ту страшну яму смерті. Настала ніч. Мжичка все густішала й густішала, а потім перетворилася на густий осінній дощ. Люди, неначе живі кістяки, обтягнуті шкірою, непорушно лежали в мокрій глині. Давид із своїми хлопцями розпочали свою роботу. Вартовий з вишки пильно кидав своїми хижими очима в слід скерованого ним прожектора. Давид із своєю групою просто руками рили рівчачки попід дротами тоді, як вартовий повертався до них спиною і

свого прожектора скеровував у протилежний бік. Він освітлював по черзі прожектором і оглядав дуже ретельно правий і лівий бік. Але чомусь раптом він порушив свій ритм, передчасно та зовсім раптово повернувся в їхній бік і, спрямувавши прожектора прямо на них, закричав:

— О, ферфлюхте!

І, схопивши гранату з довгою ручкою, він почав розмахувати нею в їхньому напрямі. Бачачи провал свого пляну, вони кинулися тікати вглиб табору. Коли вартовий німець таки кинув гранату, вони попадали метрів п'ять від місця вибуху. Піднявся клубок диму. Потім впала і вибухнула друга граната. Під прикриттям цієї димової зависи вони швидко пробігли в центр табору, залишаючи позаду приглушені зойки й стогін. Незабаром усе стихло. Хмари ще дужче згустилися, і дощ пустився ще густіший.

Вишка від вишки стояла метрів п'ятсот. Ту відстань у темну дощову ніч прожектори наскрізь просвітити не могли. Але фашисти на таку пору підсилювали охорону ще двома солдатами. Завдання тих солдатів було ходити од вишки до вишки попід колючими дротами і дивитися, чи полонені не прориваються зі своєї ями. Ту дільницю, п'ятсот метрів кроками, вони розділили на дві рівних частини, щоб кожному індивідуально відповідати лише за своїх двісті п'ятдесят метрів. Виконувати свою службу вони почали від вишок одночасно. Стик їхній відбувався посередині між двома вишками, саме там, куди не пробивалися прожектори. Дощ не влягав. Фашистські солдати в своїх чорних пелеринах, підвели капюшони і натягнули їх на голови. Перших три зустрічі вони обмінювалися між собою кількома словами і знову поверталися обличчям кожний до своєї вишки. Приглянувшись до того всього, група Давида постановила перерізати дріт на стику тих вартових. Оце там вони пристосувались до "роботи". Найвищий ростом і найсильніший між ними був Скибець. Тому йому припало при цій роботі служити риштованням. Першим став ногами на його плечі Борківський і ножицями до стриження почав жвакувати нижню нитку дроту. Потім за ту роботу взявся Давид, а потім Куснишський. Як тільки вартові розійдуться в напрямі своїх вишок, вони знову по черзі вперто далі перегризали ту дротину, до тієї пори, поки вартові знову наблизяться до свого стику. Та робота тяглася, мабуть, понад годину. Полонені, що лежали навколо, напружено стежили за їхньою роботою. Нарешті, Борківський сказав:

— От і все. Тепер треба подивитись на другий ряд загорожі.

Від тих його слів напруження подвоїлося, і серця у всіх ще більше закалатали, бож усі знали про те, що до того, як вони будуть на волі або загинуть від кулі, залишилися хвилини. Повернувшись і спустившись додолу, Борківський сказав:

— Найнижчу нитку дроту на першій загорожі я перерізав і кінці заклав за верхню нитку, і ось, як бачите, я проліз через ту діру і по-

пластунські доповз до другої загорожі. Але на наше щастя, у другій загорожі перерізати дрiт не прийдеться. Я там у траві просто натягнув нижню нитку дроту і колючками зачепив за верхню нитку, отже все готове.

Почулися кроки вартових. Усі замовкли. Вартові всього-на-всього метрів п'ять від них за двома загорожами з колючого дроту. Всі перетворилися в слух. Але вартові, як і раніше, обмінялись кількома словами і знову розійшлися.

— Я думаю, що насамперед ми пустимо Куснищського, бо він найслабший серед нас, — сказав Давид.

— Добре, хай іде Куснищський, а другим підеш ти, Давиде, бо в тебе здоров'я також не більше, як у Куснищського, — сказав Скибець.

Як постановили, так і зробили, першого піднесли Куснищського, а за ним піднесли Давида. Пролазячи попід дротами, він щільно тулювся до землі, боячись, щоб шинелею не зачепитися за колючки верхньої нитки. Подолавши першу перепону, він, з тривогою в серці, поповз до другої загорожі, але там була більша діра, і він проліз через неї без труднощів. Проповзши ще метрів сімдесят, він зобачив крутий спуск на метрів п'ятдесят додолу. Далі повзти неможливо. Він повернувся боком і, крутнувшись ривком, покотився на самий низ. І раптом у таборі зчинився гамір. Німці почали пускати ракети і, освітивши табір і околицю, стали стріляти з кулеметів і автоматів. Зчинився страшний крик, але кулеметні черги заглушували все. Давид зірвався на ноги і почав бігти, але це не був біг, бо в нього на це не було сили. Через метрів сто він наткнувся на якусь річечку. Перед ним хтось скочив у воду. Він подумав, що це Куснищський, і хлюпнувся в річку. Знову застрочили кулемети. Давид напружив рештки своїх сил і побіг праворуч до придорожніх дерев. А ракети вгорі вибухали одна за одною і освітлювали всю околицю. Не вщухала і стрілянина. А між кулеметами і автоматними чергами знову і знову проривалися розпачливі крики полонених.

Добігши до дерев, він зупинився, розглянувся навколо і обережно, напружуючи слух і зір, пішов садовою шкiлкою понад дорогою далі від табору. Понад шкiлкою тяглися городи. Огудина якоїсь дині заповзла в шкiлку, і там на ній виросла велика диня. Наткнувшись на той "скарб", Давид дуже зрадів. Бо як йому не радіти, як у таборі на таке добро накидалися тисячі голодних ротів і товкли, душили й толочили диню і один одного, а тут раптом така диня на нього самого, — думав собі він сам про себе. Але її просто так не вкусиш, треба чимось розбити чи розрізати. Спершу він почав бити її ногою, але виявилось, що в нього не вистачає сили, щоб подолати її; але залишити її він не міг. Трохи відпочивши, він біля дороги знайшов гострого каменя й почав її розколувати каменем. І, кінець-кінцем, він ту диню все ж таки розколував. Вкусивши м'якоті, він відчув приємний сік дині в роті, а потім у горі стравоходу і в шлунку. Так він з тієї здобичі відправив у свій шлунок

коло десяти кусників пережованої м'якоті. Можливо, що він би ще й довше гриз її, але гавкання собак, що наближалися від табору, змусило його залишити ту здобич і швидше йти звідти далі. Перейшовши на другий бік дороги, він знову потрапив на городи і набрів на цукрові буряки. А це ж такі харч. І він подумав: давай трохи погризу ще й буряка. Але вирвати буряка з землі в нього не вистачило сили. Прийшлося відкопувати руками. Викопавши і обтерши листям від землі, він вкусив його разів сім, але від буряка його швидко занудило.

Спереду, за городами, видно було другу шкільку. Давид кинув буряка й пішов у напрямі тієї шкільки, щоб лише якнайшвидше відійти далі від табору. Перейшовши залізницю, він вийшов у степ. По степу блукало і паслось багато коней. Тих коней пригнали з-за Дніпра, і тут вони блукали безгосподарні. Вночі йти поміж кінями йому було затишиніше й веселіше. Незабаром він набрів на якийсь хутір і дуже зрадив з того, що нарешті зможе побачити вільних своїх людей і розпитати їх про все те, що тут навкруги робиться. Він постукався до першої, крайньої хати. В хаті почувся шорох. Через кілька хвилин в вікні показалося якесь жіноче обличчя і тут же щезло. Але в ту ж хвилину чути було, як рипнули двері з хати до сіней.

— Ви з табору? — через зачинені двері запитала молодиця, і тут же трохи прочинила їх.

— Так, ви вгадали, я тількищо втік з табору, — відповів він.

— Тут на нашому хуторі німці всі хати перевіряють через кожних дві години вдень і вночі, отже, нате вам отих чотири пиріжки з м'ясом і швидше йдіть поза хату в кукурудзу. Там кукурудзою поміж рядками ви вийдете в вільшину, що тягнеться понад річкою, а там повернете праворуч і, вийшовши на шлях, перейдете через місток і відразу попадете в село. Оце там ви могтимете відпочити. Німці там бувають нечасто.

— Спасибі вам, тьотю, за пиріжки і за раду, — кланяючись, сказав він і пішов у кукурудзу.

У тій плянтації, нарешті, він спокійно зідхнув і відразу наліг на пиріжки.

Політика русифікації на Україні*

Надія Світлична

Україна — найбільша після Російської Федерації республіка Радянського Союзу. Виходячи з радянського законодавства та пропагандивних офіційних запевнень про дружбу і рівноправність народів Радянського Союзу, українцям мала б бути гарантована поряд з іншими свободами національна незалежність, забезпечені умови вільного розвитку своєї культури.

Але справді, Україна після Білоруси перебуває в найбільш приреченому стані щодо асиміляції, тобто національного знищення. Використовуючи 300-річний досвід перебування більшої частини України на периферійному становищі в складі Російської імперії, новітня Радянська імперія веде щодо України й інших неросійських народів витончену політику гноблення, роздмухування міжнаціональної ворожнечі, штучно накидаючи різним націям почуття "радянського" патріотизму, створюючи фашистський міт про винятковість, вищість усього радянського і нещадно розправляючися з будь-якими виявами національного патріотизму. Безпідставне ототожнення понять "російський" і "радянський", "Росія" і "Радянський Союз" виробляє комплекс неповноцінності, меншевартості всіх неросійських народів та дезінформує світову громадськість про співвідношення націй у Радянському Союзі. Створивши духовний вакуум для всіх народів, радянська партократична система витворює специфічні проблеми для кожної нації.

Обминувши проблеми, спільні для всіх народів Радянського Союзу (відсутність будь-яких демократичних свобод, тотальна атеїзація й алкоголізація суспільства, виховання загарбницьких, мілітаристських настроїв населення тощо), я зупинюся на специфічній, одній з основних проблем українського народу — питанні про загрозу національної смерті засобами русифікації, про національну дискримінацію українців. Звичайно, я не зможу тут повно висвітлити й аргументувати це питання, але хочу бодай звернути увагу до важливості й нагальності проблеми денацио-

---

* Свідчення 29 квітня ц. р. перед Гельсінкською комісією при Конгресі Сполучених Штатів Америки, яку очолюють сенатор Клейборн Пелл і конгресмен Данте Фасел.

налізації України та інших неросійських народів.

Русифікація — поняття широке, і її впроваджують різними засобами в усіх галузях життя. Говорячи про русифікацію на Україні, часто зводять проблему до шкільництва. Вважаю, що навіть звузивши проблему до питань освіти, слід починати значно раніше — з дошкільного і навіть немовлятьського віку.

29 травня 1979 року в Ташкенті схвалено і тепер впроваджуються рекомендації Всесоюзної науково-практичної конференції "Російська мова — мова дружби і співробітництва народів СРСР". Ці "рекомендації" — один з найстрашніших документів останнього часу, що узаконює етноцид в Радянському Союзі. Я не маю змоги детально аналізувати ці "рекомендації", але вважаю конечним долучити цей документ як свідчення для всіх зацікавлених національним питанням в СРСР.

Чи не найбільше уваги в "рекомендаціях" приділено дошкільному вихованню і навчанню дітей російської мови в умовах дитячих садків і навіть родини. На конференції не йшлося про русифікацію найменших дітей — ясельного віку. Але на практиці в великих містах України з переважною більшістю українського населення ясла для дітей віком від кількох місяців до 3 років, як правило, російськомовні. У Києві, столиці України, мені не вдалося знайти для своєї дитини жадних українськомовних ясел. Таке ненормальне мовне середовище для дітей, які щойно починають учитися розмовляти, в яких закладаються основи відчуття рідної мови.

Пізніше — в школі — це розвиватиметься на підготовленому ґрунті, і вже не дивуватиме навіть такий зовнішній парадокс: свою мову українські діти вивчають за підручниками під назвою "Українська мова", а російську — за підручниками "Родная речь" (*Рідна мова*). З другого боку, прирівнювання техніки вивчення російської мови до чужої (поділ клас на групи, оснащення лінгвафонними технічними засобами тощо) створює для російської мови в школах, професійних технічних училищах і вищих навчальних закладах привілейоване становище і відсуває рідну мову на другий план, відводячи їй другорядну, тимчасову, безперспективну роль.

Насьогодні Україну зрусифіковано настільки успішно, що згадана Всесоюзна нарада в Ташкенті впевнено рекомендує "всіляко удосконалювати практику позаконкурсного прийому молоді з союзних республік Середньої Азії, Закавказзя і Прибалтики до університетів і педагогічних інститутів РРФСР, України та Білоруси для підготовки вчителів-русистів..." ("Рекомендації", ст. 15 машинопису, п. 8).

Хочу навести кілька статистичних прикладів, які використовує з офіційних радянських джерел Юрій Бадзьо в своєму "Відкрито-

му листі до Президії Верховної Ради СРСР та Центрального Комітету КПРС, який теж прошу долучити до цієї доповіді. Отже, на стор. 41-44 вказаного листа (вид. ЗП Української гельсінкської групи, Нью-Йорк, 1980) читаємо:

Цікаві дані про національну нерівноправність українців у сфері вищої та середньої спеціальної освіти в Україні знаходимо в доповіді колишнього міністра вищої освіти Ю. Даденкова на нараді ректорів українських вузів, яка відбулася наприкінці 1960-их років з ініціативи ЦК КПУ з метою обговорення становища української мови в галузі вищої освіти (доповідь стала відома громадськості шляхом сам-видаву). Нагадаю, що згідно з переписом українці на 1970 р. становили 74,9% населення УРСР; проте, в складі студентів вузів і закладів середньої спеціальної освіти їх було тільки 55%, а в складі штатних викладачів — 50%. В університетах студенти-українці становили 61%, а в штатному професорсько-викладацькому складі українців було 56%. В університетах українською мовою читали лекції тільки 34% викладачів. Зокрема у Харківському — 13% викладачів, в Одеському — тільки 10% (студентів-українців тут було 55%). В доповіді відзначалося, що навіть в Ужгородському університеті, де українці-студенти становлять 71%, заняття вели українською мовою лише 43% викладачів. Київський інститут народного господарства і Харківський юридичний інститут, читаємо в доповіді — "єдині на Україні вузи, що готують спеціалістів свого профілю для роботи саме в державно-плянних і правових органах, діяльність яких, згідно з Конституцією УРСР, здійснюється українською мовою". Серед студентів Київського інституту народного господарства — 78% українців, за останні 5 років 90% випускників стаціонару отримали призначення на території УРСР, проте викладають тут українською мовою лише 5% викладачів. 85% випускників Харківського юридичного інституту залишається працювати на Україні, проте в інституті "весь навчальний процес ведеться російською мовою". З 36 технічних інститутів, підпорядкованих Міністерству вищої та середньої спеціальної освіти УРСР, двома мовами — російською та українською — читаються лекції в 6-ти інститутах, в тридцяти інститутах навчальний процес організовано тільки російською мовою [...].

Про ступінь зрусифікованості української вищої школи дозволяють судити і видання навчальної літератури для вузів, зафіксовані в статистичному довіднику «Преса Української РСР 1918-1975» (Харків, 1976). 1975 р. в Україні вийшло 112 українськомовних видань тиражем 348 тисяч примірників, тоді як російською мовою — 502 видання тиражем 1.308 тисяч примірників.

Так виглядає зовнішній, мовний шар української культурної діяльності. Він — наслідок нашої національно-політичної залежності й несвободи, обставин, які негативно відбиваються передусім на змісті української суспільно-культурної атмосфери, творячи ще серйозніший засіб асиміляційного впливу на українців [...].

Тимчасово українськомовні видання переважають лише в галузі мовознавства, літературознавства й мистецтва, та й то в пропорції, яка не відповідає кількості українців на території УРСР.

Отже, провадиться політика обмеження українськомовного духовного життя рамками специфічно-етнічного матеріалу, що означає не що інше, як політику перетворення нашого народу на етнографічну масу, більш придатну, звичайно, для тотальної русифікації. Факти надто очевидні й однозначні, щоб їх можна замовчувати, демагогічно декларуючи "розквіт" національний і культурний.

Така сама тенденція витиснення всього національного, самотнього характеризує і театр, і кіно, і радіо- та телевізійні передачі. В усіх цих галузях майже немає людей, для яких українська мова була б мовою думання і повсякденного вжитку, а не засобом заробітку.

Подібну картину змальовує на прикладі однієї із східних областей України Олекса Тихий у статті "Роздуми про українську мову та культуру в Донецькій області", яка була основним звинуваченням у його засуді в 1977 році (він дістав 10 років особливо суворого режиму і 5 років заслання).

В Донецькій області, — пише Тихий, — проживає 4,9 млн чоловік. З них 2,7 млн українців — 55,5%; 1,9 млн. росіян — 37,6%; 107 тис. греків — 2,2%; 73 тис. білорусів — 1,5%; 3,2% інших національностей. [...] Є в області 4 державних драматичних театри і один оперний та одна філармонія. [...] Всі театри російські і мовою і духом. Отже, корінне (тубільне) населення зовсім позбавлене мистецького життя. Палаці культури, клуби, палаці піонерів теж уникають української тематики і мови. Є велика мережа кінотеатрів, але в кожному з них не демонструється жаден фільм українською мовою. Мова телепередач та радіо в області також на 80-90% російська.

В науково-дослідних установах, технікумах, державних установах, на підприємствах та залізницях також зреклися української мови повністю чи майже повністю. [...]

Чи можна говорити про рівноправність 2 млн українців, понад 100 тисяч греків, десятків тисяч білорусів, євреїв, татар та інших національностей в нашій області, якщо вони змушені зрікатись рідної мови, національних традицій, обрядів тощо? Рівні права на зарплату, ресторан чи магазин — це ж ще не рівноправність.

Я виросла і працювала в сусідній з Донецькою області і стверджую, що там становище української мови таке ж загрозливе, як його змальовує в своїй статті Тихий. Воно й не дивно: якщо партійний керівник "суверенної Української держави" В. Щербицький виголошує промову в день 60-річчя радянської влади на Україні... російською мовою, — це сприймається як партійна директива в усіх галузях життя.

Про національну "рівноправність" і національну "свободу" в

Радянському Союзу свідчить і те, що будь-який вияв не те що національного затурбовання, а звичайного природного зацікавлення українською історією, культурою чи звичаями свого народу розцінюється як вияв "українського буржуазного націоналізму" в найкрайнішому, негативному тлумаченні цього терміну і карається на рівні найтяжчих державних злочинів.

Найменші спроби національно-визвольної боротьби, навіть якщо вони задумані як легальні форми національного самозахисту, гарантовані конституцією, — в очах партійно-державної влади кваліфікуються однозначно — як зрада батьківщини. Левка Лук'яненко за самий тільки намір створити з колег-юристів організацію, що могла б легальними засобами, на підставі конституційного права, домогатися виходу України з СРСР, засуджено до розстрілу, який згодом замінили на 15-річне ув'язнення. Тепер він відбуває своє друге 15-річне ув'язнення за участь у Гельсінкській групі, що кваліфіковано як антирадянську агітацію і пропаганду на ґрунті націоналістичних переконань. Зрештою, кого з нас, недавніх політв'язнів з України, переслідуваних за самвидавну літературу, чи теперішніх учасників Гельсінкського руху на Україні не звинувачували в буржуазному націоналізмі? Взагалі система сьогоднішніх звинувачень правозахисників чи учасників іншого руху спротиву (наприклад, релігійного) — окрема, дуже важлива тема для розуміння загального спрямування політики радянського уряду. Членів Української гельсінкської групи М. Горбала і В. Чорновола цинічно звинувачено в "спробі з'валтування", П. Розумного — за "зберігання холодної зброї" (сувенірний мисливський ніж), Я. Лесева — за зберігання наркотиків, які йому зашили до одягу в лікарні тощо. Самих тільки членів Української гельсінкської групи ув'язнено за три роки її існування понад 20 чоловік (не рахуючи тих, що створили Групу в ув'язненні). Київського літератора, цитованого вище, Юрія Бадзя засуджено до 7 років ув'язнення і 5 років заслання лише за незакінчений рукопис соціально-філософського дослідження "Право жити" — про приреченість української нації в складі Радянського Союзу — за думку, ще ніким не почуту. Музиканта Вадима Смогителя засуджено за "вуличне хуліганство" — через наполегливе намагання емігрувати.

Еміграційну політику Радянського Союзу часто пов'язують лише з виїздом євреїв. Звичайно, для єврейської нації, позбавленої навіть тих фіктивних прав, які маємо ми, українці, це — одна з головних проблем, далеких до розв'язання. Але для українців цієї проблеми (теж дуже важливої) досі не зрушили з місця: української еміграції дотепер фактично немає. Якщо не рахувати тих, що втекли, кого видворили, виселили, обміняли — теперішніх емігрантів-українців (включно з економічними) можна

полічити на пальцях однієї руки. Значно більше таких, які через домагання емігрувати опиняються за ґратами. Крім названих вище, — В. Калиниченко, З. Красівський, О. Гейко, В. Овсієнко, Л. Лук'яненко, В. Стрільців і інші. Під загрозою розправи батьки 9-ох дітей, робітнича родина з Одеси Валентина і Леонід Сірі.

Підсумовуючи сказане вище, хочу узагальнити, що українці й інші неросійські народи, крім позбавлення будь-якого духовного життя, крім залучення до "ідеології державного корита", терплять іще дуже жорстоке національне гноблення, спрямоване на національне винищення більших і менших народів.

Українці на Україні — не "етнічна група", як тут на Заході сприймають, а велика, давно зформована нація з багатою історією, самобутньою культурою, великими традиціями і перспективними можливостями всебічного розвитку в умовах демократії і свободи. Майбутнє цієї нації залежить від об'єднаних зусиль самих українців з усіма іншими народами Радянської імперії (в тому числі й російським, який з усіх тисків тоталітарної системи не зазнає хібащо тільки русифікації) та з допомогою волелюбних змагань світової громадськості.

Білоруський самвидав в обороні національної гордості

До Лондону дістався з Білоруси цікавий самвидавний документ, як припускають, укладений у кінці 1976 або на початку 1977 р. Об'єднання білорусів у Великобританії видало його оригінальний російськомовний текст, що має назву "Лист до російського приятеля", англійський переклад, свій вступ і примітки.*

У центрі уваги автора цього — двадцятисемисторінкового — документу питання стану білоруської мови в Білорусі. Читаємо:

Після чотиристарічного вигнання нашій рідній мові дозволили, нарешті, існувати поруч російської, однаке на умовах, що чимсь нагадують умови нахлібника (на нашій власній землі): її витиснено з сфери дошкільної (місто), почасти шкільної, професійної, середньої, високої освіти й виховання; не дозволено їй закріпитися ні в партійному, ні в

Letter to a Russian Friend. A 'Samizdat' Publication from Soviet Belorussia. London (Association of Byelorussians in Great Britain), 1979.

радянському апараті, що обслуговує все офіційне життя Республіки (ст. 29).

Автор наводить статистику журналів, з якої випливає, що в Білорусі російською мовою виходить 58 з 88, проти 75 з 185 на Україні (ст. 27).

Автор обурюється білоруською інтелігенцією з її "разючою 'безмовністю' й національною індиферентністю" (ст. 8) і констатує: "Важко сказати, коли прийде покоління білорусів, що остаточно вилікується від комплексу мовної неповноцінності, від своєрідної національної засоромленості" (ст. 26). Він закликає до почуття "гідності, гордості, духу творчості, самовияву й самоствердження" (ст. 16). Аргументація автора — досить типово національно-романтична: покликання на споконвічну самобутність білорусів (ст. 11), на те, що мова це не стільки засіб спілкування, як "передусім дух і спосіб життєвої діяльності і самовияву людей" (ст. 24).

Ці аргументи досить неорганічно поєднуються з покликанням на національну політику Леніна — в дусі нашого Івана Дзюби, — мовляв, відхилення від цієї правильної політики — це вияви "авантюризму в національній політиці" (стст. 31, 26). Автор стверджує єдність Білоруси з Росією, не підносячи питання про відокремлення ("Міцно спорідненим століттями, бути нам разом і в майбутньому випробуванні, приготованому Слов'янству" (? ст. 32). Найбільшої переконливості автор доходить тоді, коли показує, що формальна рівність з російською мовою, після століть пригнічення білоруської мови, означає фактичну нерівність і що білоруська мова потребує не толерування, а підтримку держави. Однак автор "Листа" уникає висновків про пляномірність політики денационалізації, провадженої в Білорусі.

"Лист" не заходить у проблеми позамовного порядку систематично, містить одначе тут і там міцні й слухні завваги. Розгром "буржуазного націоналізму" в Білорусі він зве "неронівщиною 20 сторіччя" (ст. 27). Загальну систему він характеризує словами: "Живемо ми не тільки в вік братерства, але в вік донощитва теж" (ст. 21).

При скупості самвидавних матеріалів з Білоруси на Заході (пор. про це статтю Я. Запрудніка в "Сучасності", 1979, ч. 7/8) важко сказати, чи поміркованість автора "Листа" характеризує самого автора чи ширші кола, а чи може вона є тільки виявом тактовності в листі — все таки — до російського приятеля.

РМт

ДРУГИЙ ЦІКАВИЙ ЛИСТ

В першому листі я обіцяв, що цей, другий лист буде довший і цікавіший. Обіцяти легко, вив'язуватись трудніше. Я спробую дотриматись обіцянки хоч наполовину і зробити цей лист довгим. Цікавим буде третій лист.

Я маю приятеля Віталія, який посідає надприродну здатність усім захоплюватися. Але я ціню його другу властивість: потребу ділитися своїми захопленнями і видзвонювати по всьому Нью-Йорку знайомим і незнайомим. І так, одного вечора Віталій подзвонив до мене, що в театрі "Ля Мама" упродовж лютого 1979 р. дає вистави "надзвичайний!", "магічний!", "чудовий!", "оригінальний!" і т. д. польський театр. Його захоплення було таке заразливе, що я таки пішов до мені перед тим не знаного театру Тадеуша Кантора Cricot²; Театр показував в Нью-Йорку лише одну виставу: "Померла кляса". Тадеуш Кантор написав кільканадцять сторінок теоретичних обґрунтувань для цієї постановки. Я це читав і забув, а вдруге читати відмовляюся. На цьому найкраще виїде читач — йому легше буде читати цього листа і легше буде жити.

Коли публіка входила до театру, то на зниженій сцені бачила ряд старих шкільних лавок, в яких сиділи школярі, хлопчачки і дівчата, в чорних шкільних строях і з старечими обличчями, коли приглянутись уважніше. Вони сиділи нерухомо і переляканими обличчями небіжчиків дивились перед себе. Це була кляса постарілих і померлих. Режисер назвав свою постановку драматичним сеансом; точніше, це був ланцюг драматичних сеансів-мізансцен.

Дійовими особами були не люди, а концептивні постаті: жінка з механічною коліскою, люнатична повія, старий з вельосипедом, жінка за вікном, глухий старий ексгібіціоніст, убиральниця і ін. Дійство відбувалося в лавках, тобто в школі, і кругом лавок, тобто в житті. Сеанси відтворювали, що з тими учнями ставалося і що врешті сталося. Основною силою постановки був ритм — жорстока машина життя гнала свої жертви — людей від сеансу до сеансу. Рухи тих людей були неприродні, механічні і без значення. Показувана "дійсність" була наче світом дадаїзму, але гнаним енергетикою експресіонізму.

Мертві постаті починали ледь помітними рухами пальців — сеансом "німих прохань". Після того відразу йшла моторошна

Перший лист Богдана Бойчука був уміщений у "Сучасності", 1979, ч. 6.

Початкова сцена «Померлої кляси» в театрі Cricot².

"парада" манекенів-калік з дальшими сеансами "мертве дитинство", "лекція", "нічні прогулянки", "вихід убиральниці" (яка нагадувала мені смерть) і ін. Ця група сеансів проникала найдалі назад, до дитинства померлої кляси. Але цей погляд назад не мав нічого почуттєвого ні людського, це був погляд крізь призму смерти, до кістяка і через нього. Сеанси "родинна машина" і "пологи" були найжорстокіші і найдегуманізованіші. Неприваблива жінка з розкиненими на машині грубими ногами проходила через механіку статевих взаємин і родження — неорганічно, під пронизливий скрипіт заліза. Після цього закономірно йшли картини "механічна коліскова", "маївка", "коншахти з пустою", "урочистий похорон", "два голі трупи", "старий падає мертвий зі своїми небіжчиками" і т. д. Самі вже назви говорять про характер тих мізансцен. Досі ніби все рухалося закономірно від живої до мертвої кляси. Але така закономірність означала б кінець. А порожнеча кінця не має. Театр автоматів триває: знов приходять нові сеанси — "жалобні контури вояка Першої світової війни", "проститутка і старич" — і цикл починається наново чи радше не кінчається. Жінка за вікном далі дивиться безупинно, автоматичні жести продовжуються...

Я вийшов з вистави з почуттям, що театр Кантора не оригінальний. Він аж надто наочно черпав з дадаїзму (елементи гротеску), та з експресіонізму (наліпка "антиінтелектуального" експресіонізму нічого не міняє). Деякі сцени нагадували мені "Сьому печатку" Інгмара Бергмана, особливо коли вбиральниця (смерть?) несамовито гнала людей кругом лавок; в дечому я бачив гротескові прийоми Пітера Брука з його вистави "Марат Сад"; було багато спільностей з колишнім "Відкритим театром" на Грінвіч Вілледж Джозефа Чайкіна, який будував постанови на абсолютно контрольованих, майже механічних жестах; бачив я перегуки з колишнім "Живим театром" Джудіс Маліні і Джульєна Бекка, з їхніми механічно-гротесковими розв'язками в виставах "Яблуко" Гелбера (хоч би оте танго з манекеном) і "Франкенштайн"; були схожості з виставою "Туалету" Лерой Джовнса і т. д. На диво, найменше було слідів Єжи Гротовського (хіба інкантації звуків, але це давній засіб у театрі). Видно, Кантор свідомо відштовхувався від Гротовського, знаючи, що на кожному кроці його будуть з ним порівнювати. Отже, театр Кантора — еkleктичний. Але, передумавши ще раз, я прийшов до висновку, що театр той таки своєрідно оригінальний і добрий. Видно, еkleктизм є в природі театру, і на ньому можна створити індивідуальний, оригінальний і добрий театр. Тадеуш Кантор цього досягнув.

Я маю більше спільного з моїм приятелем Віталієм, ніж розмови телефоном. В нас є ще деякі подібності вдачі. Я, правда, не люблю дзвонити, але, як розійдуся по Нью-Йорку, то нема на це стриму. Моє ходження по театрах не зупинялося, тривало... як сеанси Кантора. Той же самий театр "Ля Мама" давав у березні 1979 р. свою власну виставу "Перестанови" (Re-arrangements). Ця вистава була вислідом співпраці режисера Джозефа Чайкіна з композиторами Пітером Голубом та Скіпом Ля Плянте і акторами. Головною силою вистави був згадуваний режисер Чайкін, який мав колись свій "Відкритий театр". У "Відкритому театрі" режисер довго працював над виставами і давав вистави дуже рідко, раз на два чи три роки. Найважливішим елементом у тому театрі були жести, дуже точні, контрольовані до нюансів, "чисті", які майже переходили в символи. В цій останній виставі в "Ля Мама" теж діяли концептивні постаті: жінка з рудим волоссям, жінка з чорнявим волоссям, жінка з сивим волоссям, чоловік із світлим волоссям, чоловік із чорним волоссям і чоловік з волоссям, що сивіло. Новим для мене було те, що Чайкін відійшов від акцентування жесту (хоч точний жест і далі був важливим складником), а звернув увагу на мову, на самий звук і на динаміку сцен. П'єси як такої не було. Були просто перестанови мізансцен, тобто людських взаємин, які мінялися на очах публіки, наче відбувалися

маленькі чуда, коли перед очима пересувалася мала квадратова завіса. Та перестанова сцен, тобто взаємин шести людей, була така оригінальна, пройнята гумором і тонкою іронією, що я не вагаюсь назвати це найкращою постановою останніх років у Нью-Йорку. (Щойно читав у пресі, що той же Чайкін поставив у Шекспірівському театрі в долішній частині міста нову річ "Язики", в якій наголошує голос і звук. Буде дуже цікаво побачити ще одну метаморфозу цього режисера-експериментатора).

Місяць пізніше, у квітні, в театрі "Фінікс" йшла п'єса Бото Штравса "Велике і мале". Бото Штравс вважається найкращим молодим німецьким драматургом. Він народився 1944-ого року і є автором п'єс "Гіпохондрики" (1971), "Знайомі обличчя, невиразні почуття" (1974), "Трилогія побачення" (1976) та "Велике і мале" (1977). Штравс написав теж сценарій до фільму "Літні гості", який ставив Пітер Штайн, та дві книжки прози: "Сестра Марлени" (1975) і "Присвята" (1977). Темою п'єси "Велике і мале" є сучасна спокушена в житті людина в обстанові високої західньої цивілізації. Це знов же ряд картин (але пов'язаних постаттю героїні), поданих з клінічною точністю і оголеністю. Штравс намагається передати безплідність, порожнечу і нудоту суперцивілізованої інтелігентської верстви нашого часу. Все в порядку. Такий матеріал більше, ніж підхожий для театру. Але, трактуючи порожнечу, безплідність і нудоту, сама вистава не може бути тривіальною і нудною. А ця вистава такою була. Не знаю, чия це вина — автора чи режисера Данієля Фройденбергера. Мабуть, обох.

Про театр можна писати до завороту голови. Але добра міра підказує, що на цей раз досить. Та все таки я обіцяв довгого листа, то мушу дотримати слова і писати тепер, що на думку насувається.

Чим далі, тим рідше я ходжу до музеїв. Сумно, але правдиво. Собі на лихо, я зайшов у січні 1979 р. до музею Гугенгайма на ретроспективну виставку картин Марка Ротко (Rothko). З листівки, яку я дістав в музеї безплатно (це, мабуть, остання річ, яку можна ще в Нью-Йорку дістати безплатно), я дізнався, що Ротко народився в Росії, а 1913-ого року десятилітнім хлопцем емігрував до Америки. Я дізнався теж, що студії його зануджували і він їх успішно кинув, щоб трохи байдикувати, трохи мандрувати, трохи голодувати. Потім він деякий час вчився на актора, а 1925 р. оселився в Нью-Йорку, де поглиблював свою мистецьку освіту і де жив усе життя, до свого самогубства 1970-ого року. В ранньому періоді Ротко був під впливом Макса Вебера, Мілтона Ейвері та Матісса. Згодом, у 1938-39 рр., він експериментував з сюрреалістичними засобами та з мітологічною тематикою. В його картинах тоді було теж трохи схожості з так званім примітивним

мистецтвом. В середині сорокових років мистець цікавився морськими організмами і зображував їх. Щойно 1948-49 рр. він прийшов до тотальної абстрактності.

Спускаючись спіралею Гугенгаймівського музею з найвищого до найнижчого поверхів, я знайомився з хронологічно розвішеними картинами Ротка. Його ранні і середнього періоду праці позначені різнорідними впливами. В окремих картинах можна було запримітити елементи багатьох тодішніх рухів і багатьох малярів. Отже, було в тих картинах багато епігонського, і дуже тяжко було вгледіти в них різку індивідуальність самого Ротка. Аж десь посередині спіралі я зіткнувся з дивним і неможливим явищем: від певної перегородки, наче відрізавши ножем, почалися картини наче зовсім іншого маляра. Такого різкого зламу в творчості людини я ніколи перед тим не бачив. Від тієї певної перегородки (від зими 1949-50-ого року) почались абсолютно абстрактні картини. Це були полотна, вкриті двома, або трьома горизонтальними площами кольору, і нічого більше. Від того часу всі картини Ротка мали ту саму композицію (дві або три горизонтальні площі) і ту саму тему: дослідження кольору. Кольори спершу були соняшні, лагідні, але з ходом віку розміри побільшувалися, кольори темнішали і звужувалися: спершу до червоного і чорного, а наприкінці життя до тотально чорного. Виглядало, наче людина все життя змагалася з тією самою картиною, перемальовуючи її і намагаючись досягнути абсолюту. А зіткнувшись на кінець з абсолютною темрявою, покінчила самогубством. Останні картини Ротка діяли на мене гіпнотизуючи своєю повторністю і своєю безвихідністю.

З цим зламом чи переламом Ротка прийшло загальне визнання і слава. Критика заговорила про "редукцію форм" та "очищування кольору"; що колір в Ротка не існує як фізичний колір, а як "транквільні, трагічні, присмеркові мрії кольору"; що ці картини творять "атмосферу всеохопної, моторошної спіритуальності", що це "ляндшафти духа" і т. д. Сам Ротко казав, що він не зацікавлений у співвідношеннях кольору чи форм та що він не вважає себе абстракціоністом. Він твердив, що колір виявляє "основні людські емоції — трагедію, екстазу, загибіль... і люди, що плачуть перед моїми образами, мають те саме релігійне пережиття, що мав я, малюючи їх".

Усі ці речі не давали мені довго спокою. Я уявляв Ротка як людину могутніх духовних вимірів, який, зіткнувшись з остаточною темрявою, покінчив останнім жестом сили чи протесту, не слабкості. Мій неспокій завів мене до довголітнього приятеля Ротка, Стенлі Кюніца, з яким ми проговорили на тему Ротка цілий вечір. Виявляється, що моя уява не була дуже прониклива. За тими картинами стояла слабка людина. Марк

Ротко як людина не мав ні спіритуального, ні релігійного, ні візіонерського нутра, — взагалі не мав ніякого зв'язку з такими речами. Його робили пророком, яким він не був. Він був радше трагічним поетом. Кюніц твердить, що Ротко був обмежений, не мав уяви. Мав лише відчуття форми і кольору, тому він прямо боявся виходити поза форму. Цим страхом і пояснюється його останній період, ота однокомпозиційність і однотемність.

Ротко був людиною наскрізь фізичною, не духовною, і то згруба тесаною і параноїчною. Він ненавидів молодих, уявляв, що вони його зраджують і обкрадають. Розійшовся з жінкою, ненавидів свою дочку, ненавидів природу і квіти. Жив сам у своїй студії, без засобів, непрактичний і незарадний з руками. Ротко нічого не читав, тільки малював. Він не міг стояти на власних ногах. Цікавився славою і славними людьми. До таких людей увесь час відзвонював і шукав з ними контакту. Звичайно, такий контакт несправжній, тому й життя Ротка було несправжнім. При тому він весь час нарікав на друзів, йому весь час здавалося, що вони його не шанують, що його зраджують. Ротко був трагічною і нещасливою постаттю. Він мав інтенсивне підсвідоме життя, життя емоцій, яких не міг втримати. З цього він знайшов лише один вихід — самогубство. Це лише ще раз різко підкреслює правду, що життя людини і життя її творів — це абсолютні й окремі феномени. Обидва справжні, обидва конечні.

Богдан Бойчук

Р. С. Як закінчення варто, думаю, подати вірша Стенлі Кюніца "Мистець", який присвячений Роткові. Вірша переклав Вольфрам Бургардт:

Його картини темнішали з кожним роком.
Вони заповняли стіни, заповняли кімнату;
в кінці заповнили весь його світ —
усе, крім захвату.
Коли голоси погасали, він бігав слухати
подряпану душу Моцарта
у безконечній круговерті.
Туди і сюди, туди і сюди
він вештався по заляпаній підлозі
і меншав розміром щоразу, як обертався
у пастці великої порожнечі,
шаліючи на своїх супротивників.
Нарешті він взяв у руку ножа
і з замаху протяв собі вихід
між рамами своїх високих декорацій.
Крізь діри пошматованого всесвіту
перша невинність і світло
вливалися повинню.

ХЛІБ ВИГНАННЯ

ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

"Kultura" (Szkice — Opowiadania — Sprawozdania), (Париж), 1979, ч. 12, 1980, ч. 1-2, головний редактор Єжи Гедройц.

Заслужений орган польської вільної й ліберальної думки, тепер у четвертому десятиріччі свого життя, що раз-у-раз подавав статті й матеріали в українських справах (і то завжди прихильні), умістив у ч. 12 за 1979 р. два цікаві голоси про опозицію в Польщі.

Антоні Повольний пише з Варшави, реагуючи на запитання приятелів з еміграції, зокрема і передусім, про опозицію в Польщі. Характеризуючи себе як неполітика, як людину праці, що має конкретну професію, тож і пов'язані з нею клопоти, він стверджує, що про опозицію довідується з радіо "Вільна Європа" і з "Культури".

Це ілюзія, — каже Повольний, — думати, що опозиція стане третьою силою поруч керівної партії і церкви. Опозиція залишається малочисельною, хоча й розростається, притягаючи зокрема молодь. Та від 1976 р. можна спостерігати, що коли молода людина кінчить освіту і входить у життя, то — або стає професійним опозиціонером, або її зв'язки з опозицією стають щоразу менш сталі й, нарешті, вриваються.

Колись, згадує автор, сам редактор Гедройц повчав тоді ще молодого автора, що в політиці має значення меншість, яка знає, чого хоче. Отож, чи опозиція після трьох років твердої школи знає, чого вона хоче, і чи свідомо, які межі її можливостей? Слід припустити, що знає. Опозиція не думає стати третьою силою. Вона змагає до максимального збільшення кількості людей, які хочуть бути свідомими поляками, а не совєтизованими термітами. І має поважні успіхи на цьому полі. Впливання на суспільство — це найважливіше завдання, бо совєтизація є найбільшою загрозою. Поза сумнівом, демократична опозиція освідомлює і навчає суспільство, творить його автентичні еліти. А це велика роля. Правда, радіо "Вільна Європа" має більший засяг впливу, ніж усі розгалуження опозиції. (Американці зроблять чергову й катастрофальну помилку, якщо перенесуть це радіо з Європи до США). Проте, це ствердження не знецінює ролі опозиції в Польщі. Якщо вона за наступні три роки подвоїть кількість пов'язаних з нею письменників і публіцистів, то, нарешті, в Польщі постане нова справжня інтелектуальна еліта. А це мало б принципове значення для збереження польської національної самобутності. Передвоєнні та воєнні елітарні групи в Польщі, інтелектуальні та політичні, постарілись і відходять. Це стосується й до еміграції. Опозиція поповнює ці втрати. І

це її заслуга історичної ваги.

Автор статті читав два позацензурні документи, від яких дістається враження, що в Польщі є пронімецька орієнтація. "Великий провокатор думки" Стефан Кіселевський пропонує проросійську орієнтацію. Але жадна з цих орієнтацій не має шансів, бо як німці, так і росіяни не зацікавлені існуванням незалежної Польщі. Та за 10, 20, 30 років — хто знає?

Люди в еміграції постійно мріють, що буде чудо і режим або провалиться або зреформується. Радше перше, бо тоталітаризм, реформуючись, утратив би владу, а його влада потрібна радянській імперії. Доки ця імперія не розкладеться, не зміниться багато. Тимчасом імперія іде вгору. Має, очевидно, свої клопоти, щс постійно зростають, підгризає її ерозія структур і багато інших лих та криз, але з погляду військового вона імпонує далі. А Захід теж має клопоти не менше поважні. Він підмінований енергетичною кризою, наслідків якої не можна передбачити. Виходить із того, що — як не дійде до атомової війни — то "вся забава" може тривати досить довго, аж поки зміниться уклад сил у світі. Радянська імперія напевно впаде, але процес занепаду може тягнутися довго, а з ним в'яжеться небезпека атомного божевілля.

З іншого погляду дивиться на опозицію другий автор з Варшави, Анатоль Марек Ліпец, який "по змозі" сам бере участь в опозиційному русі.

Опозицію і суспільство він пропонує бачити в категоріях двох автономних структур і висуває твердження, що відстань між опозицією і суспільством така сама, як між суспільством і урядом. Сучасна динамічна активність опозиції не є висловом настроїв у всьому суспільстві. Можна, отже, погодитися на схему "роздвоєння" опозиції і суспільства, якщо пам'ятати, що це роздвоєння не є суперечністю між розщепленими структурами.

Опозиція в Польщі — виняткова суспільна група, великою мірою сперта на особисті пов'язання, дійсно від уряду не залежна. Вона творить певний власний світ, із властивим їй товариським життям, культурою, навіть мовою. Опозиціонери, великою мірою не залежні професійно та економічно, живуть у світі, вільному від директив і тиску уряду, вільному від обмежень, що їх зазнають люди, здані на всемогутність держави. Попри це опозиція не відчужена від решти суспільства, як це треба сказати про тих, що мають владу, хоч як світ, у якому живуть опозиціонери, різниться від того, в якому живе звичайний громадянин Польської Народної Республіки. Ролью опозиції важко перецінити. Вона підносить з руїни знищені режимом функції суспільного організму: ставить вимоги до уряду, викриває надуживання і фальші, які той чинить і, передусім, обороняє елементарні засади суспільної справедливості.

Доробок нецензуrowаного культурного життя, хоч досі такого короткого, — імпозантний. Постає дуже цінна культура, яка

розвивається динамічно. Але це життя має елітарний характер, воно приступне лише скромній кількості споживачів цієї культури.

Як реагує випадковий отримувач на публікації, що потрапляють до нього без апробати цензури? Він не довіряє їм. Людина, що виросла на пропаганді й телебаченні, не вірить, що світ виглядає просто відворотно до того, чим її годують засоби масового впливу. Це явище — неминуче навіть, якби сьогоднішню кількість (30 назв незалежних періодичних видань) побільшити до 130; і тоді це буде крихта під валом пропагандної машини. Ліпец застерігає від того, щоб на ситуацію в Польщі дивитися крізь призму опозиції. Хоче того опозиція чи ні, вона для стороннього спостерігача виконує роллю заслони, що закриває будні життя в ПНР: поневолення і безрадість людей.

Mutatis mutandis, ці оцінки й застереження стосуються — і може ще більше — до України. Вона не є країною дисидентів. Інформація про дисидентський рух, хоч яка потрібна й корисна, є інформацією про дуже малу меншість.

Войцех Вольський ("Kultura", 1980, ч. 1-2) розглядає питання про те, що становить собою і що думає молода генерація поляків. Він поділяє все, що написано до цієї теми в Польщі, на дві категорії. 1. праці наукового характеру, що подають матеріал без інтерпретації, бо інакше вони не могли б вийти в світ; 2. велетенська маса паперу, задрукована заявленими шаблонами, що їх часто прикрашають оптимістичні фрази казенної пропаганди. Коли матеріяли першої групи дають якоюсь мірою відповідь на питання, як є в дійсності, то вся решта малює дійсність відповідно до ходових уявлень партії про дану ділянку суспільного життя.

Ідеться про покоління, батьки якого оформили своє життя за умов післявоєнної Польщі, покоління, яке досягне своєї суспільної зрілості в 1980-их роках, яке визначатиме духовий стан польського народу в 21-ому сторіччі.

У 1970-их роках проведено ряд опитувань серед шкільної молоді в віці 16-26 років у школах різного профілю.

Який ваш життєвий ідеал, запитувала анкета середньошкільну молодь у Варшаві та в Кельцах. Більшість опитуваних відповіли: взаємна любов і щасливе родинне життя, життя в колі приятелів, далі — праця, що дає задоволення, здобуття пристойної професійної позиції. Опитування 16-19-річної молоді технічних шкіл дає: 70% за любов і щасливе подружжя, приязнь, спокій, забезпеченість. Опитування про негативні ідеали молоді в віці 16-26 років (до чого молодь не змагає): здобуття керівної позиції як у професійній, так і політичній сфері, позиції, що дає владу над іншими, позиції в громадських і політичних сферах взагалі, здійснення високих моральних ідеалів.

Особливо важливі для молоді цінності: справедливість і щирість у стосунках між людьми, свобода дискусії, явне проголошування своїх поглядів, згідність між тим, що говориться і що робиться. Справдлив-

вість висувається на перше місце. Для учнів (18 років) терену катовицького воєвідства найвища цінність (83% за) це чесність; тільки третина виразно засуджує нечесність.

Молодь, в основі, апробує систему цінностей своїх батьків; різниця є в стосунку до релігії (більша байдужість) і до статевого життя (менший ригоризм); але, на відміну від старших, молодь рідко відчуває потребу включатись у громадське життя, менше вірить у взаємну людську доброзичливість. Менше за батьків переконана, що варто наражатися в обороні добра інших людей.

Автор підсумовує, що помилкою було жонглювати фразами про "генерацію збунтованих", "сердиту молодь". Усе свідчить про зниження скалі моральних цінностей і довір'я до людей. За умов "суспільної шизофренії" зроджується поділена свідомість. В одній її сфері збираються погляди на зовнішній ужиток, усе зформульоване казенною газетною мовою, друга сфера — це внутрішньо-прийняті взори думання й діяння на приватний ужиток. Різниця між словом і ділом стає причиною знеохочення й байдужости. Більше, як половина опитаних, признається, що не має вищих цілей. Типове пояснення причини цієї відсутности, — посилання на те, що, мовляв, люди "одне говорять, інше роблять, отже, не варто в це втручатися". Молодь шукає джерел задоволення в приватних механізмах; виявляє стихійну нехить супроти всіх зформалізованих суспільних інституцій (організації, позиції, вирізнення, авторитет). Характеристична для певних структур неявність приймання рішень, їхня довільність, фасадність інституцій, кон'юнктурність — усе це применшує довір'я до суспільного сектора та знижує його значення. "Престиж" у переконанні молоді має оцінку негативну. За цим ховається вивихнене ресантимаентами відчуження вартостей — успіх стає "підозрілий", а заздрість майже відрухова. За такого, викривленого, укладу цінностей створюються позначки незацікавлення супроти всього, що могло б вирізнити молоду людину *in plus*. Одначе, в глибині душі молодь прагне тих вирізень, які дали б їй змогу дивитися згори на інших, їх легковажити і ними погорджувати.

На закінчення Войцех Вольський пояснює: "Я намагався виділити ті елементи свідомости (й підсвідомости) молодого покоління, які тінню падають на нашу психіку, не лише індивідуальну, але й народну".

У цьому контексті український читач згадає "Повість про Харків" Леоніда Лимана, друковану 1979 р. в "Сучасності" (чч. 9, 10, 11) і критичні відгуки на неї.

М. Д. Д.

ЗБІРКА СТАТТЕЙ МИХАЙЛА СОСНОВСЬКОГО

Сосновський, Михайло. МІЖ ОПТИМІЗМОМ І ПЕСИМІЗМОМ.
Вибрані статті і есеї 1968-1975. Нью-Йорк (Наукове Т-во ім.
Шевченка), 1979, 735 ст.

До першої посмертної збірки журналістичних писань Михайла Сосновського увійшло 102 статті з усіх 176, які він написав протягом сімох останніх років свого життя. Вони друкувались у 12 українських періодичних виданнях різних політичних напрямів у США, Канаді, Європі, Австралії і Південній Америці. Статті з ранішого періоду життя автора ще не впорядковані.

Упорядники збірника згрупували матеріал за тематичним принципом у таких розділах: "Українська діаспора і її перспективи", "Становище в підсоветській Україні", "До критики советської системи", "Китайська надпруга на обрії", "Нові тенденції у міжнародній політиці", "Об'єднані Нації і наші справи", "На перехрестях ідеології і політики", "Рецензії, огляди і репортажі". Том закінчується англійським резюме (в якому помилково названо Сосновського співредактором тижневика "Час" у Фюрті; покійний був короткий час тільки його співробітником), бібліографією статей, есеїв та репортажів автора за 1968-1975 рр. і поясненнями Оксани Сосновської до укладу і систематизації матеріалів у книзі.

Вступне слово написав Анатоль Камінський, який непотрібно вжив у ньому багато суперлятивів, які як це звичайно буває, не вийшли на користь авторові. Зате солідно складено "Біографічний нарис" Сосновського, з якого довідуємося, що він студював богослов'ю, медицину, право, торговельну адміністрацію і бібліотекознавство. Був головним редактором "Гомону України" в Торонто (1949, 1951-1954), керівником і співвласником будівельної фірми, бібліотекарем в Оттаві, ексекютивним директором СКВУ і співредактором щоденної газети "Свобода". Від юнацьких років він був членом ОУН, а за кордоном ЗЧ ОУН на чолі із Степаном Бандерою, а після його смерті із Ярославом Стецьком. У січні 1971 р. "дисциплінарна комісія" тієї організації виключила Сосновського з ОУН за його "ненаціоналістичні погляди". Протягом чотирьох років він старався про свою реабілітацію, але безуспішно. В липні 1975 р. Сосновський помер серед загадкових обставин.

Інформувати про погляди Сосновського на порушені в його статтях проблеми в короткій рецензії було б неможливо. Вони охоплюють настільки широке коло подій і явищ, що книгу "Між оптимізмом і песи-

мізмом” можна б з деяким виправданням назвати коментованою історією українського політичного і громадського життя на еміграції. У своїх писаннях Сосновський демонструє широке знання предмету в усіх ділянках політики та інших галузей суспільних наук. За світоглядом Сосновський послідовний (можна б навіть сказати ”уроджений”) демократ. Він не мислить собі українського життя в Україні і поза нею без демократії. Важливо також зазначити, що його публіцистика ніколи не знижується до пропаганди або до патріотичного деклямування.

Якби треба було визначити сильніші і слабкіші риси у творчості Сосновського, то, бодай підписаному так видається, він виявив найбільший талант у коментуванні. Зате поважніших спроб у напрямі творення своїх власних політичних концепцій у Сосновського не знаходимо. Він, на наш погляд, переконливіший тоді, коли аналізує явища, менше переконує, коли береться за синтезування. У нього більші заслуги в списуванні історії української політичної думки, як у доповнюванні її своїми власними творчими внесками.

Дехто бачить в особі Сосновського не тільки публіциста, але й політичного лідера. До цього можна завважити, що його участь у практичній політиці була завжди тільки побічною. Сосновський виявив більший талант до писання, як до діяння; з більшим ентузіазмом забирався до теоретичних зайнять, як до ведення і очолювання політичної праці. І може саме й тому мрією його життя було написати ґрунтовну історію української політичної думки, а не, наприклад, реформувати українське політичне або громадське життя.

Після смерті Сосновського в пресі з’явилися спроби визначити його місце в ієрархії української журналістики і публіцистики. Рецензована книга багато допоможе тим, хто схоче продовжувати такі спроби, бо вона своєю вартістю є другою книгою у життєвому доріжку покійного. Найбільшим його досягненням була і залишилася студія ”Дмитро Донцов — політичний портрет”. Але вже й тепер можна без ризику назвати Сосновського найздібнішим і найосвіченішим публіцистом у ЗЧ ОУН після його розколу в 1953 р. (з якого вилонилась ОУНз). Треба тільки шкодувати, що та організація не вміла покористуватися його талантом.

Весь тягар праці пов’язаний з виданням книги ”Між оптимізмом і песимізмом” винесла на своїх плечах дружина покійного Оксана Сосновська. Випустивши її у світ, вона не тільки вшанувала свого чоловіка, але й дала українському читачеві кваліфіковану лектуру з ділянки української політичної і громадської думки.

Роман Ільницький

Про мистецтво і мистців

Соловій, Юрій. ПРО РЕЧІ БІЛЬШІ, НІЖ ЗОРІ, ПРО МИСТЕЦТВО, ПРО МИСТЦІВ, ПРО РІЗНЕ, ПРО СЕБЕ, ЛИСТ. "Сучасність", 1978, 320 ст.

Людина, зацікавлена в творчості українських мистців на еміграції, не має багато матеріалів з даними про напрям і осяги поодиноких українських мистців. З цієї причини книжка Юрія Соловія "Про речі більші, ніж зорі" має велику вартість. Вона дає вихідну точку, щоб критично схопити напрями в новітньому українському мистецтві. Цього роду твір повинен був з'явитися кілька десятків років тому. Книжка має на меті заповнити цю прогалину, та ледве чи можна однією книжкою схопити минулі десятиліття. Не можна сподіватися від автора детального переліку всіх визначних мистців, але не знати, яким мірилом керувався автор, присвячуючи багато місця одним, не згадуючи ні словом про інших, які на увагу заслуговують.

Книжка складається з 5-ьох розділів. Більшість з них присвячена біографічно-критичним студіям поодиноких мистців: М. Дзіндра, Я. Геруляк, М. Черешньовський, Я. Гніздовський, А. Малюца, М. Радиш, А. Оленська-Петришина та інші. У більшій частині це окремі, давніше публіковані статті і критичні нариси. В них автор заторкує різні мистецькі проблеми, а також дає критичні спостереження про поодиноких мистців. В останньому розділі автор насвітлює особисті погляди на мистецтво і дає опис своєї творчості.

Сторінка за сторінкою автор силкується пояснити і підкреслює важливість новітнього мистецтва; він підносить творчість так званої "Нью-йоркської школи". Автор не ховає, що його зацікавлення і особисті вподоби лежать у напрямі новаторів. При тому він часто підкреслює провінційність української публіки. Треба тут піднести, що модерне мистецтво не конечно означає *сучасне* мистецтво. Я однак погоджуюся, що певна доза модерністичної філософії здорова для ментальности українського середовища. Автор відсилає до історії новітнього мистецтва і покликається на деякі твори американських мистців. У читача вириває бажання довідатись про все це докладніше. Для мистецтвознавця особливих пояснень не треба, бо він звичайно ознайомлений з тими творами. Але пересічний читач залишається далі непоінформований. Для порівняння творчості українських мистців із світовими треба більше вичерпних історичних студій. Не доводиться тут говорити про порівняння вартости творів, бо скільки є наших мистців на рівні світової слави? Але коли йдеться про порівняння тематики, способів і ідей — думки Юрія Соловія є безперечно цікаві і заохочують.

Але завдання автора ускладняється тим, що він хоче схопити надто багато матеріалу в короткому нарисі.

Книжку "Про речі більші, ніж зорі" треба оцінити як позитивне явище незалежно від того, чи хтось погоджується з філософією і підходом автора до проблем, бо вона дає підставу для дальших дискусій, а це може дати позитивні наслідки у розвитку нашого мистецтва. Хотілось би бачити продовження цієї праці зі охопленням більшого кола мистців, при чому було б побажано включити цитати тих мистців про їхні погляди на мистецтво, що дало б віддзеркалення творчих напрямів, що нуртують у нашому суспільстві. Побажаним було б також, якщо кошти публікації на це дозволять, щоб репродукції творів були в кольорах, особливо тих, що втрачають на вартості репрезентовані чорно-біло.

Лариса Мартинюк

ПРОСИМО ВИПРАВИТИ

У "Сучасності", 1980, ч. 5, на ст. 68-69 замість *Роберт* треба читати *Робер*. На ст. 135, 3 рядок згори треба читати *фактична дружина*.

У ч. 6, ст. 25, рядок 9 згори, замість *Щось* треба читати (з нового уступу):

НІК. По-монастирському...

На нашій не своїй землі

■ У Полтавському краєзнавчому музеї відзначено республіканською конференцією п'ятдесятиріччя ганчарського промислу в Опішні ("Культура і життя" від 27 березня ц. р.). Учасники конференції вирішили організувати молодіжні групи при заводі "Художній керамік", щоб зберегти традиційну ганчарську техніку.

■ З повідомлення Центрального статистичного управління УРСР, вміщеного в "Радянській Україні" від 24 квітня ц. р., читач може довідатися про підсумки виконання Державного плану промисловости УРСР в I кварталі 1980 р. За мірами трьох категорій — відсоток виконання квартального плану реалізації продукції, відсоток обсягу виробництва і відсоток продуктивности праці — найуспішніше впоралося зі своїми завданнями Головне управління садівництва, виноградарства і виноробної промисловости УРСР, досягнувши в відсотках відповідно 102, 112, 110.

■ Ленінську премію 1980 р. присуджено між іншими також тенорові Анатолеві Солов'яненкові, відомому також на Заході зі своїх виступів, "за оперні партії і концертні програми останніх років" ("Радянська Україна" від 22 квітня ц. р.). У цьому ж числі газети Раїса Колесник розповідає про творчий шлях Солов'яненка, уродженця Донецька, занотувавши, що він "дуже любить співати українські народні пісні, до яких ставиться з великою любов'ю і трепетною ніжністю".

■ Володимир Сафронов з Харкова у місячнику "Наука і суспільство" (ч. 2, 1980) розповів про те, що від 1974 р. працівники Інституту машинобудування АН УРСР проводять досліди над тепловими двигунами для автомобілів. У статті, прикрашеній фотами, пояснюється, що до переходу на водневе пальне ще далеко, але вже тепер автодвигун може працювати на суміші 97% бензину і 3% — водню Уже тепер, твердить автор, новий двигун заощаджує пальне до такої міри, що "коли всі автобуси і таксі Харкова перевести на бензино-водневе пальне, то економія становитиме, 1,7 млн карбованців на рік!"

Юрій Майвський

3 життя українців у світі

■ В Українському музеї в Нью-Йорку 1 березня ц. р. відкрилася виставка кераміки, дереворізьби, металевих і ювелірних виробів Гуцульщини кінця XIX — початку XX ст. У музеї також виставлено 14 народних убрань від середини XIX ст. до 1940-их рр. з різних місцевостей України. Поруч цих тривалих експозицій у музеї від 8 березня до 1 червня тривала виставка 300 писанок із збірки Тані Осадци, яка 8 і 9 березня виголосила про них доповіді. В перед-Великодній час у музеї йшли курси писання писанок, під час яких учасникам висвітлено фільм С. Новицького "Писанка".

Фільм цей використано також на курсах писання писанок у публічних школах Вінніпегу (Канада) й околиці, які тривали від 12 лютого до 28 березня ц. р. З курсів скористали понад 3.000 учнів віком 9-15 років. Курси, проваджені добровільними працівниками Осередку української культури й освіти, притягнули таке велике число вінніпежців, що організаторам було неможливо всіх обслужити.

■ У Курітібі (Бразилія) старанням українського католицького середовища закінчується праця над спорудою релігійно-культурного центру української молоді. Будова містить аудиторію на 2500 осіб, 5 викладових залів, архів, бібліотеку тощо. Фасаду будинка прикрашає український герб. Коло новобудови стоїть пенсіонат з місцем для 45 хлопців, призначений для студентів курітібських університетів. У домі молоді проходить запланований на лютий 1981 р. з'їзд молоді.

Ю. М.

■ Газета мовою їдиш "Фолкс-штиме", що виходить у Варшаві, опублікувала велику статтю чернівецького літературознавця Берла Ройзіна "Єврейські мотиви в поезії Миколи Бажана".

Високо оцінюючи творчість Бажана, автор докладно аналізує його твори з єврейської тематики — поезії різних років, пов'язані з євреями рідного міста поета — Умані, поему "Дебора" тощо. Автор зазначає, що поему "Дебора" досі не опубліковано в жадній збірці Бажана (її надруковано лише в журналі "Вітчизна", 1968 р., 6). У статті наведено в перекладі на їдиш кілька уривків з поезій Бажана на єврейські теми, що їх в СРСР не публікують уже протягом десятків років.

Автор дуже позитивно оцінює також роль і творчість Леся Курбаса, з яким свого часу співпрацював Микола Бажан. Курбаса названо "засновником українського радянського театру".

У статті підкреслено роль Бажана у взаємозбагаченні культур різних народів, зокрема — українського та єврейського, в зв'язку з чим згадано також передмови Бажана до українського та російського видань творів Шалом-Алейхема. Статтю ілюстровано двома знятками — Миколи Бажана в його робочому кабінеті та київського єврейського поета Давида Гофштейна (розстріляного 1952 р.) в оточенні українських письменників П. Тичини, Бажана, М. Рильського та А. Головка.

І. К.

Зміст

ЛІТЕРАТУРА І МИСТЕЦТВО

- 3 *Улас Самчук*: Зустріч інших.
- 12 *Богдан Рубчак*: Три легкі лекції.
- 14 *Богдан Нижанківський*: Фортепіан.
- 34 *Іван Світличний*: Архімед.
- 41 *Василь Барка*: Господар міста (II).
- 64 Чотири бразильські новели: *Грасільяно Рамос, Жоан Гімарайнс Роза, Далтон Тревізан, Клярісе Ліспектор*. Переклала *Віра Вовк*.
- 76 *Валерій Ілля*: Структура чи душа?; Поезії.
- 94 *Данило Гусар Струк*: Винниченкова моральна лябораторія.
- 106 Інтерв'ю з Саркісом Параджановим.

ТЕАТР І МУЗИКА

- 108 *Василь Витвицький*: Свідчення Дмитра Шостаковича.

ІСТОРІЯ І СУЧАСНІСТЬ

- 116 *Анатоль Камінський*: Тіто і його спадщина.
- 121 *Алан Скед*: Шотландський націоналізм.

СПЕКТР РОСІЙСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ В НАЦІОНАЛЬНОМУ ПИТАННІ

- 140 *Олександр Янов*: Російський націоналізм і праві ідеології в сучасному СРСР.
- 159 Розмова з Олександром Гінзбургом.
- 163 Інтерв'ю з Кронідом Любарським.
- 170 *Людмила Алексєєва*: Про способи самовизначення націй: інтерв'ю.
- 177 *Сергій Солдатов*: Основи політики майбутнього.

У СУСІДІВ, У СОУЗНИКІВ

- 182 *Вілем Гейл*: Прага — дійсність і перспектива.

У ПРИЙМАХ У ЧУЖИХ

- 202 *Валентина Маркаде*: Український внесок до авангардного мистецтва початку ХХ століття.

ДОКУМЕНТАЦІЯ, ПУБЛІКАЦІЇ

- 222 *Данило Шумук*: Від Майорщини до Хоролу.
- 233 *Надія Світлична*: Політика русифікації на Україні.
- 238 *РМт*: Білоруський самвидав в обороні національної гордості.

ЖИТТЯ В НЬЮ-ЙОРКУ

- 240 *Богдан Бойчук*: Другий цікавий лист.

ХЛІБ ВИГНАННЯ: ЖУРНАЛИ ПОЗА СВОЇМИ КРАЇНАМИ

- 246 *М. Д. Д.*: «Kultura».

РЕЦЕНЗІЇ, АНОТАЦІЇ

- 250 *Роман Гльницький*: Збірка статей Михайла Сосновського.
- 252 *Лариса Мартинюк*: Про мистецтво і мистців.
- 253 Просимо виправити.
- 254 *Юрій Маївський*: На нашій не своїй землі.
- 255 *І. К., Ю. М.*: З життя українців у світі.

Адреси наших представників

<i>Австралія:</i>	Library & Book Supply 16 a Prospect Street Glenroy, Vic. — 3046
<i>Аргентина:</i>	Dr. M. Wasyluk Cooperativa de Credito «Renacimiento» Maza 144 Buenos Aires
<i>Велико-британія:</i>	Mr. S. Wasylko 4, The Hollows Silverdale, Wilford Nottingham
<i>Ізраїль:</i>	G. Shakhnovich Harav Maymon St. 2, Apt. 31 Bat — Yam
<i>Канада:</i>	Nina Hnytzkyj 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>США:</i>	G. Lopatynski 254 West 31st St. 15th Floor New York, N. Y. 10001
<i>Швейцарія:</i>	Dr. Roman Prokop alte Landstrasse 22 8803 Rüschnikon
<i>Швеція:</i>	Kyrylo Harbar Box 1062 141 22 Huddinge 1

УМОВИ ПЕРЕДПЛАТИ
місячника «СУЧАСНІСТЬ»

на 1980 рік

	одно число:	річно:
Австралія	2.75	26. — дол.
Австрія	40.—	400. — шил.
Англія	1.10	11. — фун.
Аргентина	2.000.—	20.000.— пез.
Бельгія	100. —	1.000.— б. фр.
Бразилія	10. —	100.— н. круз.
Венесуеля	3.25	30.— ам. дол.
Голляндія	6.—	60.— гул.
Ізраїль	10.—	100.— із. ф.
Канада	3.25	30.— ам. дол.
Німеччина	5.—	50.— н. м.
США	3.25	30.— ам. дол.
Франція	12.—	120.— ф. фр.
Швайцарія	5.—	50.— ш. фр.
Швеція	12.—	120.— к.

Додаткові кошти пересилання нашого журналу летунською поштою до Канади і США становлять 14. — ам. дол. річно.

ВІД АДМІНІСТРАЦІЇ

Просимо всіх наших вельмишановних передплатників і кольпортерів виставляти чеки на прізвища представників даної країни.

Передплати з країн, де немає представництва, просимо надсилати безпосередньо на адресу адміністрації в Мюнхені і виготовляти чеки на *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*

Адреси для влат: *Ukrainische Gesellschaft für Auslandsstudien e. V.*
Hirschbergstr. 1, 8000 München 19

Bankkonto: Deutsche Bank A. G.
Promenadeplatz, 8000 München 2
Kto Nr. 22/20457

Postscheckkonto PSchA München
Kto Nr. 22278-809

НАЙНОВІШІ ВИДАННЯ "СУЧАСНОСТИ"

**Михайло Осадчий
БЕЛЬМО**

Мюнхен, 1980, 162 ст. Переклад з української Емілії Ільїної.
Передмова Раїси Мороз. Обкладинка Ореста Слупчинського.

Російський переклад відомого українцям нарису про страхиття
радянських концтаборів.

Ціна 12 ам. дол.

**Іван Кошелівець
ОЛЕКСАНДЕР ДОВЖЕНКО**

Мюнхен, 1980, 428 ст. Мистецьке оформлення Якова Гніздовського.

Книжка І. Кошелівця є спробою творчої біографії. В його інтерпретації Довженко — романтик, у «неправдоподібному» якого більше «чистого золота правди», ніж у «правдоподібному» багатьох соцреалістів.

Ціна 18 ам. дол.

**Микола Руденко
ЗА ҐРАТАМИ**

Мюнхен, 1980, 222 ст. Передмова Надії Світличної. Обкладинка Тита Геврика.

Микола Руденко, засуджений в 1977 р. за очолювання Української громадської групи сприяння виконанню Гельсінкських угод, відбуває засуд у мордовських таборах. Увесь літературний доробок Руденка сконфіскований і вилучений з бібліотек СРСР.

Поезії, які увійшли до цієї збірки, написані в ув'язненні протягом 1977-1978 років. Твори Руденка мають широкий тематичний діапазон від філософської лірики до інтимної.

Ціна 9 ам. дол.